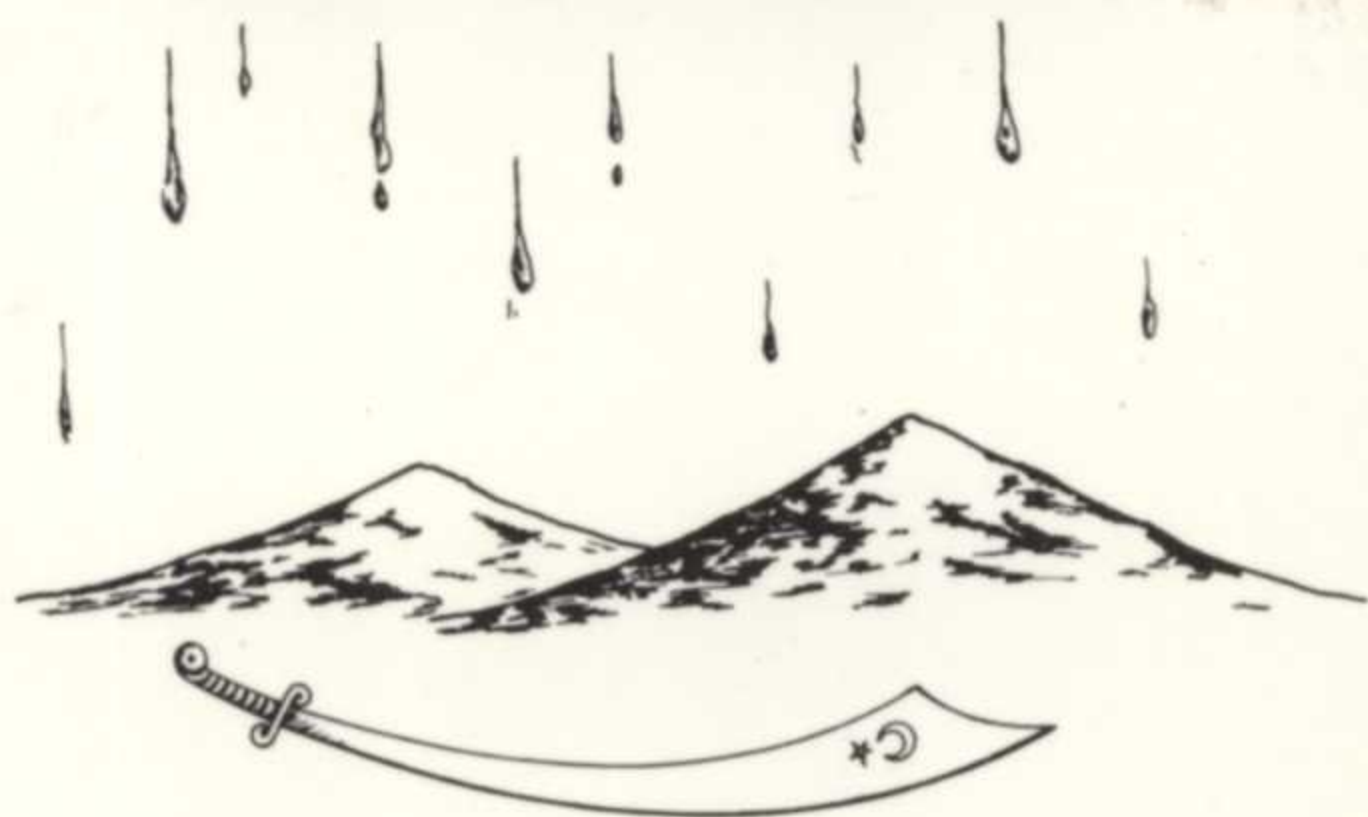

Յ. ՈՒՐԱՐՏԱՅԻ

ՅԱՓՆՏԱԿՈՒ ԱՕ ԵՌԳԻՆԵՐ

ՅԱՓՆՏԱԿՈՒԱԾ ԵՌԳԻՆԵՐ

ՎԵՑ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Կողքի գծագրություն՝
ԳԵՂԱՄ ՇԻՐՎԱՆԵԱՆ

Տողաչարություն, դասատուրում եւ տպագրություն՝

ՏԻԳՐԱՆ Ա. ՄԱՆԱԿԵԱՆ

DICK ART DESIGN
2795 Bates, suite 208
Montreal, Que. H3S 1B5
(514) 739-6900

ՅԱՌԱՋԱԲԱՆ

Ներկայ պատմութենների շարքը՝ «Յափշտակուած Հոգիներ» վերնագրով պատկանում է գրչին Յ. Ուրարտացիի, իսկական անունով՝ Գարասէֆէրեան: Այս տոհմը յայտնի է եղել Վասպուրական աշխարհում, որպէս պետական – վարչական գործերի հմուտ եւ օրինապահութեամբ ծառայել է Օսմանեան պետութեան: Սակայն, ինչպէս յայտնի է Օսմանեան պետութեան պատմութիւնից, քրիստոնեայ հայ տարրը ենթակայ է եղել աննկարագրելի կողոպուտների, բռնութեան եւ ջարդերի, անիրաւութիւնների, որոնց զոհ են գնացել բոլոր հայերն անխտիր, նոյնիսկ պետական հաւատարիմ պաշտօնեաներ եւ զինուորականներ: Այդպիսիներից է եղել Գարասէֆէրեան տոհմը, որի ղեկավարները ջարդուել են, անգթօրէն, ենիշէրիների եւ զինուորական վարիչների կողմից:

Վեց «Յափշտակութիւններ»ի պատմութիւնը յուզիչ, ցնցող դրուագներ են արեւմտահայերի կեանքից, որոնց ընթացքում վկաներն ենք դառնում հայի գոհունակութեան, երբեմն հրաշքով ազատուելուն, հայկական զգացմունքների պահպանման բարոյական-կրօնական բարձր սկզբունքներին եւ նոյնիսկ արդար վրէժխնդրութեան, հայկականութեան վերադարձին:

Յ. Ուրարտացին հետաքրքրական ձեւով եւ սահուն գրչով նկարագրում է մէկ տոհմի ապրած ողիսականը իր ցնցող էջերով: Թուրքիոյ բռնակալ, ջարդարար ֆաղափականութեան արիւնոտ էջերն են որ տողանցում են մեր աչքերի առջեւից:

Նման պատմութիւններ կարդալիս մարդ ակամայ կրկնում է հայ վշտի երգիչ Ա. Ահարոնեանի խօսքը՝ «Այսօր չարիք թէ ձեզ ներքն մեր որդիք, թող ողջ աշխարհ հային կարդայ նախատինք»:

Այո՛, այդ չարիքն աններելի է, մանաւանդ որ ցեղասպանը զոյցում չի արտայայտում: Հայ ժողովուրդը պահանջատէրն է իր հայրենի հողերի, իր կորուստների, իր մարդկային եւ ազգային իրաւունքների: Եւ հայ ժողովրդի պայքարը չպիտի դադարի, մինչեւ այն օրը, երբ կը տիրանայ իր իրաւունքներին, կը կերտի Ազատ, Անկախ եւ Ամբողջական Հայաստան, Միացեալ հայութեամբ, ու իր հայրենի հողի վրայ թռիչք կուտայ իրեն յատուկ հանձնարին:

Այս պատմութեաները թող կարդայ հայ նոր սերունդը եւ ոգեշնչուի հայ ժողովրդի իտեալներով:

Թէհրան, 1971

Ա. ԱՄՈՒՐԵԱՆ

ՅԱՓՇՏԱԿՈՒԱԾ ՀՈԳԻՆԵՐ

Վկայութիւն Առաջին

ՄԱՆՅՐ ԻՄ

«Կոտորա՛ծ, կոտորա՛ծ, կոտորա՛ծ,
Քաղաքներուն մէջ եւ քաղաքներէն դուրս,
Եւ քարքարոսները արիւնով դառնան
Մեռեալներուն եւ ոգեվարներուն վրայէն . . .»

ՍԻԱՄԱՆԹՕ

Գլուխ Ա.

ԵՂԵՐԱՊԱՏՈՒՄ

Հայկական Մեծ Եղեռնի նախօրեակին, ժէօն թրքական կառավարութեան պատերազմական նախարար արիւնակզակ էնվեր Փաշան, հետեւեալ հրամանն էր արձակել. —

«Ներկայ կացութեան բերումով, կայսերական հրամանով, որոշուած է Հայ ցեղի ոչնչացումը հետեւեալ անհրաժեշտ միջոցառումներով. —

1. Մինչեւ հիւնգ տարեկան մանուկներից զատ, Օսմանեան հպատակութիւն ունեցող եւ Օսմանիոյ սահմանների վրայ ապրող ՀԱՅ անուն կրող պաշիպոզուիներին, քաղաքներից ու գիւղերից դուրս հանելով, պէտք է կոտորել:

2. Կայսերական բանակի մէջ ծառայող բոլոր ՀԱՅ անհատներին, գաղտնի, իրենց զօրաբաժիններից գատել, ընդհանուրի աչքերից հեռու, ծածուկ վայրերում գնդակահարել . . .

Ընդհանուր պատերազմական նախարար՝ ԷՆՎԵՐ»:

Այս հրամանից մի քանի ամիսներ յետոյ, 1915 թ. Սեպտեմբեր 16-ին, Հալէպի Կուսակալին ուղղուած Թալէաթի հրամանգրում հրահանգուած էր. —

«Նախապէս հաղորդուել է, թէ կառավարութիւնս, Իթթիհատի հրամանով, որոշել է թուրքիոյ մէջ բնակուող ընդհանուր Հայութեան փնացնել: Այս հրամանին ու որոշման հակառակողները պետութեանս պաշտօնական կազմին մաս չեն կազմեր: Կին, տղայ, անկար ցկատի չունենալով, փնացման միջոցները ինչքան էլ եղբրական լինեն, խղճի զգացմունքին ականջ չկախելով, Հայերի գոյութեան պէտք է վերջ տալ . . .

Կայսերական թուրքիոյ ներքին գործոց նախարար՝ ԹԱԼԷԱԹ»:

Եւ ահա, հարիւրաւոր տարիներ շարունակ, հայու արդար աշխատանքի արդիւնքները խլող, հայու ազգային եւ կրօնական սրբութիւնները պղծող բռնագրաւիչ թուրք ժողովուրդը, նոյնքան վայրենի ու զազանաբարոյ քիւրտ ասպատակիչների հետ, հաճոյքով ընդունեցին այդ հրէշային հրամանները եւ իսկոյն գործադրման անցան:

Նախ հազարաւոր հայ ընտրեալների, աքսորի պատրուակի տակ, բանտարկեցին, քչեցին բնակավայրերից հեռու — ամայի վայրերում գանկահարեցին ու գնդակահարեցին: Միեւնոյն ժամանակ, թրքական բանակում զօրակոչուած հարիւր-հազարաւոր հայ ծաղիկ երիտասարդութեան, զիչերով, զօրանոցնե-

րում, իրենց անկողիններում յանկարծակիի բերելով, ձեռներնին կապկպած, նոյնպէս քշեցին հեռւոր ամալի վայրերում, գնդակահարեցին ու սուինահարեցին:

Վերջում, անպաշտպան մնացած երեխաներին, կանանց ու զառամեալներին տեղահանեցին, դէպի հարաւ, դէպի անապատները քշեցին, դէպի անխուսափելի մահը:

Թալանեցին եւ ապա կրակի ճարակ դարձրին հազարաւոր հայ գիւղեր ու քաղաքներ, դարաստեղծ վանքեր ու եկեղեցիներ, դպրոցներ ու բազմահազար մշակութային օճախներ:

Խորտակեցին այն աղբիւրը, որից ջուր էին խմում, յօշոտեցին այն մարմինը, որի վրայ դարեր շարունակ մակարոյծի պէս կպած նրա արիւնն էին ծծել:

Աքսորի մահասփիւռ ճամբաներում գեղեցիկ հայ կոյսերին ու կանանց յափշտակեցին, բռնաբարեցին: Գետեզերքների մօտով քշուող խլեակներից՝ անթիւ կոյսեր ու կանայք, խենչէլ դահիճների առեւանգումից ազատուելու համար, ինքնակամ, իրենք իրենց գետերի փրփրադէզ ալիքներին յանձնեցին:

Գլուխ Բ.

ՄՆԱՅՈՐԴԱՅ ՅԱՓՇՏԱԿՈՒՄ

Տեղահանուածներից ողջ մնացած խլեակները անցան ՏէՐ ԶՕՐի անապատով, այնտեղն էլ թողնելով սովին ու հիւանդութիւններին զոհ դարձած իրենց հարազատների դիակները, կիզիչ արեւի ու գիշատիչների քմահաճոյքին:

Մահուան, արիւնի եւ անասելի տառապանքների ճամբաներով անցած այս խլեակների մնացորդացները մտան արաբական երկիրների սահմանները: Սրանցից մէկ խումբը կանգ առեց Իրաքի սահմանում, Տիգրիս թափուող մի գետակի ափին:

Արշալոյսն արդէն բացուել էր:

Կիզիչ արեւն զգացնել էր տալիս իր ներկայութիւնը, բայց գիշերային պաղութիւնից պաշտպանւելու համար իրենց քուրջներում փաթաթուած խլեակները՝ դեռ անշարժացած պառկած էին գետին:

Գետակի ափից քիչ հեռու, երեք ձողիկների կատարներին ամրացուած մի զգզգուած շալի հոփանու տակ, իրարու փաթաթուած ու կծկուած պառկել էին Սեբաստացի վաճառական Գրիգոր Մսրլեանի կինն ու երեխաները:

Ընտանիքի մայրը, 36-ամեայ Սաթենիկը, իր ոսկրացած ու ցեխապատ դէմքում խոր ընկած աչքերի յոգնատանջ, բայց գուրգուրալից հայեացքը սեւեռել էր իր կրծքին հպուած ու դեռ ննջող, նոյնպէս հիւժուած ու յոգնատանջ զաւակների վրայ: Ամենամեծը՝ 16-ամեայ Վարսենիկն էր, բարձրահասակ ու հասունացած մի գեղեցկուհի, բայց յափշտակումից զերծ մնալու համար, նոյնպէս ցեխապատ դէմքով՝ երկրորդը, 12-ամեայ Յակոբիկն էր, իսկ երրորդը, 10-ամեայ Երուանդիկը:

Սաթենիկի ամուսնու, Գրիգոր Մարլեանի մեծ խանութն ու պահեստները բռնագրաւելուց յետոյ, իրեն էլ բանտարկել էին եւ այլեւս յետ չէր վերադարձել:

Տեղահանութեան նախօրեակին, Սաթենիկը խելացի էր վարուել, ընտանիքով ամենամաշուած, հին ու անարժէք հագուստներ էին հագել:

Սաթենիկը զիտմամբ սկսել էր կազալ, իր, որպէս թէ հիւանդ ոտքերին քուրջերից փաթաթան էր կապել, որոնց ծալքերում իրենց խնայած սեւ օրուան համար պահած ոսկիներն էր կարել:

Աքսորի ճանապարհին, իրենց հսկող ոստիկանները, որոնք իւրաքանչիւր գաւառն անցնելիս փոխւում էին, երկու անգամ ուզեցել էին Վարսիկին խլել, բայց Սաթենիկը իր գրպանում պահած, «վերջին» ոսկին յափշտակիչների երախը նետելով կարողացել էր ազատել Վարսիկին:

* * *

Գաղթակայանի մօտակայ բնակավայրերի արաբ ժողովուրդը սկսել էր օգնել այս թշուառներին. կապոցներով ու սլաներով հաց ու արմաւ էին բերում ու բաժանում: Աւելի ունեւորները կենդանի ոչխարներ էին բերել, տեղում մորթում, մեծ կաթսաների մէջ եփում ու բաժանում:

Մանաւանդ արաբ տարեց կանայք՝ մեծ խնամքով ու զարմանալի զթառատութեամբ խնամում էին հիւանդներին եւ ծայրաստիճան հիւժուածներին: Այդ կերպ վարուել էր հրամայել այդ օրերին Իրաքի իշխան՝ բարեսիրտ ու մարդասէր Ֆէյզալը, (հետագայում՝ Իրաքի Ֆէյզալ Ա. թագաւորը):

Օգնութեան եկած արարները ոչ միայն սննդամթերքներով, հագուստով եւ կիզիչ արեւից պաշտպանուելու համար փոքրիկ վրաններով էին օգնում, այլ եւ ոմանք ծնողազուրկ որրացած երեխաներին տանում՝ որդեգրում էին:

Այո՛, մէկ կողմից մարդասիրական արարք էր նման վերաբերմունքը, բայց միւս կողմից, հայութեան համար, դա մի նոր կորուստ էր, մնացորդաց յափըշտակում:

* * *

Մէկ շարաթ էր անցել արդէն:

Գետակի ափին կանգ առած այս թշուառականներից ծանր հիւանդներն ու կատարելապէս հիւծուածները կնքել էին իրենց մահկանացուն ու թաղուել, քիչ հեռու մի բլրակի ստորոտում, իսկ վերապրածները, չնայած մի քիչ հանգստացել ու կազդուրուել էին ու սովի սպառնալիքից ազատուել, բայց իրենց անյայտ ապագան ու ողորմելի վիճակը յոյս չէին ներշնչում նրանց, դեռ անընդունակ էին իրենց ապագան անձամբ տնօրինելու:

Արար բնակչութեան կողմից բերուած փոքրիկ վրանների տակ, խսիրների ու ջուլերի վրայ անց էին կացնում իրենց անյուսալի օրերը:

Գետափից քիչ հեռու, երկու ժայռերի միջեւ զարնուած փոքրիկ վրանի տակ, տեղաւորուել էր Սաթենիկը իր երեխաներով: Նա դեռ թոյլ էր, Վարսենիկն էր խնամում մօրն ու եղբայրներին:

Կէս օր էր արդէն. նրանք, ովքեր ի վիճակի էին եփած ոչխարի մսով լի կաթսաներին մօտենալ, իրենց հասանելիք բաժինն ստանալ, արդէն հերթի էին կանգնել:

Այդ օր, Պաղտատից 15 քիլոմեթր հեռաւորութեան վրայ, իր շքեղ ապարանքում ապրող Շէյխ Իբն ՍԱՅԻՏՆ էլ խլեակներին օգնութեան էր եկել. երկու ոչխարներ էր բերել, որոնց՝ իր ծառաներն արդէն մորթել, եփել ու սկսել էին բաժանել, Սաթենիկենց վրանից մի քանի տասնեակ քայլ հեռաւորութեան վրայ:

Շէյխ Իբն Սալիսը՝ 40-ի էր մօտենում. բարձրահասակ էր, համակրելի ու տիրական արտա-

քինով: Նա սննդի բաշխման վայրից քիչ հեռու կանգնած՝ դիտում էր շարժուող կմախքներին ու ցաւակցութեամբ իր գլուխը շարժում:

Ժիշդ այդ միջոցին, Վարսենիկը, մի թիթեղեայ մեծ տուփ ձեռքին, իրենց վրանից դուրս եկաւ: Տեսնելով թանկագին հագուստներով պճնուած ու տիրակաւն կեցուածքով կանգնած Շէյխին, ակամայ կանգ առեց, բայց երբ նկատեց, որ Շէյխն էլ մեծ ուշադրութեամբ իրեն է դիտում, իսկոյն սթափուեց ու իր քայլերն ուղղեց դէպի սննդաբաշխման վայրը:

Մէկ շարաթուան ընթացքում ստացած բաւարար սննդից Վարսենիկը կազդուրուել էր, գոյն էր եկել այտերին ու նրա եղնիկի նման խոշոր ու հմայիչ աչուները այլեւս վախ ու սարսափ չէին արտայայտում, այլ, իրենց կուսական անմեղ հայեացքով լրացնում էին նրա անթերի դէմքի գրաւչութիւնը:

Շէյխը, տարուածութեամբ, իր հայեացքով հետեւում էր Վարսենիկի քայլուածքին: Նրա դէմքը վճռական արտայայտութիւն ստացաւ, եւ նա իր մտքում մտմտաց, — «Ինչ գնով էլ լինի՝ այս եղնիկը ինձ է պատկանելու», — եւ իր քայլերն ուղղեց Վարսենիկենց վրանը:

Վարսենիկը դէպի բաշխման կայանը քայլելիս զգաց, որ Շէյխի սուր հայեացքը իրեն է հետեւում, ու կանանց յատուկ ներքին բնազդային ձայնը մի նոր անցանկալի գալիք յուշեց նրան:

Վրանի տակ, Սաթենիկը իր շուրջն առած Յակոբիկին ու Երուանդիկին, նստել էր:

Շէյխը ներս կռանալով, վրանի բացուածքից, նախ ուշադրութեամբ դիտեց մօրն ու մանչուկներին, եւ ապա թուրքերէնով խօսեց՝

— Ներողութիւն, խանում. դուք, ի հարկէ, մեր լեզուն չգիտէք, բայց թուրքերէն անշուշտ խօսում էք: Ասացէք խնդրեմ, քիչ առաջ ձեր վրանից դուրս եկող օրիորդը ձեր դո՞ւստրն է:

Սաթենիկը տեսնելով մետաքսեայ ու բեհեզեայ

Հագուստների մէջ պարուրուած, իւրայատուկ գլխի փաթոյթ կրող տիրական ու խնամուած արտաքինով մարդուն, հասկացաւ նրա ով լինելը: Նրա մայրական բնազդն էլ մի նոր գալիք վտանգ ահագանգեց: Մէկ վայրկեան իր պրպտող Հայեացքը Շէյխի լուրջ ու խաղաղ դէմքին սեւեռելով, մեղմ ձայնով պատասխանեց, —

— Այո՛, Ձերդ պայծառութիւն:

— Կարո՞ղ եմ ներս մտնել խանում, ձեզ հետ խօսելիք ունեմ, — ինքնավստահութեամբ հարցրեց Շէյխը:

Սաթենիկն իր անհանգստութիւնը մեծ կամքի ուժով զսպելով, թոյլ ձայնով պատասխանեց, —

— Անշուշտ կարող էք, Ձերդ պայծառութիւն. մի՞թէ մենք մեր այս պայմաններում մարդկային արժէք ենք ներկայացնում, որպէսզի մեր ցանկութեան կարեւորութիւն տուող ըլլայ:

Սաթենիկի այս պատասխանը Շէյխը հասկացաւ, որ խելացի ու կիրթ կնոջ առջեւ է գտնուում: Մի րոպէ նրա մարդկային խիղճը շարժուեց, երբ պատկերացրեց մօր մը հոգեկան վիճակը՝ իր նպատակի գործադրման պարագային, բայց իր որոշումը եւ այդ թշուառներին օգնելու իր համոզումը, որպէս փոխ-հատուցում իր արարքի, ըստ իր հասկացողութեան, իրաւունք տուին իրեն, որպէս բարերարի, յայտնել Սաթենիկին իր որոշումը, —

— Խանում, ես հաւանեցի ձեր աղջկան, կնութեան պիտի առնեմ, իսկ ձեզ եւ ձեր մանչերին քաղաք կը տեղափոխեմ, մի յարմար բնակարան կ'ունենաք, ամէն ինչով ձեզ կ'ապահովացնեմ, մինչեւ որ ձեր մանչերը ի վիճակի դառնան ձեր ապրուստը հոգալու: Այսօր իսկ քաղաք կը տեղափոխուէք, անհրաժեշտ հագուստեղէն ու կահ-կարասիք կը ստանաք, հանգստաւէտ բնակարանում կը տեղաւորուէք ու իմ շարունակական հովանաւորութիւնը կը վայելէք: Ձեր մազին անգամ կաշոյղ չի լինի: Կին ծառաներիցս մէկը ձեզ այնքան ժամանակ կը

հոգայ, մինչեւ որ դուք կազդուրուէք եւ ի վիճակի լինէք՝ ձեզ ինքներդ հոգալ, որից յետոյ կարող էք երբեմն ձեր դուստրին այցելութեան գալ:

Ի՞նչ էր մնում Սաթենիկին անելու. ընդդիմանա՞ր, բողոքէ՞ր: Ո՞վ կարող էր կասեցնել ամենագօր Շէյխին իր որոշման իրականացումից: Անգամ եթէ յաջողուէր իրեն պահել Վարսենիկին, ինչպէ՞ս կարող էին չորսով դիմանալ այդ անյուսատու պայմաններում, կը կորչէին . . .

* * *

Նոյն երեկոյեան, Պաղտատի գլխաւոր փողոցներից մէկում ստացած կոկիկ ու մաքուր բնակարանում Սաթենիկը նստած, Յակոբիկին ու Երուանդիկին իր թեւերի տակն առած, միասին ողբում էին Վարսիկի յափշտակումը:

Գլուխ Գ.

ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Վարսենիկի յափշտակումից 12 տարիներ էին անցել:

Աշխարհը խաղաղուել էր, կեանքը իր կանոնաւոր հունի մէջն էր մտել: Սաթենիկը կազդուրուել էր, հայ մօրն յատուկ գուրգուրանքով սպասարկում էր, արդէն ինքնուրոյն դարձած իր զաւակներին:

Յակոբը նպարավաճառի փոքրիկ խանութ ունէր, իսկ Երուանդը, դպրոցն աւարտելուց յետոյ, մի հայ վաճառականի խանութում աշխատում էր գործակատարի պաշտօնով:

Տնտեսապէս ապահովուած էին, բայց հոգեկան հանգստութիւն չունէին: Սաթենիկը չէր կարող մոռանալ հարազատների կորուստը, մանաւանդ Վարսենիկի յափշտակումը:

Շէյխ Իբն Սալիսը առաջին 6 – 7 տարիներին կանոնաւորապէս հոգացել էր Սաթենիկին ու մանչերին, բայց իր տուած միւս խոստումը չէր կատարել – երբեք հնարաւորութիւն չէր տուել Սաթենիկին՝ այցելելու իր աղջկան:

Պաղտատում մայրն էր կարօտամաշ լինում եւ Շէյխի ապարանքում՝ Վարսենիկը:

Շէյխի, Վարսենիկից ունեցած, մանչ զաւակ Ահմատը արդէն 10 տարեկան էր դարձել: Հայրը նրան չորս տարիներէ ի վեր բաժանել էր Վարսենիկից, դպրոց էր ուղարկել եւ յատուկ դաստիարակի հսկողութեան էր յանձնել, չէր ուզում, որ մօր ու զաւակի միջեւ հոգեկան կապը ամրանար:

Ահմատը շատ ընդունակ եւ խելացի պատանի էր, առողջ եւ աճող կազմուածքով, արտաքինով իր մօր գեղեցկութիւնն էր ժառանգել:

Շէյխը չնայած իր արաբ կանանցից էլ մանչ զաւակներ ունէր, բայց բոլորից աւելի սրամիտ ու ներկայանալի Ահմատին էր սիրում, հետեւողականօրէն իսլամական ոգով դաստիարակում նրան:

Առաջին իսկ օրերից, երբ Ահմատն սկսել էր թոթովել, չէյխն արգիլել էր Վարսենիկին հայերէն խօսել իր որդու հետ: Բայց այնուամենայնիւ, Ահմատը հինգ տարեկան հասակում արդէն «Հայր Մեր» էր թոթովում:

Ահմատին իրենից անջատելուց յետոյ Վարսենիկն աւելի մեկամղձոտ էր դարձել, իր որդուն միայն հեռուից էր տեսնում:

Շէյխը, չնայած վերջին տարիներին կրկին երկունոր արաբ երիտասարդ աղջիկներ էր կնութեան առել, բայց իր բացառիկ սրտագին վերաբերմունքը հանդէպ Վարսենիկի՝ չէր փոխել, միշտ նուէրներով էր այցելութեան գալիս եւ աշխատում էր մեղմացնել նրա վիշտը: Բայց ի զուր, նա տեսնում էր, որ Վարսենիկը օր ըստ օրէ աւելի էր մաշւում:

Մի օր էլ, երբ կրկին այցելութեան եկաւ, նկատեց, որ Վարսենիկի աչքերը լալուց կարմրել եւ ուռչել էին, դէմքը գունատուել ու նիհարել էր: Շէյխն այլեւս համոզուեց, որ Վարսենիկն այդ պայմաններում երկար չի կարող դիմանալ, ուստի, հակառակ իր ցանկութեան, Վարսենիկին առաջարկեց.

— Խանումս, ծանր է ինձ համար այս առաջարկն անել քեզ, բայց որովհետեւ ես չեմ ուզում, որ զուշարունակես այդ վիճակում ապրել, ուստի առաջարկում եմ քեզ, եթէ կամենում ես, կարող ես ձերոնց մօտ վերադառնալ, մշտապէս նրանց մօտ մնալ: Անշուշտ, քո ամբողջ կեանքի ընթացքում քեզ լի ու լի հոգալու եմ: Զերոնք Պաղտատումն են, բարեկեցիկ վիճակ ունեն արդէն, եւ կարծում եմ, որ քեզ կ'ընդունեն ամենայն սիրով: Իսկ Ահմատը ինձ մօտ կը մնայ, գիտես որ նա իմ կեանքի իմաստն է, էութեանս մէկ մասը:

Վարսենիկն, անշուշտ, ուրախութեամբ ընդունեց

այդ առաջարկը, բայց, միեւնոյն ժամանակ գիտակցեց, որ իր մօր ու եղբայրներին վերագտնելով, միեւնոյն ժամանակ զրկուելու է իր որդուն – Ահմատին հեռուից տեսնելու հնարաւորութիւնից անգամ: Դրանից զատ, նա նաեւ գիտակցեց, որ իր եւ այդ բարի մարդու միջեւ հոգեկան որոշ կապ էր ստեղծուել:

* * *

Երկու օր յետոյ, Վարսենիկն իր անձնական գոյքերով եւ բազմազան նուէրներով, Պաղտատ տեղափոխուեց՝ իր անջատուած սիրեցեալ հարազատներին՝ մօրն ու եղբայրներին միացաւ, որոնք անսահման ուրախութեամբ եւ սրտառուչ զրկախառնութեամբ ընդունեցին անսպասելիօրէն իրենց միացող սրտակցին:

Գլուխ Դ.

ԿԱՐՕՏԻ ԶԱՅՆԸ

1947 թուի ամառն էր:

Վարսենիկի վերադարձից յետոյ քսան տարիներ էին անցել:

Յակոբն ու Երուանդը շատոնց ի վեր արդէն ամուսնացել էին: Սաթենիկը բախտաւոր մեծ մայրիկ էր դարձել, շրջապատուած մէկ տասնեակ թոռնիկներով ու հոգատար զաւակներով: Նա իր կեանքի 68-րդ տարին էր ապրում, բայց դեռ չէր ուզում անգործ նստել, օգնում էր Վարսենիկին, որը անտրտունջ ու սիրով վարում էր տան տնտեսական աշխատանքները: Նա էլ արդէն 48-ի էր մօտենում, որոշել էր ցմա՜հ իր հարազատների մօտ մնալ, հաշտուել իր ճակատագրի հետ: Միայն իր որդու, Ահմատի կարօտն էր քաշում. 20 տարիների ընթացքում, երբեք, երբեք, հեռուից անգամ, չէր տեսել իր մինուճար որդուն:

* * *

Նոյն թուի Օգոստոսի 10-ին Երուանդը տուն վերադարձաւ՝ իր ձեռքում մի արարական թերթ բռնած: Լռութեամբ Վարսենիկին մօտեցաւ եւ թերթի առաջին էջում տեղաւորուած մահազդը ցոյց տալով յայտնեց, որ Օգոստոսի 8-ին Շէյխ Իրն Սայիտը իր մահկանացուն է կնքել, 71 տարեկան հասակում:

Երուանդը նկատեց, որ Վարսենիկի դէմքը նախ մոայլունեց եւ ապա խաղաղ ու երազուն արտայայտութիւն ստացաւ:

Եւ իսկապէս, Վարսենիկը նախ տխրեց, խղճահարւեց, բայց միեւնոյն ժամանակ, նրա մայրական զգացմունքներից բխած ներքին յուսադրող ձայնը շնչացւեց. — «Դո՛ւ, ո՛վ մայր, չուտով կարող ես որդուդ գուրգուրանքը վայելել, լեռնացած կարօտդ առնել»:

Գլուխ Ե.

ՄԱՆՅՐ ԻՄ

Շէյխ Իբն Սալիտի ապարանքում սուգ էր:

Չորրորդ օրն էր, ինչ Շէյխը իր հոգին աւանդել էր ու հեռացել այս անցաւոր աշխարհից: Որդին, Ահմատ, որը բարձրագոյն կրթութիւն էր ստացել ու փաստաբան դարձել, ըստ Շէյխի թողած կտակի, իրեն պիտի յաջորդէր:

Թաղումից մէկ օր յետոյ Ահմատն սկսեց հօր արխիւն աչքէ անցկացնել: Արկղներէ մէկում մի ծրար գտաւ, որի վրայ գրուած էր. — «Ինձ փոխարինող Ահմատ որդուս»:

Յուզուած եւ անհամբերութեամբ ծրարը բացեց ու կարդաց. — «Որդիս, Ահմատ, երբ այս տողերը կը կարդաս, ես արդէն հրաժեշտ տուած կը լինեմ մարմնաւոր կեանքին: Վստահ եմ, որ դու համոզուած ես, թէ ես քեզանով պարծենալով եմ հեռանում կեանքից, վստահ լինելով, որ դու իմ արժանաւոր փոխանորդը կը դառնաս:

Ներիր ինձ, որ ես մանուկ հասակիցդ զրկեցի քեզ մայրական գուրգուրանքից: Հաւատացիր, ես այդպէս վարուեցի՝ քո ապագան ապահովացնելու, քեզ մեր մեծ Մարգարէի հաւատարիմ հետեւորդը դարձնելու նպատակով: Զէ որ մայրդ քրիստոնեայ է, ես չէի ուզում որ դու, այլ կրօնի ազդեցութիւնը կրէիր: Այժմ համոզուած եմ, որ դու, առանց հաւատքի խաթարելու, կարող ես քրիստոնեայ մօրդ այցելել եւ անհատոյց մնացած որդիական պարտքդ կատարել:

Վերջին ողջոյնս հաղորդիր իրեն: Նա պատուական կին է եղել ինձ համար:

Ափսոսանքով հրաժեշտ եմ տալիս այս հրաշակերտ աշխարհին:

Քեզ օրհնող հայրդ՝ Շէյխ Իբն Սալիտ - 5.7.1947թ.»

Ահմատը հօր նամակը կարդալուց յետոյ, մտախոհ սկսեց միւս թղթերն աչքէ անցկացնել: Մի բաց ծրարում մի լուսանկար գտաւ: Նկարում մի գեղեցկուհի իր ծնկներին ունէր իրեն չափազանց նման մանկիկ: Ահմատը նախ շանդրադարձաւ, բայց երբ նկարը շրջեց, ետեւի կողմում կարդաց. — «Որդիս Ահմատը իր մօր հետ. Ապրիլ, 1921 թ.»: Նա արագութեամբ կրկին դարձրեց լուսանկարը, իր ակնապիշ հայեացքը սեւեռեց իր հարազատ մօր — Վարսենիկի դէմքին: Մէկէն բացուեցին նրա մանկական տարիների մշուշապատ յիշողութեան ծալքերը. իրեն ուղղուած Վարսենիկի տխուր ու երազուն աչքերում տեսաւ, վերյիշեց ու զգաց իր հանդէպ տածած մայրական գուրգուրանքի հմայքը. մի հզօր կարօտի խայթ զգաց իր սրտում ու ինքնաբերաբար, դողացող ձայնով, զարմանալի ճիշդ առողանութեամբ մրմնջաց. — «Հայր մեր, որ յերկինս ես, սուրբ եղիցի անուն քո . . .» եւ այլեւս յուզմունքից չկարողանալով շարունակել, հասունացած եւ զարգացած մարդուն ոչ յատուկ զգայնութեամբ, նրա սիրտը փխրուեց ու նկարը իր շրթունքներին հպելով մրմնջաց. — «Մա՛յր իմ, ների՛ր ինձ»:

* * *

Յաջորդ օր, առտու կանուխ, Ահմատն իր սպիտակ նժոյգը թամբել տուեց, հեծաւ ու դէպի Պաղտատ սլացաւ:

Առաւօտեան ժամը 7-ն էր, երբ նա Մարլեանների տունը գտաւ եւ սկսեց դուռը ծեծել:

Նոյն վայրկեանին դուռը բացուեց. իր դէմն ելան Յակոբն ու Երուանդը, որոնք աշխատելու էին գնում: Երկուսով յանկարծակիի եկած, չէմքում կանգ առին, իրենց ակնապիշ հայեացքը Ահմատի դէմքին սեւեռեցին. Ահմատի շշմեցուցիչ նմանութիւնը իրենց քրոջ հետ պապանծեցրել էր եղբայրներին:

Եղբայրների այս շփոթումը երկար պիտի տեւէր,

եթէ Ահմատը չմօտենար, նրանց իր գիրկն առնելով յուզմունքով չմըմնջար. —

— Օ՛, սիրելի քեռիներս, ինձ մայրիկիս քով առաջնորդեցէք, ոչինչ, այսօր ուշ գնացէք գործի, այսօր մեր ուրախութեան օրն է . . .

Երկու եղբայրներ շփոթումից սթափուեցին, Ահմատին մէջտեղ առած ներս մտան:

Վարսենիկը ճաշասրահում, իր եղբայրներին մատուցած նախաճաշի պնակները ձեռքում բռնած ուզում էր լուացարանին մօտենալ: Երբ եղբայրներն ու Ահմատը ներս մտան, նա կարկամած իր որդուն նայեց, ձեռքում բռնած պնակները վար ընկան, եւ իսկոյն իր բազուկները տարածած դէպի Ահմատը վազեց, նրան իր գիրկն առնելով գոչեց.

— Ա՛խ, որդիս, գիտէի, համոզուած էի, որ պիտի գայիր, իմ անգին պալիկս . . .

Ահմատ ծունկի գալով, մօր փէշերին փաթաթուեց եւ յուզուած ձայնով մըմնջաց.

— Ների՛ր ինձ, մա՛յր իմ, ների՛ր: Ես երէկ երեկոյեան միայն մոռացութեան մշուշից ազատուեցի, եռեսունամեայ տանջող երազից սթափուեցի: Ահա, այսօր եկել եմ քո ներողամտութիւնն ու օրհնութիւնը խնդրելու: Սրանից յետոյ ես պիտի գուրգուրամ վրադ այնպէս, ինչպէս դու էիր գուրգուրում վրաս մանկութեանս օրերին, Հարազատ, անուշիկ մայր իմ: Այսօրւանից սկսեալ, երբ ես ձեզ մօտ եմ՝ ես ձերն եմ, ձեր հարազատը. ինչ անուշով ուզում էք, կարող էք ինձ կանչել, բայց, աղաչում եմ, թանկագին մայր իմ, ազնիւ քեռիներս, մտէք դրութեանս մէջ, ես չեմ կարող երախտամոռ լինել հօրս հանդէպ. ձեր շրջապատից դուրս՝ ես Շէյխ Իբն Սայիտի որդին՝ Ահմատն եմ:

ՅԱՓԵՏԱԿՈՒԱԾ ՀՈԳԻՆԵՐ

Վկայութիւն Երկրորդ

Գլուխ Ա.

ԿԱՐԵՎԷՐ ՈՉ ՈՔ-ը

Հայկական Մեծ Եղեռնի օրերին, Տրապիզոն նահանգի հայ բնակչութիւնը դատապարտուեց այն հայաբնակ նահանգների հայութեան ճակատագրին, որոնք գլխովին ոչնչացման էին ենթարկուել:

1915 թուի Ապրիլին, նահանգի Ժէօն թրքական կառավարութիւնը, թուրք եւ քիւրդ ամբոխների օգնութեամբ, սկսել էր նահանգի բոլոր քաղաքներից ու գիւղերից տեղահանել հայութեան: Աքսորի պատրուակի տակ քչում, հեռացնում էին բնակավայրերից, օտար պետութիւնների ներկայացուցիչների աչքերից հեռու՝ հեռաւոր ձորերում ու կիրճերում սրախողխող անում:

Ապրիլի վերջերին էր, Տրապիզոն քաղաքի ու մերձակայ վայրերի հայ ընտանիքներից խլել էին 7 - 12 տարեկան հայ պատանիներին, դէպի ծովեզերքն էին քշել, ծովեզերքին կից խարխուլ ամբարներում փակել, որպէսզի մութն ընկնելուն պէս, բոլորին նաւեր լեցնէին, ծովափից հեռացնէին ու ծովը թափէին:

Տրապիզոն քաղաքի հայկական տներն արդէն կողոպտուել էին, դատարկուել: Խուժանն սկսել էր այդ տների դռներն ու պատուհանների փեղկերը հանել ու տանել:

Տրապիզոն քաղաքից 25 քիլոմէթր հեռաւորութեան վրայ գտնուող Մաչկա գիւղի բնակիչ՝ թրքացած քիւրտ

Ապդըլը, գիշերով վեր կացաւ, իր երկականի եզան սայլը լծեց ու դէպի Տրապիզոն շտապեց՝ թալանին մասնակցելու:

Յաջորդ օր կէսօրին Ապդըլը քաղաք հասաւ եւ շտապեց դեռ չկործանուած հայկական տներից, իր կաւաչէն տնակի համար, անվնաս մնացած ապակեպատ պատուհանների փեղկերը հանել ու իր սայլի վրայ բառնալ:

Նա լսել էր, որ ծովափին կից ամբարներում հարիւրաւոր հայ աղջիկներ ու տղաներ են փակուած: Որոշեց ծովափ իջնել, ամբարներից մի գեղեցիկ կավուրի աղջիկ ջոկել՝ իր 16-ամեայ լամուկ ֆնտոյին համար:

Սայլը դէպի ծովափ քշեց ու բարակներից մէկի առջեւ կանգ առեց:

Սայլի վրայից վար իջաւ, մօտեցաւ ամբարի դրան մօտ պահակ կանգնած ոստիկանին, նրա ձեռքում մի հինգ դուրուշնոց դրեց՝ իր նպատակը յայտնելով: Ամբարի դուռը բացուեց եւ Արդըլը ներս մտաւ:

Հարիւրաւոր հայ երեխաներ՝ սարսափահար, կիսամերկ ու նուաղած, հողէ յատակի վրայ կծկուած ողբում էին ու մղկտում:

Արդըլը վայրագօրէն յարձակուեց աղջիկ երեխաների վրայ, մէկիկ, մէկիկ նրանց ծնօտները կոպտուած թեամբ վեր բարձրացնելով դիտեց, շարքէ շարք անցաւ ու մօտեցաւ ամբարի վերի անկիւնում կծկուածներին:

Նկատեց՝ ընդհուպ կողք-կողքի, պատին կռթնած, երկու շիկահեր երեխաների: Մօտեցաւ, կոացաւ ու տեսաւ, որ մէկը աղջիկ էր, որի ծնօտից բռնելով դէմքը դէպի իրեն դարձուց. աղջկայ գեղեցկութիւնից զմայլուած մանչուկին էլ նայեց եւ իսկոյն ճանչցաւ սրանց ով լինելը ու վայրագ քրքիջով կանչեց.

— Հէ՛յ, քաթպի լակոտներ, դո՞ւք էլ էք անկնատ ընկել:

Սրանք քոյր ու եղբայր էին. քոյրը՝ Անուշը 12-ամեայ մի գեղեցկուհի էր, իսկ եղբայրը՝ Հայկը, 10-ամեայ, իր տարիքին անհամապատասխան ամուր

կազմուածքով մի պատանի:

Սրանք Տրապիզոն քաղաքի հայկական դպրոցի թուրքերէն լեզուի ուսուցիչ՝ Վահանի զաւակներն էին:

Վահանը մի ժամանակ աշխատել էր քաղաքային դատարանում, որպէս քարտուղար, որով ճանաչուել էր Քաթըպ Վահան անունով:

Վահանին եւ իր կնոջ երկու օր առաջ, հազարաւորների հետ քաղաքից դուրս էին քշել ու հեռաւոր ամայի վայրերում կոտորել:

Արդըլի նպատակը հասկանալով, քոյր ու եղբայրը իրարու փարուեցին:

Յափշտակիչը Անուշի թեւերից բռնելով վեր բարձրացրեց ու խստաձայն կանչեց.

— Վեր կաց, կավուրի աղջիկ, քեզ տանելու եմ, որդուս կինը պիտի դառնաս, որով կեանքդ փրկուած կը լինի: Միեւնոյնն է, կավուրներիդ վերջն է եկել. ձեր ծնողների լէշերը անյայտ դաշտերում գայլերն են յօշոտել . . .

Անուշն ու Հայկը այս գոյժը լսելով, սկսեցին աղիողորմ ձայնով լալ ու ողբալ: Անուշն իրեն յատակին նետեց, մագլցելով սկսեց հեռանալ Արդըլից:

Արդըլը Անուշի վրայ յարձակուելով, նրա մագերից բռնելով վեր բարձրացրեց ու կանչեց.

— Վեր կաց, յիմար, եթէ հետս չգաս, այս երեկոյեան քեզ էլ միւսների հետ ծովն են նետելու, — եւ ապա Անուշին իր թեւի տակ առնելով ուզեց հեռանալ:

Կսկծացող Հայկը անմիջապէս Անուշի փէշերից կախուելով կանչեց.

— Զէ, Անո՛ւշ, Աստուա՛ծ սիրես, Մի՛ գնա, ինձ մենակ մի՛ թողնի . . .

Արդըլը կատաղած, ոտքի ուժեղ հարուածով, Հայկին դէպի ամբարի անկիւնը չպրտեց եւ Անուշին ամուր գրկած ամբարից դուրս եկաւ: Անուշն սկսեց աւելի բարձրաձայն լալ ու կանչել: Յափշտակիչը, ցաւ պատճառող կոպտութեամբ, ձեռքով Անուշի բերանը

փակելով կանչեց.

— Կալուրի լակոտ, եթէ շարունակես լալ, դրան կանգնած ոստիկանը քեզ կը սատկեցնի:

Երբ նա իր սայլին մօտեցաւ, պահակ ոստիկանը նրա ետեւից կանչեց.

— Բարի վայելում, Կօջա:

Արդըլը Անուշին իր թալանած պատուհանի փեղկերի միջեւ տեղաւորեց, մի մեծ դատարկ պարկով ծածկեց, ու սայլը դարձնելով տուն վերադարձաւ:

Գլուխ Բ.

ՄԻԱՅՆ ՄԷԿԸ ԱԶԱՏՈՒԵՑ

Արդէն մթնում էր:

Սկսեցին անաղմուկ ծովափին մօտենալ վեց նաւեր՝
առանց առազաստների:

Թիափարներն իսկոյն ցամաք իջան, նաւերը պա-
րաններով ծովափին ամրացուած ցիցերին կապեցին,
երկայն ու լայն կամրջակ-աստիճանները նաւերի
եզերքներին միացրին:

Այդ միջոցին ամբարների դռները բացուեցին,
ոստիկանները, ամբոխի օգնութեամբ, ամբարների
դռներից ներս խուժեցին, խարազանների ու ձեռնա-
փայտերի շառաչիւնի տակ՝ հարիւրաւոր հիւծուած,
կիսամերկ ու սրտաճմլիկ աղաղակներ արձակող
երեսաներին դէպի նաւեր քշեցին:

Նաւերին միացուած կամրջակ-աստիճանների վրայ
հերթով կանգնած դահիճները, դէպի իրենց քշուող
անմեղներին, ոտներից ու վզներից բռնելով, իրարու
էին տալիս եւ անզթօրէն, կամրջակից դէպի նաւի
յատակը շարտուծ:

Երեսաների բարձրացրած վայնասունը դղրդաց-
նում էր ամբողջ ծովեզերքը: Ծովեզերքից բաւական
հեռու գտնուող յունական թաղի յոյն բնակիչները,
որոնք դեռ չէին արժանացել հայերի ճակատագրին,
ամուր փակել էին իրենց տների դռներն ու
պատուհանները, որպէսզի չլսէին հայ երեսաների
բարձրացրած սրտաճմլիկ աղաղակները: Նաւերն արդէն
լեցուել էին անմեղ նահատակուողներով:

Թիափարներն սկսեցին նաւերն հեռացնել
ծովեզերքից:

Քիչ յետոյ լսուեցին՝ բռնութեամբ ծով նետուող
երեսաների վերջին աղիողորմ ճիչերը:

Մի քանի երեխաներ, որոնք լողալ գիտէին, սկսեցին լողալով նաւերին մօտենալ՝ ազատուելու յոյսով, բայց, արիւնով արբած դահիճները թիերով ջախջախում էին մօտեցողների գանգերը եւ արիւնաներկ ալիքները կրկին հեռացնում էին նրանց անշնչացած դիակները ու խորասուզում:

Նաւերից մէկի եզերքին կծկուած Հայկը, տեսնելով իր բախտակիցների վախճանը, չուզեց դահիճների ձեռքով ծովը նետուել, արագութեամբ իր տեղից վեր կացաւ ու ծովը նետուեց:

Հայկը դեռ հինգ տարեկան հասակում սկսել էր լողալ. վերջին տարիներին այնքան էր յառաջդիմել, որ կարող էր շունչը երկար պահելով, խորասուզուած՝ հեռուներ, հեռուներ լողալ:

Այժմ էլ՝ իսկոյն խորասուզուեց եւ սկսեց արագութեամբ հեռանալ նաւերից:

Չնայած երկօրեայ անօթութեան եւ հիւժուածութեան, նա խորասուզուած լողաց ու հեռացաւ այնքան ժամանակ, մինչեւ որ նոր շնչառութեան կարիք զգաց. զգուշութեամբ դէպի ծովի մակերեսը բարձրացաւ, իր շուրջը նայեց, ոչ մի շարժում. նա ծովեզերեայ կառափնատնից բաւականին հեռացել էր, նկատուելու վախ չունէր: Այնուամենայնիւ, ապահովութեան համար, կրկին խորասուզուեց ու լողաց միշտ դէպի արեւելք: Երբ համոզուեց որ իրեն այլեւս վտանգ չի սպառնում, սկսեց ծովափին մօտենալ, եւ ապա ծովի մակերեսին բարձրացաւ, թարմ օդ ներշնչեց, զգուշութեամբ ափին մօտեցաւ, դուրս եկաւ ու խճաքարերի վրայ երկարուեց՝ իր շնչառութիւնը կանոնաւորելու: Քիչ հանգստանալուց յետոյ, սկսեց անդրադառնալ իր փրկութեան ծրագրին: Դեռ նաւի վրայ եղած միջոցին, դահիճների խօսակցութիւնից իմացել էր, որ Ռուսական բանակը հայ կամաւորական զնդերի հետ միասին առաջ են շարժում ու գտնւում են Տրապիզոնից 40 քմ. հեռաւորութեան վրայ, — «Ուրե՞մն, միշտ դէպի արեւելքը . . . դէպի արեւելք պէտք է շարժուեմ . . .

» — մտմտաց նա: Դեռ նաւի վրայ այդ յոյսն էր նրան կամքի ուժ ու դիմացկունութիւն ներշնչել:

Հայկն սթափուեց իր տարուածութիւնից, երբ զգաց, որ դողում է:

Ծովից փչող գիշերային պաղ քամին նրա միակ երկար թաց շապիկը սառցրել ու իր մարմնին էր փակցրել: Նա վեր կացաւ, սկսեց իր բազուկների արագ շարժումներով իր իրանի կողերին զարնել՝ արեան շնջառութիւնը կանոնաւորելու ու դողը դադարեցնելու նպատակով եւ սկսեց իր առջեւն ընկած ժայռապատ կածանով առաջ շարժուել՝ միշտ դէպի արեւելք: Աստղերը եւ երկնակամարն ի վեր նոր բարձրացող լուսինը լուսաւորում էին նրա բռնած ուղղութիւնը, որն առաջնորդում էր նրան դէպի լեռն ի վեր:

Ժամեր շարունակ քայլելով, նա հասաւ բարձունքի գագաթին եւ սկսեց լեռն ի վար իջնել: Քիչ յետոյ նա իջաւ ու քայլում էր մի երկարաձիգ ձորի երկայնքով: Այդ միջոցին ամպերը մեծ ճեղքուածքով իրարմից բաժանուեցին եւ լուսինը յստակօրէն լուսաւորեց նրա բռնած ճամբան:

Նա նկատեց որ իր աջ կողմում, ժայռերի արանքում տրորուած խոտերի հետքը շարունակւում էր դէպի ցած, դէպի մի լայնատարած խորութիւն: Նա դիմեց դէպի այդ վայրը: Երբ հասաւ խորութեան եզերքին, զարհուրանքով կանգ առեց ու սարսուռով դիտեց իր աչքերի առջեւ բացուած սպանդանոցային պատկերը՝ — դիակնե՛ր, դիակնե՛ր, դիակնե՛ր . . . մորթուած, յօշոտուած, գլխատուած կանանց, երեխաների ու ծերերի արիւնալուայ դիակներ. ոմանք բոլորովին մերկ: Սրտադող, մէկիկ, մէկիկ դիտեց, զննեց նահատակների դէմքերը. յիշելով ամբարում լսած Արզրլի գոյժը, նա փնտռում էր իր ծնողներին . . . , բայց ոչ, բոլորն էլ անձանթներ էին: Ահա մի երիտասարդ կին, բոլորովին մերկ, ստինքները կտրուած . . . նրա կողքին մի ծեր կին՝ թոնիրի շիշը կրծքում ցցուած, քիչ հեռու, մի ժայռի վրայ նետուած

գանկափշուր մի ծծկեր մանկիկ, արեան լճակներում փռուած ծերունիների դիակներ . . .

Հայկի դողը կրկնապատկուեց, ատամները անզրս-պելիօրէն իրար զարնւում, եւ կանգնած տեղում ցնցւում էր. իրեն թւում էր, թէ իր մարմնի անդամները ճզմւում էին, ջախջախւում, իրարմից բաժանւում . . . Վերջապէս սթափուեց, ուշքի եկաւ, մի անգամ եւս իր շուրջը նայեց, ուզեց փախչել, հեռանալ, բայց երկու քայլ չառած՝ կանգ առեց: Սարսուռով նայեց արիւնով ծծուած մի ջուլի վրայ ընկած անզլուխ մի դիակի, բոլորովին սեւ հագնուած: Քիչ հեռու, մի ցցի վրայ տնկուած, ալեգարդ մօրուքով մի զլուխ էր տատանւում, մօտեցաւ եւ մէկէն, աւելի ալլալլուած, իր զլուխը երկու ձեռներով բռնած գոչեց.

— Աստուած իմ, սա մեր Տէր Հայրն է . . .

Նա ճանաչեց իր դպրոցի կրօնի դասատու Տէր Աւետիքին ու լալագին ձայնով կանչեց,—

— Այո, Տէր Հայր, դու ես . . . Մենք հաւատում էինք քո խօսքերին . . . ներիր, Տէր Հայր, դու քո ամբողջ կեանքում ե՛լ խարում էիր քեզ, ե՛լ խարում էիր մեզ . . . Ո՞ւր է . . . ո՞ւր է էն Ամենակարողը . . . էն արդարադատը . . . Ինչո՞ւ թոյլ տուեց այս բոլորը . . . Օ՛հ, Արարիչ, ներիր, ներիր . . . անաստուած էլ դարձայ . . .

Նա պատկառանքով մօտեցաւ, վերցրեց քահանայի զլուխը, բերեց դրեց քահանայի վզի մօտ, չոքեց գետնին, ջուլով ծածկեց դիակը:

Երբ ուզեց ոտքի կանգնել, նկատեց որ չոքել է մի վերմակի ճոթի վրայ, որի անկիւնը մի քիչ ներծծուած էր քահանայի վզից հոսած արիւնով: Այդ բոլորին Հայկ իր գլխում միտք յղացաւ՝ — հանել իր թաց չապիկը, փաթաթուել այդ չոր վերմակում, տաքցնել իր սառած մարմինը ու պաշտպանուել գիշերային պաղու-թիւնից:

Երբ վերմակն իր վրայ առաւ՝ իր աջ ականջի վրայ,

Առանց զգուանք զգալու, այդ արիւնաթաթախ ճոթը փաթաթեց միւս չոր ճոթի մէջ, ամուր բռնելով մտմտաց, — «Պիտի մասունքի նման պահեմ այս, որպէս յիշատակ ու որպէս վրէժխնդրութեան ու փոխ-հատուցման նշանարան. Ո՛վ մոռանայ թուրքի այս արարքը, թող անիծեա՛լ լինի յաւիտեանս յաւիտեանից . .

Վերմական աւելի ամուր սեղմելով իր դողացող մարմնին, Հայկն սկսեց հեռանալ այդ կառափնարանից: Իր առջեւ յայտնուած մի փոքրիկ ժայռի վրայ տեսաւ կովկասեան ձեւի մի հին գլխարկ. առանց երկար մտածելու, վերցրեց ու ծածկեց իր դեռ թաց մազերով սառած գլուխը:

Ամբողջ գիշեր, առանց կանգ առնելու նա քայլեց միշտ դէպի արեւելք: Ահաբեկումն ու սարսափը, եւ ազատուելու հզօր կամքը մոռացութեան էին տուել նրան՝ իր երեքօրեայ անօթութիւնը: Այժմ իր դատարկ ստամոքսը զգացնել էր տալիս այդ պահանջը:

Հանդիպակաց բլուրն ի վեր բարձրանալիս, լուսնի շողերի տակ, ջանաց սննդատու բոյսեր գտնել: Եւ իսկապէս բաւականին չափով սինձի ու ճնճղուկի գաթալի փունջեր գտաւ եւ իր դատարկ ստամոքսի պահանջը մի քիչ մեղմացրեց: Երբ յաջորդ բլուրի գագաթին հասաւ, աջ կողմում, վարը, ձորի մէջ, դաշտի հեռաւոր ծայրում, կայծկտացող լոյսերի շողեր նկատեց. — «Անշուշտ, դահիճների մի գիւղ կարող է լինել . . . » — մտմտաց նա եւ զգուշութեան համար իր ուղղութիւնը մի քիչ փոխեց, սկսեց շարժուել դէպի հիւսիս-արեւելք: Մի նոր եւ աւելի բարձր լեռ պիտի բարձրանար ու իջնէր:

Լոյսն արդէն բացւում էր, երբ նա այդ լեռն անցնելով իջնում էր մի լայնատարած հովիտ: Նա որոշեց այդ լեռան ժայռապատ ստորոտում մի յարմար տեղ գտնել, թագնուել, հանգստանալ եւ մութն ընկնելուն պէս շարունակել իր ճամբան — միշտ դէպի արեւելք, դէպի ազատարարներ:

Երեք օր եւս պէտք եղաւ Հայկին իր փախուստը այդ

ձեռով շարունակելու:

Չորրորդ օրուան արշալոյսին, մի հովիտի կենդրոնում ցցուած ժայռերի արանքում մի փոքրիկ քարայր գտաւ ու որոշեց՝ այդ օրուան ցերեկն էլ այդ տեղ անցկացնել: Շատ էր յոգնել, ուժասպառ էր եղել. ոտքերի մատները սուր քարերից ու փշերից ստացած վէրքերով պատուած էին, այլեւս ղժուարանում էր քայլել, յուսահատութիւնը պատել էր նրան:

Արեւելքը շառագունուել էր արդէն, արեւը չուտով ծագելու էր: Հայկը կիսանուաղ վիճակում, նստած իր գտած ժայռի խոռոչում, երազում էր խաղաղ օրերի իրենց հայրենի տունը, առատ սեղանը . . . մօր եփած համազամ կերակուրները, տան թխած համեղ հացը . . . «Ախ, մի կտոր հաց . . . » մտմտաց նա. այդ բոպէին նրա դատարկ ստամոքսը սկսեց պրկուել եւ երազած հացից մի կտոր իր բերանում երեւակայելով, սկսեց բերանը շարժել, ծամել աներեւոյթ հացը . . . բայց հացի փոխարէն բերանում հաւաքուած լորձունքը միայն կուլ տուեց . . .

Այս ունայն երազանքի միջոցին, յանկարծ, դիմացի մեծ բարձունքի ետեւից մի ահռելի որոտ լսուեց, որն արձագանգեց հովիտում:

Հայկը չուգեց հաւատալ իր ականջներին. մի քանի վայրկեան յետոյ որոտը կրկնուեց, եւ ապա դիմացի բարձունքի ամբողջ երկարութեամբ հրացանային զարկերին միացաւ հազարաւոր բերաններից աղաղակ-ւող ՈՒՌՈՒԱ՛ՂԱ՛ՂԱ՛Ղ-ն:

Այս անգամ Հայկը, իր վերջին ուժերը հաւաքելով, իր թագստոցից դուրս եկաւ ու ժայռերի արանքում կանգնած սկսեց լսել իր փրկութիւնը հաղորդող որոտների «համերգը»:

Երկու ժամից աւելի տեւեց ռմբակոծումն ու երկկողմանի հրացանային համազարկը:

Արեւն արդէն սկսել էր երկնակամարն ի վեր բարձրանալ, երբ դիմացի մեծ բարձունքի ամբողջ

երկարութեամբ հազարաւոր զինուորներ սկսեցին վազել, վար իջնել ու անհետանալ հովիտից սկսուող տարբեր ձորերում:

Թրքական բանակն էր նահանջում, փախուստ տալիս:

Բարձունքի ետեւից, թնթանօթները շարունակում էին որոտալ. ուղիքները գալիս ընկնում ու պայթում էին փախչող խուռներամ թուրք զինուորների մէջ՝ բղկտուած մարդկային մարմնի կտորները դէս ու դէն ցրուելով: Ողջ մնացողները՝ իրենց չալակած տոպրակներն ու անգամ հրացանները նետում ու փախչում էին:

Թնդանօթները մէկէն լռեցին եւ արեւելեան բարձունքի ետեւից, խրոխտ ձայնով ՈՒՌԱ՝Ա՝Ա՝ կանչելով երկու հեծեալ զօրամասեր հովիտն իջան, մերկացրած սուրերը շարժելով սկսեցին փախչող թշնամու յետ մնացողներին սրահարել:

Բլուրի վրայից մէկ փող հնչեց. հովիտն իջած երկու հեծեալ զօրամասերը կանգ առին, այլեւս թշնամուն չհետապնդեցին:

Սրանք կոզակներ էին եւ հայ կամաւորներ: Հայ կամաւորական դունդը շարժւում էր բարձունքի հարաւային կողմից, իսկ կոզակների առաջաւոր խումբը՝ մօտեցել, կանգ էր առել Հայկի ժայռապատ թագստոցի առջեւ:

Հայկը, իր փրկութեան ըռպէն հասած համարելով, ժայռի ետեւից դուրս եկաւ, դժուարութեամբ քայլելով եւ իր գլխարկը օդում շարժելով, իր հօրմից սովորած ոռւսերէն երկու բառերով, լալազին դողացող ձայնով կանչեց.

— Եա արմեանիմ . . . , եա արմեանիմ . . . (եա հայ եմ . . . եա հայ եմ . . .)

Երջանկութեան զգացմունքը կլանել էր նրա վերջին ուժը. նրա թուլացած ձնկները ծալուեցին, նախ ծունկի եկաւ եւ ապա ամբողջ մարմնով փռուեց գետին: Պառկած վիճակում, իր նուազած ձայնով, նա կրկնում

էր նոյն երկու ուսերէն բառերը, —

— Եա արմեանին . . . , եա արմեանին . . .

Քիչ առաջուան արիւն թափողները, տեսնելով Հայկին այդ վիճակում, խղճահարուած չընկալաւ ինչ նրան: Կողակներից մէկը, որի ուսերին փայլում էին սպայական ուսադիրներ, Հայկին մօտեցաւ, կուացաւ, իր երկու մատներով չընկնէ նրա ծնօտը, ստուգելու համար, թէ պատանին միայն ուժասպա՞ռ էր եղել, թէ՞ արդէն կնքել էր իր մահկանացուն:

Հայկը իր դողացող ձեռքերով սպայի ձեռքը բռնեց եւ իր ներս ընկած այտերին հպելով կրկին մըմնջաց, —

— Եա արմեանին . . . եա արմեանին . . .

Իր արցունքով թրջած սպայի ձեռքը թողնելով, Հայկը փորձեց բացուած վերմակով իր մերկութիւնը ծածկել, բայց չկարողացաւ: Խղճահարուած սպան իր գլուխը ետ դարձնելով կողակներից մէկին հրամայեց.

— Վասիլի, այս պատանուն անմիջապէս տար մեր սանիտարական բաժին, թող հոգան, հագցնեն, կերակրեն, իսկ յետոյ կը տանես կը յանձնես հայ կամաւորներին, նրանք այսպիսիներին հաւաքում յանձնում են իրենց խնամակալ մարմիններին:

Վասիլին իսկոյն մօտեցաւ, Հայկին իր ձեռքերի վրայ վերցրեց եւ շտապեց դէպի իրենց սանիտարական կառքերը, որոնք բարձունքից վար էին իջել, կանգ էին առել ստորոտում ու պատրաստում էին նախաճաշ բաժանել իրենց գնդի հեծեալներին:

Սանիտարական բաժնի սպասարկողները մեծ հոգատարութեամբ սկսեցին խնամել Հայկին: Նախ տաք ջուրի մէջ թրջած լաթով կատարելապէս լուացին ու մաքրեցին Հայկի մարմինը, առանձին բժախնդրութեամբ սափրեցին ու լուացին նրա գլուխը, եւ ապա նրա մարմնին ու հասակին անհամապատասխան մեծ ու լայն հագուստներ հագցրին: Երբ սանիտարներն ուղեցին նրա վերմակը դէն նետել՝ Հայկը խնդրանքով մի կերպ հասկացրեց նրանց, որ վերմակի արիւնոտ ճոթից մի փոքրիկ կտոր կտրեն եւ իրեն տան:

Սանիտարները մօտաւորապէս հասկացան այդ տարօրինակ «յուշանուէր»ի նշանակութիւնը Հայկի համար, մի փոքրիկ կտոր վերմակի արիւնոտ ճոթից կտրեցին, հականեխիչ փոշի ցանեցին վրան, մի վիրակապի կտորի մէջ փաթաթեցին եւ Հայկի հագած լայն վերնաշապիկի մեծ գրպանում տեղաւորեցին: Հայկին կերակրելուց յետոյ, երբ տեսան որ նա դժուարանում է երկար նստած մնալ, մի պատգարակի վրայ պառկեցրին:

Քիչ յետոյ Վասիլին հրամայեց երկու սանիտարների, որ Հայկին պատգարակով վերցնեն ու իրեն հետեւեն:

Երբ Վասիլին, պատգարակ կրողների հետ, հայ կամաւորների սանիտարական կառքերին մօտեցան, հայ սանիտարներից մէկը իր քթի տակ մրմնջաց. —

— Կրկին մեր բժշկին գլխացաւանք պատճառող ծանր վիրաւոր են բերել:

Վասիլին տեսնելով հայ սանիտարի շարժուող չրթունքները, հասկացաւ որ նա տրտնջում է, նրան հանգստացնելու համար՝ ժպտալով ու սրտբացութեամբ դիմեց նրան.

— Պրատօկ (եղբայրիկս), մէկ ժամ առաջ, երբ այս հովիտը մտանք, այս հայ պատանին, բոլորովին մերկ մի վերմակի մէջ փաթաթուած, մորմոքալով, դիմացի ժայռերի միջից դժուարութեամբ վար իջաւ՝ «Եա արմեանին, եա արմեանին» ասելով ուշագնաց գետնին փռուեց: Մեր հրամանատարի կարգադրութեամբ՝ լուացինք, հագցրինք, կերակրեցինք, եւ ահա բերել ենք ձեզ յանձնելու: Մեր հրամանատարն ասեց, որ դուք այսպիսի դժբախտներին հաւաքում ու թիկունքն էք ուղարկում:

Վասիլու այս խօսակցութիւնը լսելով, սանիտարական կառքերից ոչ հեռու գտնուող կամաւորները չրջապատեցին Հայկի պատգարակը, մեծ յուզմունքով ու խղճահարութեամբ մօտեցան, գուրգուրանքով մխիթարեցին դեռ ուրախութեան արցունքներ թափող Հայկին:

Յաջորդ օր Հայկին, վիրաւոր զինուորների կարաւանի հետ, թիկունք ուղարկեցին – դէպի Երեւան, դէպի Գումայրի (Գիւմրի-Ալեքսանդրոպոլ), ուր բարեգործական, ամերիկեան եւ այլ որբախնամ ընկերութիւնները մեծ հոգատարութեամբ ապաստան էին տալիս Հայկի նման տասնեակ հազարաւոր ծնողազուրկ երեխաներին:

Գլուխ Գ.

ԵՐԿՈՒ ԲԱԽՏԱԿԻՑՆԵՐԻ

ՀԱՆԴԻՊՈՒՄԸ

1918 թուի Մարտ ամիսն էր:

Ես, Երեւանի ամերիկեան առաջին որբանոցի սաներից մէկը լինելու բախտն էի ունեցել:

Քաղաքի որբանոցներում կազմակերպուած սքառ-թական խմբերի ընդհանուր ղեկավար-սքառութապետը պարոն Եզնիկ Քաջունին էր, կարծեմ Մարաշցի. միշտ գուրգուրացող ժպիտն երեսին, շարժուն, բայց զինուորականի կեցուածքով, 30-ի մօտ մի համակրելի երիտասարդ:

Առաջին իսկ օրերին, նա մէջն լաւ մարզիկի որոշ տուեալներ նկատելով, խմբավարների դասընթացքներում ինձ մարզելուց յետոյ, ղեկավարութեանս յանձնեց աղջիկ (Կրլ) սքառութների մի մեծ խումբ: Երբեմն, պարոն Եզնիկը, ինձ տարբեր որբանոցներ էր ուղարկում՝ նոր արձանագրուած պատանիներից սքառութական խմբեր կազմելու եւ ընդունակներից՝ նոր խմբավարների թեկնածուներ ընտրելու:

Մի օր պարոն Եզնիկն ինձ յայտնեց, որ 5-րդ որբանոցում 30 պատանիներ ցանկութիւն են յայտնել Սքառութներ դառնալ. եւ ինձ հրահանգեց՝ անմիջապէս գնալ, տեղում կատարել բոլոր անհրաժեշտ արարողութիւնները:

Յաջորդ օր, հետս վերցրի խմբավարների դասընթացքները նոր աւարտած պատանի Հրանդին եւ 5-րդ որբանոցը գնացինք:

Երեխաները, կէսօրուան ճաշից յետոյ, բակում խաղում էին:

Մեզ տեսնելուն պէս՝ արձանագրուած 30 պատանի-

ները մեր շուրջն հաւաքուեցին: Հրանդն անմիջապէս սկսեց անուններն արձանագրել: Քիչ յետոյ արձանագրուածները շարքի կանգնեցին եւ սպասում էին արարողութեան:

Մի քանի խօսքով բոլորին դիմելուց յետոյ անցայ երգման արարողութեան: Եւ ապա առանձին, առանձին իւրաքանչիւրին մօտեցայ, անունները հարցրի, հետներս բերած վզկապները վզներին կապեցի, իւրաքանչիւրի ձեռքը թօթուեցի, եւ այդպէս շարքէ-շարք անցայ: Երբ երրորդ շարքի աջ եզրին կանգնած պատանուն մօտեցայ եւ իր անունն հարցրի՝ նա մարդուած զինուորի նման, զուսպ եւ հաստատուն ձայնով պատասխանեց.

— Հայկ Ֆրնտըքեան, Տրապիզոնցի, ծնուած 1905 թուի Մայիս 3-ին:

Հայկի կողքին կանգնած պատանին մէկէն նրան դիմեց եւ անհամարձակ կեցուածքով խօսեց.

— Հայկ, դու այնքան նման ես պարոն սքաութապետին, որ կարելի է կարծել, թէ դուք հարազատ եղբայրներ էք . . .

Հայկը ընդհատելով պատանուն, իր հայեացքը գետնի մի կէտին սեւեռելով տխրութեամբ պատասխանեց.

— Ես եղբայր չեմ ունեցել, Գրիգոր, միայն մէկ քոյր . . . մէկ յափշտակուած քոյր . . .

Այս ասելով, Հայկն իր հայեացքը դէմքիս ուղղեց, մեղամաղձոտ ժպտաց, աչքերը արցունքով լեցուեցին ու զուխը խոնարհուած արձանացաւ իր տեղում:

Ես ուզում էի հարցնել Գրիգորին, թէ ինչի՞ց ենթադրելով նա կարծեց, որ մենք եղբայրներ կարող էինք լինել. Բայց երբ ուշադրութեամբ դիտեցի Հայկի դէմքը՝ ես էլ համոզուեցի, որ մենք, անտարակոյս, մեծ նմանութիւն ունէինք, մանաւանդ մեր աչքերի միեւնոյն դրուածքն ու գոյնը: Եւ այդ վայրկեանին ես զգացի որ մեր հոգիները իրարու հաղորդակից էին դարձել, ինքնաբերաբար՝ մէջս մեծ համակրանք էր

ծագել նրա հանդէպ:

Գուրգուրանքով ձեռքս նրա ուսին դնելով ասացի.

— Քաջ կաց, Սքառւթ, տեսնո՞ւմ ես, մենք բոլորս էլ նոյն ճակատագիրն ունենք:

Շարունակեցի վերջին պատանիներին մօտենալ, նոյն արարողութիւնը կատարելով: Մտքումս որոշեցի Հայկին էլ խմբավարների դասընթացքներին մասնակից դարձնել:

Երդումի արարողութիւնից յետոյ, Հրանդին հրահանգեցի առաջին պարապմունքներն սկսել: Եւ ապա Հայկին մօտեցայ ու մտերմօրէն ասեցի.

— Հայկ, պարապմունքներից յետոյ, անմիջապէս անցիր ձեր կառավարիչի գրասենեակը, ես այնտեղ քեզ եմ սպասելու, խօսելիքներ ունեմ հետդ:

— Այո՛, պարոն սքառւթապետ, օհ, ներողութիւն, Մեծ եղբայր, — մտերմիկ ուրախութեամբ պատասխանեց նա եւ իսկոյն շարքի կանգնեց:

Կառավարիչի գրասենեակում ես յայտնեցի նրան նպատակս եւ նա առաջարկս ուրախութեամբ ընդունեց:

Մեր փոխադարձ սրտագին մտերմութիւնը արդէն հաստատուած էր: Այդ օրուանից մեր հանդիպումներն յաճախակի դարձան:

Ես չէի սխալուել, հետագայում Հայկը լաւագոյն խմբավարներից մէկը դարձաւ:

Մեր մտերմութիւնը հետզհետէ էլ աւելի խորացաւ: Հայկը սիրում էր շատ կարգալ: Հայ գրողների ստեղծագործութիւնները նրա ծարաւի յագեցման աղբիւրներն էին: Բաֆֆին՝ նրա ամենապաշտելին էր:

Երբ երկուստեւս մենակ էինք լինում՝ նա ինձ Եղբայր Յարութիւն էր անուանում, իսկ ես նրան՝ Եղբայրիկս կամ Հայկ ջան էի կանչում: Մեր ազատ ժամերին յաճախ միասին պտոյտի էինք դուրս գալիս: Անտեղեակները մեզ եղբայրներ էին կարծում:

Մի օր էլ, երկուստեւս, Անգլիական այգիում (ներկայումս Կոմունարների այգի) պտրտում էինք: Մեր դիմաց ելաւ մի տարեց կին, երկու փոքրիկների ձեռնե-

րից բռնած, եւ մեր առջեւը կանգ առեց, զննեց ինձ եւ իր երկու ձեռներն իրար զարնելով, տխուր ու վշտալի ձայնով գոչեց.

— Խա՛, խա՛, քե ճանչցայ, տիւ Յարութն ես, Աղենց, Կարասաֆարենց Յարութն ես . . . Վա՛յ, աչքս քօռնայ, պալա ջան, տիւ էլ անպախտ էլար . . . կիտեմ, կիտեմ, որ ծերոնք էլ իրանց Պանտի Մախու գետն են թալե . . . խազար . . . խազար ափսոս քո էն Խաթունների խաթուն, տիւնեայ կիւզալ իսկուխի մէրը, քո էն խրեշտականման վեց ազիզ քուրերը . . . Վա՛յ, թող անիծուեն էտա անխոկի, անաստուած տաճիկ շները . . .

Ես Խաթունարիս կիւղ կ'ապրեմ, պալա ջան. էսօր իկիր եմ աղջկանս, թողներիս տիսնալու . . . էսա ի մեր պախտ, պալա ջան, թող Աստուծ քե մխիթարի . . .

Ես համբերութեամբ լսեցի այդ բարի մամիկի անկեղծ ու սրտագին ցաւակցութիւնը, բայց իրեն չճանաչեցի: Երեւի մեր հեռաւոր դրացիներից մէկն էր եղել: Ես էլ զգացուածօրէն շնորհակալութիւն յայտնեցի իր ցաւակցութեան համար, ու բաժանուեցինք:

Անցեալի վէրքերը կրկին տնքում էին սրտումս. էութեամբս՝ էն անցեալի արիւնոտ օրերն էի տեղափոխւել. լռութեամբ քայլում էի Հայկի հետ, առանց նրա ներկայութիւնը զգալու:

Ըստ երեւոյթին, Հայկը մտել էր դրութեանս մէջ եւ չէր ուզեցել իսկոյն ինձ իմ անցեալի դառն յուշերի աշխարհից վերադարձնել: Կարճ լռութիւնից յետոյ, նա այլեւս չկարողանալով համբերել, թեւս ամուր սեղմելով խօսեց.

— Եղբայր Յարութիւն, ես տեսնում եմ, որ մենք ոչ միայն մեր արտաքիններով ենք իրարու նման, այլ նաեւ մեր կրած տառապանքներով, մեր անցեալով: Այսօր ազատ ենք, ժամանակ ունենք, պատմեցէք խնդրեմ ձեր անցեալից, ձեր ընտանիքի նահատակման մասին: Ես էլ իմ, մերոնց կրած տառապանքների ու նահատակման մասին կը պատմեմ:

Զմերժեցի նրա խնդրանքը, ընդհակառակն, մինչ այդ ցաւս ներսումս պահած, որեւէ մէկին չէի պատմել մեր ընտանիքի եղերական վախճանի մասին. մի սրտակցի, մի հարազատի պատմելու անհրաժեշտութիւնն էի զգում, հոգումս դիզացած բողոքը, անզօր արդարութեան դէմ ընդվզելու պոռթկումս արտաբերելու կարիքն էի զգում, հարազատի մը մխիթարանքն ու ցաւակցութիւնը լսելու, կրած տառապանքների կուտակուած ծանրութիւնը թեթեւացնելու յոյսով:

Եւ ահա, նախ կարճ պատմեցի մեր խուճապային գաղթը Վանից եւ ապա անցայ Պէնտի Մահու կիրճում տեղի ունեցած ճապաղիքին:

«Կիրճում, Պէնտի Մահու գետի ափին, ուղեցիւնք հանգիստ առնել: Դեռ գետինն չտեղաւորուած, արեւմուտքից եւ հիւսիսից հրացանաձգութեան ձայներ լսուեցին: Գաղթականութեան հոժ բազմութիւնը խուճապի մատնուեց: Շատերն, իրենց կրած իրեղէններն եւ ուտելիքի պաշարը նետեցին եւ սկսեցին դէպի արեւելք փախչել: Քիչ յետոյ՝ արեւելքից էլ լսուեցին հրացանի պայթիւններ: Երեք կողմից թուրքերն սկսեցին մօտենալ, կոտորել ու թալանել: Գոռում գոչումից, լաց ու աղաղակից եւ պայթող գէնքերի որոտից զզրդում էր կիրճը: Ազատ էր մնացել միայն կիրճի հարաւային կողմը, որտեղից խելագար շառաչիւնով հոսում էր Պէնտի Մահու գետը: Գետի ալիքներն սկսեցին անհամար մարդկային դիակներ հոսանքն ի վար տանել. դրանք՝ ինքնակամ, գետին յանձնուած գաղթականներ էին: Դահիճների ձեռք չընկնելու համար՝ մենք էլ, մայրս, ես եւ վեց քոյրերս, ձեռք ձեռքի տուած գետ նետուեցինք: Խուճուճ հոգեբանը միայն կարող է մեկնաբանել նման արարք կատարողների կեանքի վերջին վայրկեանում ընդունած հերոսական քայլի բարոյական իմաստը:

Գետի կատաղի ալիքները մեզ էլ, հազարաւորների հետ, քչեցին հոսանքն ի վար տարան:

Ես մի քիչ լողալ գիտէի, դիմադրում էի ալիքների

Հոսանքին, ճգնում էի գետեզերքին մօտենալ, արարքս զղջացել էի, չէի ուզում մեռնել, այդ պայմաններում անգամ՝ կեանքը քաղցր էր թւում: Ալիքները մի քանի անգամներ ինձ խորասուզեցին, մեծ ճիգ թափելով կրկին գետի մակերեսը բարձրացայ: Առաջին անգամ վեր բարձրանալիս՝ տեսայ քոյրիկներին ու մայրիկին մարմինները, որոնք իրենց վերջին յուսահատ շարժումներ կատարելով, կողքիցս քշուեցին եւ անցան . . .

Վերջին անգամ, երբ գետի մակերեսը բարձրացայ, զարնուեցի գետեզերքից մի քանի քայլ հեռու ցցուած մի ժայռի, անմիջապէս ժայռը գրկեցի:

Սարսափն ու հարազատներիս կորուստը այնքան էին յուսահատեցրել ինձ, որ մի բոպէ մտածեցի՝ բաց թողնել ժայռը . . . ու գնալ միանալ հարազատներիս . . . բայց չհամարձակուեցի: Գլխապտոյտ ունէի եւ դժուարութեամբ էի շնչում, երեւի մի քիչ ջուր էի ներառել թոքերումս: Որոշեցի դէպի ամբողջ նետուել: Վերջին ուժերս հաւաքելով՝ դէպի ամբողջացի: Թոյլ էի, այս անգամ աւելի շատ ջուր անցաւ թոքերումս . . . վերջապէս ոտքերս յատակին հասան. մեծ դժուարութեամբ մի քանի քայլ առնելուց յետոյ գետից դուրս եկայ, գլխապտոյտը սաստկացաւ, ուշագնաց վար ընկայ եւ այլեւս ոչինչ չզգացի . . .

Երբ ուշքի եկայ, արդէն մթնել էր: Դժուարութեամբ ծունկի եկայ. շուրջս նայեցի՝ կատարեալ լուծիւն էր տիրում, ոչ մի շարժում, ոչ մի ձայն: Դողում էի. գետի ալիքներից բարձրացող պաղութիւնը, մարմնիս կպած թաց հագուստներս աւելի էր սառեցրել, ցրտից ցնցւում էի, ատամներս իրար էին զարնւում: Ուզեցի վեր կենալ, փախչել, հեռանալ, բայց դեռ թոյլ էի: Սկսեցի ծնկներս, մարմինս չփել: Նախ մազլցելով գետի հոսանքն ի վեր շարժուեցի եւ վերջապէս ոտքի կանգնեցի: Գետի խոր ընկած ամից վեր բարձրացայ, բաւական երկար քայլելուց յետոյ, վերջապէս ճանաչեցի այն խորտուրորտ ճամբան, որի վրայով նոյն

օր, կէսօրից յետոյ քայլել էինք բազմահազար գաղթականներին կարաւանի հետ: Հասայ ճամբու այն մասին, ուր այդ օր, կէսօրից յետոյ տեղի էր ունեցել ջարդը: Զարհուրանքով դիտում էի շուրջս, ամէնուրեք դիակներ, դիակներ . . . , դաշունահար արուած, առեւանգուած եւ ջախջախուած արիւնաներկ դիակներ . . . Ուզեցի լալ, կանչել, բողոքել, աղաղակել՝ ո՛վ Աստուած, ինչպէս ես հանդուրժում այս բոլորը . . . Բայց անկարող էի, ձայնս կտրուել էր, պապանձուել էի. դեռ դողում էի, ատամներս իրար էին զարնւում: Ծամբուս ուղղութիւնը փոխեցի, շարժուեցի դէպի հիւսիս-արեւելք, դէպի լեռները: Զէի ուզում լսել մարդակուլ Պէնտի Մահույի ալիքների մահագոյժ շառաչիւնը: Լեռը բարձրանալիս, միայն մէկ անգամ յետ դարձայ, նայեցի գետի փայլող ալիքներին: Լեռնային պաղ քամին էլ աւելի սաստկացրեց դողս: Թեքուած ժայռերի մի կուտակումի կողքից անցնելիս՝ մի շարժում նկատեցի: Ժայռի յետեւից մի կնոջական ուրուական դուրս եկաւ ու փախչելով կանչեց. — «Զէ, չէ, մի սպանի, Աստուած սիրես . . . » Եւ ապա անհետացաւ հեռաւոր ժայռերի յետեւում: Ինչ կարող էի անել, նախ, որ ես խօսելու կարողութիւնը կորցրել էի, իսկ երկրորդը, պիտի կարողանայի⁶ հանգստացնել սպանող տեսած այդ խելակորոյս թշուառին:

Ինձ լեռ թուացող այդ բարձունքը մի ժայռապատ մեծ բլուր էր, որի ետեւում երեւան եկան մի քանի նման բարձունքներ, որոնք նոյնպէս ծածկուած էին ժայռերի կուտակումներով:

Երբ երկրորդ բարձունքի ստորոտին հասայ, աջ կողմում նկատեցի քարայրի նմանուող մի խոռոչ. ներս սողացի ու վերի անկիւնում կծկուած նստեցի կարծելով, որ քամուց պաշտպանուելով դողս կը դադրի: Բայց ի զուր, դողս նոյն թափով շարունակում էր:

Մի անձանօթ զգացմունք էր պատել հոգուս, — ինձ մէկ թւում էր, թէ ես արդէն մեռել եմ, միայն հոգիս է թափառում. բայց երբ, դեռ գետում քշուելիս ժայռին

զարնուելուց ստացած ուսիս վէրքն սկսեց աւելի մրմռալ, նոր իրականութեան վերադարձայ: Այդ միջոցին՝ դրսից կաղկանձիւնի ձայն լսեցի. անտարբերութեամբ մտմտացի. — «Ճապադիքից ու խեղդուելուց ազատուեցի, այժմ՝ գայլերի բաժին եմ դառնալու»:

Կաղկանձիւնի ձայնը մօտեցաւ. եւ ապա, մէկէն, խոռոչի անցքում մի գամփռի մեծ գլուխ յայտնուեց: Նա ներս սողոսկաց եւ աւելի մեղմ կաղկանձելով ու պոչը շարժելով ինձ մօտեցաւ, հոտոտաց եւ ապա թաց բաճկոնիս փէշից բռնելով, դէպի խոռոչի անցքը դիմեց:

Վախից ու զարմանքից տեղումս քարացել նստել էի: Զկարողացայ անելիքս որոշել: Նա փէշս թողեց, դէմքիս նայեց, կրկին մեղմօրէն կաղկանձեց ու քարայրիցս դուրս եկաւ, իր պոչը շարժելով կրկին ինձ մօտեցաւ, այս անգամ զգուշութեամբ ուղղակի բազուկս իր բերան առած, կրկին դէպի ելքը քաշեց ինձ:

Ես մէկէն յիշեցի՝ մանկութեանս օրերին իմ դաստիարակի պատմած պատմութիւնները՝ հաւատարիմ ու ազատարար շների մասին, եւ այլեւս սրտապընդուած վեր կացայ ու հետեւեցի հեքիաթային ազատարարիս:

Սոռոչից երբ դուրս եկանք, նա առաջ ընկաւ եւ սկսեցինք բարձրանալ հանդիպակաց բարձունքն ի վեր:

Երբ բլուրի գագաթին հասանք, երեւան եկաւ մի ընդարձակ դաշտագետին, որի մէջտեղից վազող մի առուակի ափին վառուում էր մի մեծ խարոյկ: Սարոյկի շուրջ շարուած էին տասնեակի մօտ մարդիկ, իսկ շրջապատում, կանաչների վրայ, հանգչում էին մի քանի կովեր, եզներ եւ մի փոքրիկ հօտ ոչխարներ:

Երբ մենք խարոյկին մօտեցանք, խարոյկի շուրջ եղողները յանկարծակիի եկած ու զարմացած սկսեցին մեզ դիտել:

Գամփռը կողքիցս հեռացաւ, մօտեցաւ խարոյկի շուրջ նստած մի ծեր կնոջ, նրա ձեռքը լիզեց եւ ապա վազելով կրկին ինձ մօտեցաւ, բաճկոնիս փէշերից

բռնելով, դէպի խարոյկը քաշեց:

Խարոյկի շուրջ նստողները նոր սթափուեցին եւ նոյն ծերունի կինը իր տեղից վեր կենալով ինծի մօտեցաւ ու գորովանքով գոչեց.

— Վայ, խեղճ բալա, էտա ինչ ես քաշէ, կ'երեւայ խեխտուելուց ես ազատուեմ. արեւ, արեւ անպախտ տղա, չորերդ խան, էսա լխէֆի (վերմակի) մէջ փաթըթուի, կրակի մօտ պառկի. դողդ կը տատրի, կխանկատանաս, շուր (մինչեւ) չորերդ չորնան. — եւ ապա դամփուին դառնալով, մեծ մայրիկը շարունակեց. — Ապա տիւ, իմ իմաստուն ԶԱԼ, եր տիւ շոտմ պկվար (անհետացար), ես խասկցա, որ տիւ մի պանի խոտ ես առեւ, մըզի մայիլ պըտի թողնես (մեզ պիտի զարմացնես):

Սրանք մօտակայ գիւղերից մէկի բնակիչներն էին, որոնք գաղթ յայտարարելուն պէս, առաջին իսկ օրը, հաւաքել էին իրենց ունեցածը եւ ժամանակից առաջ հասել էին այս ապահով վայրը:

Ծերունի կինը դառնալով խարոյկի միւս կողմում նստած մի երիտասարդ կնոջ՝ հրամայեց.

— Ախշի Մարօ, էտա պստիկ պղնձի մէջ կաթ տայցու (տաքցրու), թող խեղճ տղէն խմի, շատ ի մսե, որ չխիվինտնա: Շատ կաթ րեւ, որ մեր խելացի Զալն էլ ինչքան կուզի թող լըկի:

Մեծ մայրիկը երբ Զալի անունը տուեց, Զալը իր պոչը շարժելով տիրուհուն մօտեցաւ, նրա դէմքին նայեց ու մեղմ մղկտաց:

Մեծ մայրիկը Զալի գլուխը շոյելով շարունակեց.

— Տիւ իմ իմաստուն, պարի պախապան, տիւ արժանի ես. — եւ ապա կրկին Մարոյին դառնալով շարունակեց. — Ախշի, Մարօ, ճոչ (մեծ) կտորմ էլ կավուրմա պե, որ տղէն կուշտ փորով ուտի, որ լուսապացին քէլելու կուվաթ ունենա:

Ինծի մատուցած հացն ու դավուրման ախորժակով ուտելուց յետոյ, վերմակի մէջ փաթաթուած, խարոյկի մօտ պառկեցի: Հաճելի տաքութիւնն ու անսահման յոգնածութիւնը ինծի խոր քունի մէջ սուզեցին:

Երբ զարթնեցի, արշալոյսն արդէն բացուել էր:

Վրաս գուրգուրացող գիւղացիները պատրաստու-
ում էին գաղթի ճամբան շարունակել:

Գլխիս շատ մօտ նստել էր իմ ազատարար գամփո
Զալը. երբ աչքերս բաց արի, նա իր պոչը շարժելով իր
դունչը դէմքիս մօտեցրեց, կարծէք. հարցնում
էր, — «Արդեօք հանգիստ քնեցի՞ր», — եւ թւում էր
թէ ինքն էլ գոհ էր իր ազատարար արարքից:

Ես խորապէս յուզուեցի ու սրտագին գուրգուրան-
քով գրկեցի նրա մեծ գլուխը, նրա լայն ճակատը համ-
բուրելով մրմնջացի. — «Շնորհակալ եմ, իմ բարի եւ
իմաստուն ազատարար»:

Նա էլ կարծէք հասկացաւ երախտագիտական խօս-
քերս, իր դունչը բարձրացրեց, դէմքիս մօտեցրեց եւ
սկսեց դէմքս լիզել: Ես կրկին նրա գլուխը գրկեցի ու
դէմքիս սեղմեցի:

Այդ օրուանից ես համոզուեցի, որ շները ոչ միայն
զարգացած բնագդ ունեն, այլ եւ նրանցից շատերը
ունեն նաեւ խղճի, սիրոյ, հաւատարմութեան եւ
անձնագոհութեան յատկութիւնները, որոնցից զուրկ են
«Աստուծոյ պատկերով ստեղծուած» ՄԱՐԴ կոչեցեալ
արարածներից շատերը:

Ծերունի մայրիկը տեսնելով, որ ես արդէն զարթ-
նել եմ, կանչեց.

— Պալա ջան, չորերդ չորցիր են, տրի կլխիտ մօտ,
չուտմ խակի, արի խաց ուտենք, որ ճամպախ ինկնենք:

Իսկոյն հազնուեցի, մեր համեստ նախաճաշն
անելուց յետոյ ճամբայ ընկանք:

Զեմ յիշում, թէ որ-երորդ օրն էր, երբ Իգդիր
հասանք:

Սրտառուչ հրաժեշտ տալով իմ բարերար գիւղա-
ցիներին, բաժանուեցինք: Վերջին անգամ իմ ազա-
տարար Զալի գլուխը կրծքիս սեղմեցի ու մըր-
մընջացի. — «Մինջեւ կեանքիս վերջը չպիտի մոռնամ
քեզ, իմ ազատարար Զալ»: Նա անշուշտ զգաց, որ
այլեւս պիտի չտեսնենք իրարու, սկսեց իր առջեւի

հուժկու թաթերը փոխն ի փոխ բարձրացնել ու գետնին դնել եւ մեղմօրէն կաղկանձել: Ինձ թուաց, որ նա լաց է լինում: Չէ՞ որ մինչ Իգդիր հասնելը միշտ միասին էինք քայլում, միասին նստում ու գիշերները կողք կողքի պառկում: Մտերիմ ընկերներ էինք դարձել:»

Տառապանքներիս պատմութիւնն աւարտելով՝ դարձայ Հայկին եւ ասացի.

— Ահա տառապանքներիս կարճառօտ պատմութիւնը, սիրելի եղբայրիկս: Մինչեւ հիմա էլ, յաճախ երազումս վերապրում եմ տառապանքներիս զարհուրելի օրերը: Քունիս մէջ բարձրաձայն խօսում եմ, շուռ եմ գալիս անկողնումս, կանչում եմ, միեւնոյն ննջարանում ննջող բախտակից որք ընկերներս ինձ զարթեցնում են, խաղաղեցնում: Չեմ կարող մոռանալ նաեւ՝ ինձ կորստից փրկող իմաստուն գամփո Ջալին, մանաւանդ՝ էն սրտցաւ, բարի ծերունի մայրիկին եւ վրաս գուրգուրացող գիւղացիներին:

Պատմութեանս սրտառուչ դէպքերը նկարագրելիս, զգում էի, թէ ինչպէս Հայկի մատներն աւելի ամուր էին սեղմւում թեւիս: Նրա հոգին էլ էր խռովել: Յուզուած նա ինձ դառնալով խօսեց.

— Եղբայր Յարութիւն, չէք կարող պատկերացնել, թէ մեր կրած տառապանքները որչափ նման են իրարու: Հիմա էլ դուք լսեցէք իմ կեանքի պատմութիւնը եւ կը տեսնէք, որ ես իրաւացի եմ:

Համոզուելով որ, նա էլ մէջս, որպէս իր միակ մտերիմի, մխիթարանք է փնտռում, իրեն քաջալերելու համար պատասխանեցի.

— Անշուշտ, Հայկ ջան, մեծ ուշադրութեամբ պիտի լսեմ, պատմիր:

Կարճ լուրթիւնից յետոյ նա սկսեց պատմել իր ընտանիքի եւ իր կրած տառապանքների պատմութիւնը, որը, իր բոլոր մարնամասնութիւններով արդէն նկարագրել եմ այս երկրորդ վկայութեան Ա. եւ Բ. գլուխներում:

Այդ օրուանից մեր մտերմութիւնն է՛լ աւելի

խորացաւ, հարազատ եւ անկեղծ եղբայրական կապի վերածուեց. բայց, դժբախտաբար, նոյն տարուան, 1918 թուի մայիսեան ճակատագրական զէպքերը պատճառ դարձան մեր բաժանման:

* * *

1917 թուի վերջերին, ռուսաստանում ծագած յեղափոխութեան հետեւանքով ռուսական բանակը յետ էր նահանջել ազատագրուած արեւմտեան Հայաստանի՝ Վանի, Մուշի, Երզնկայի, Կարինի եւ Տրապիզոնի նահանգներից, որոնցում թուրքերի կողմից գործադրուած ազգասպանութիւնից ազատուած հայ բնակչութեան մնացորդներ, նոր ջարդի չենթարկուելու համար, ստիպուած եղան լքել իրենց յաւիտենական հայրենիքը եւ ապաստանել արեւելեան փոքրիկ Հայաստանում:

Թուրքերը, օգտուելով առիթից, վերակազմեցին իրենց ջախջախուած բանակը, վերգինուեցին քրիստոնեայ մեծ պետութիւնների օգնութեամբ, հետըհետէ առաջացան, վերագրաւեցին ազատագրուած հայկական նահանգները, ու քաջալերուած իրենց անարգել առաջխաղացումից, որոշեցին գրաւել նաեւ Արեւելեան Հայաստանը, վերջնականապէս բնաջնջել հայութեան եւ ապա գրաւել ամբողջ անդրկովկասը, տէր դառնալ Պաքուի քարիւղահանքերին, անցնել Կասպից ծովը, գրաւել նաեւ՝ Թրքո-թաթարո-մոնղոլական ցեղերով բնակուած անդրկասպիան երկիրները ու հիմնել Թրքական լայնատարած գերիշխանութիւն՝ Մարմարայից ու Միջերկրականից մինչեւ Զինական Պարիսպները:

Մինչեւ 1918 թուի Մայիսը՝ Կարս, Արտահան, Սարիկամիշ, Սուրմալուն եւ Ալեքսանդրոպոլը գրաւելուց յետոյ Թրքական բանակը արդէն հասել էր Երեւանի տակ: Եւ ահա, այդ ճակատագրական օրերին, արժանայիշատակ Զօրավար Սիլիկեանի կոչով ոգեւորուած,

արեւմուտքից գաղթած թշուառ գաղթականութիւնը օղակուած Երեւան գաւառի բնիկ հայութեան հետ, ՄԱՀ կամ ԱԶԱՏՈՒԹԻՒՆ նշանաբանի տակ, կամաւորական գունդեր կազմեցին, առաջ նետուեցին – դիմագրաւեցին դարաւոր թշնամուն, ջախջախիչ հարուածով նրան յետ չպրտեցին, կերտեցին հերոսական ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏԸ, որով հայ ազգի պատմութեան մէջ, առաջին անգամ լինելով, հիմնուեց Հայաստանի Ազատ եւ Անկախ Հանրապետութիւն:

Սարգարապատի հերոսամարտի նախօրեակին, ես եւ Հայկն էլ որբանոցից փախանք, մեզ նման հարիւրաւոր որբերի հետ կամաւոր գրուեցինք ու մեծագոյն բախտն ունեցանք մասնակցելու Սարգարապատի եւ միւս ճակատների վրայ մղուող մարտերին, մասամբ լուծած լինելով մեր սրտերում կուտակուած փոխհատուցման վրէժը:

* * *

Վեց երկար տարիների բաժանումից յետոյ, 1924 թուի Մայիսին, զարնանային մի բուրումնաւէտ առաւօտ, երբ Երեւանի Պետական թատրոնի առջեւի մայթով անցնում էի, յանկարծ մէկը ինձ իր գիրկն առաւ ու «Եղբայր, եղբայր» կանչելով ճակատս համբուրեց: Հայկն էր, գինուորական հագուստներով: Մեծ եղաւ ուրախութիւնս. ինձ երկար պահեց իր հուժկու բազուկներում: Աճել էր, բարձրահասակ ու յաղթանդամ երիտասարդ էր դարձել: Միասին Արովեան փողոցն ի վեր սկսեցինք քայլել:

Պատմեց, որ Թիֆլիսի գինուորական դպրոցն աւարտել է, այժմ գնում է Մոսկուա, գինուորական Ակադեմիայում բարձրագոյն կրթութիւն ստանալու: Ես սրտանց շնորհաւորեցի իրեն:

Մեր երկար խօսակցութեան ընթացքում, նա զգաց, որ ես չեմ կարող հաշտուել մեր հայրենիքի խլման եւ անդամահատման անմարդկային արարքի հետ:

Նա թեւս ամուր սեղմելով, ինքնավստահութեամբ խօսեց.

— Աշխարհն այսպէս չի մնայ, եղբայր Յարութիւն, — եւ ապա թեւս բաց թողնելով, իր գրպանից մի փոքրիկ տուփ հանեց, բաց արեց եւ ինձ ցոյց տուեց՝ քահանայի վզից հոսած արիւնով ներծծուած վերմակի ճոթի մումիա դարձած կտորը ասելով, — Մենք մեր հաշիւները դեռ չենք փակել թուրքերի հետ, եղբայր Յարութիւն, ուշ թէ չուտ՝ փոխ-հատուցման ժամը կը հասնի:

Եւ նա խոր շունչ քաշելով, տուփը կրկին փակեց, պատկառանքով վրան նայեց ու կրկին իր ծոցի գրպանում պահեց:

Ուշ էր արդէն: Նրա մեկնումի ժամը հասել էր: Սրտագին հրաժեշտ տուինք իրարու եւ նա երկաթուղակայարան մեկնեց, մէկ ժամ յետոյ Մոսկուայի գնացքը մեկնելու էր:

* * *

Կրկին տարիներ անցան, տառապանքների ու տանջանքների երկար տարիներ:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի բերումով ես ընկալ Գերմանիա: Այս աշխատասէր եւ ստեղծագործ ժողովրդի հայրենիքում կեանքիս աշունն եմ ապրում: Հայրենիքիս, ժողովրդիս եւ հարազատներիս կարօտը սրտումս՝ սպասում եմ կեանքիս ձմրան: Ե՞րբ է գալու, չգիտեմ, բայց գիտեմ, որ գալու է . . . Կսկիծով ամիստում եմ, որ հայրենի հողը չի պարփակելու բազմատանջ մարմինս:

Ես շարունակ մտածում էի՝ սիրելի Հայկ եղբայրիկիս կրած տառապանքների պատմութիւնը թղթին յանձնել, բայց դանդաղում էի, ենթադրելով, որ այդ պատմութիւնը ամբողջականութիւն չի կարող դառնալ, այլ մի եղբերական Ոգիսականի մէկ մասը միայն:

Բայց ահա, այս տարի, հրաշքանման պատահա-

կանութեամբ, Հայկի ինքնակամ ծով նետուելուց 62 տարիներ յետոյ, որը ամբողջականութիւն դարձրեց իմ «Յափշտակուած Հոգիներ»ի այս երկրորդ Վկայութիւնը:

Եւ ահա, այդ ՀՐԱՇՔԱՆՄԱՆ ՊԱՏԱՀԱԿԱՆՈՒԹԻԻՆՆԵՐ զարժաւ այս Վկայութեան Չորրորդ գլուխը:

Գլուխ Դ

ԿԱՐԵՎԷՐ ՈՉ ՈՔԸ

1977 թուին, ստամոքսս, երկրորդ անգամ լինելով, սկսեց արիւնել: Անմիջապէս նոյն հիւանդանոցը տեղափոխուեցի, ուր գործողութեան էի ենթարկուել: Ինձ բուժող նոյն բժիշկները մեծ հոգատարութեամբ, երկու օրուան ընթացքում արիւնահոսութիւնը դադարեցրին եւ սկսեցին վերջնական բուժիչ միջոցներ ձեռք առնել: Յաջորդ շաբթուն այնքան էի կազդուրուել, որ կարող էի հիւանդանոցի այգիում պտոյտի դուրս գալ:

Մի օր առաւօտեան, երբ անկողնիցս վեր էի կացել ու լուացւում էի, գլխաւոր բժիշկը շտապ քայլերով սենեակս մտաւ ու մտերմութեամբ ինձ դիմեց. —

— Պարոն Յ., ճիշդ հիմա, սաստիկ ցաւով տառապող թուրք բերին: Անկողնի վրայ նստած, իր փորը բռնած, աչքերը փակ տնքում է ու օրօրում: Ինչ հարց որ տալիս ենք՝ միայն թուրքերէն երկու բառով ու գլխի բացասական շարժումով է պատասխանում, երեւի գերմաներէն բոլորովին չգիտէ: Մինչեւ զանգահարենք իրենց հիւպատոսարան, մինչեւ մի թարգման ուղարկեն, կարող է ուշ լինի: Մեր հիւանդանոցում միայն դուք գիտէք թուրքերէն . . . գիտեմ, կարգացել եմ նրանց կատարած ազգասպանութեան մասին ձեր հանդէպ . . . , բայց մտէք մեր դրութեան մէջ, մենք բժիշկներս՝ երդուեալ բուժիչներ ենք, իրաւունք չունենք տարբերութիւն դնելու մեզ դիմող հիւանդների մէջ. առանց նրանց ազգային, կրօնական ու ցեղային պատկանելիութիւնը նկատի ունենալու, պարտաւոր ենք բոլորին, բոլորին օգնութեան հասնել: Խնդրում եմ, յանուն մարդասիրութեան, օգնեցէք մեզ, որպէսզի կարողանանք այդ մարդու կեանքը փրկել:

Ես, անշուշտ, ոչ հաճոյքով, այլ միայն ի յարգանս գլխաւոր բժիշկի, սենեակի վերարկուս վրաս առի ու հետեւեցի իրեն:

Միջանցքի միւս ծայրում գտնուող սենեակը մտանք: Անկիւնի անկողնի վրայ կձկուած—նստած, աչքերը փակ ու ծնօտը կրծքին սեղմած, 40-ի մօտ մի հսկայ էր օրօրւում:

Մօտեցայ ու թրքերէնով հարցրի, թէ մարմնի որ մասումն է ցաւեր գգում: Նա, առանց իր աչքերը բանալու, ձախ կողմի վերջին կրծոսկորից մինչեւ վարը ցոյց տալով պատասխանեց.

— Այստեղից մինչեւ այստեղ դանակով կտրտում են . . . վայ . . . կտրտում են . . . ամաան . . . չեմ դիմանում . . .

Նրա ասածները թարգմանեցի գլխաւոր բժշկին.

— Հասկանալի է, երիկամուռներից քարեր են իջնում, հաւանաբար՝ շատ վտանգաւոր չէ:

Ու հրամայեց սենեակում սպասող գթութեան քոյրերին՝ հիւանդին անմիջապէս գործողութեան սրահը տեղափոխել: Եւ ինձ դառնալով ասեց.

— Բարեբախտաբար, նման գործողութիւնների համար, օրերս նոր կատարելագործուած գործիքներ ենք ստացել, ասացէք հիւանդին, թող անհոգ մնայ, չուտով կ'ազատուի սուր ցաւերից:

Երբ թուրքին մահճակալով սկսեցին սենեակից դուրս տանել, ես կրկին իրեն մօտեցայ, իրեն հանգստացնելու համար, թարգմանեցի գլխաւոր բժշկի ասածները:

Նա իր աչքերը բանալով ինձ նայեց, դժուարութեամբ, շատ մեղմ ձայնով պատասխանեց.

— Ծնորհակալ եմ, մեծ եղբայր . . . շնորհակալ եմ . . . , թող Աստուած . . .

Եւ այլեւս չկարողացաւ շարունակել, սուր ցաւերից առամները իրարու սեղմեց ու կձկուեց: Գթութեան քոյրերը նրա մահճակալը սահեցնելով դուրս տարան:

Յաջորդ օր, ճաշից յետոյ, գլխաւոր բժիշկը կրկին

սենեակս մտաւ ու խնդրեց, որպէսզի ես մի անգամ եւս թարգմանի դեր կատարեմ: Վեր կացայ ու դէպի թուրքի սենեակը դիմեցինք:

Երբ հիւանդի սենեակը մտանք, նա իր խաղաղած դէմքը դէպի մեզ դարձուց եւ ուրախութիւնից դողացող ձայնով գոչեց.

— Խորին շնորհակալութիւնս, Տոքթօր Էֆէնտի, եկէք ազնիւ մեծ եղբայր, ձեր լաւութիւնը յաւիտեանս չպիտի մոռանամ:

Չնայած նրա դէմքը երկրորդ անգամն էի տեսնում, բայց այս անգամ միայն անդրադարձայ ու մտմտացի. — « . . Այս կանաչ-կապտաւուն աչքերի մեղմ ու համեստ արտայայտութիւնը . . . այս համաչափ նուրբ դիմագծերով դէմքը . . . ոչ . . . ոչ . . . , սրանք թրքական չեն կարող լինել . . . »: Ուստի, մեր առաջին հանդիպման միջոցին իմ յայտնաբերած անտարբեր վերաբերմունքը թողած, ներքին համակրանքի մղումով, իրեն մօտեցայ ու ժպտալով բարեւեցի: Նա իր հռեթիկ բազուկներով ձեռքս ամուր սեղմեց, կրկին սկսեց երախտագիտութիւն յայտնել, բայց ես իրեն ընդհատելով հարցրի.

— Պարոն գլխաւոր բժիշկն ուզում է իմանալ, թէ դուք ինչպէս էք զգում ձեզ. ցաւեր ունէ՞ք, եւ մարմնի ո՞ր մասերում:

Նա իր ձախ կողմի վարի մասը ցոյց տալով պատասխանեց.

— Այստեղ մի քիչ ցաւեր ունեմ, բայց ոչինչ, տանելի են: Քիչ առաջ Սանիտարը ռետինեայ խողովակով միզափամփուշտս ողողեց, մէզիս հետ դեռ լերդացած արիւն է գալիս:

Հիւանդի ասածները թարգմանեցի բժիշկին. նա մօտեցաւ, հիւանդի զարկերակը բռնեց, ստուգելուց յետոյ ասաց.

— Յայտնեցէք հիւանդին, որ գործողութիւնը շատ յաջող անցաւ. բոլոր քարերը երիկամունքից հեռացուած են: Մի քանի օր էլ մէզի հետ լերդացած արիւն

պիտի դուրս գայ, մինչեւ որ քարերի դուրս եկած անցքերում առաջացած քերուածքները բուժուեն: Եկող շարժուան վերջին կարող է դուրս գրուել հիւանդանոցից:

Այդ վայրկեանին, գլխաւոր բժշկի գրպանի ռադիոն նրան կանչեց՝ ուրիշ սենեակում մի այլ ծանր հիւանդի այցելելու: Եւ նա իր ձեռքը հիւանդի ուսին դնելով՝ «էյի, էյի» կանչեց եւ շտապ քայլերով սենեակից հեռացաւ:

Երբ ես բժշկի ասածները հիւանդին թարգմանեցի, նա երախտագիտութեան զգացմունքով լեցուն իր աչքերի հայեացքը դէմքիս սեւեռեց, ձեռքս ամուր բռնելով ինձ իր մահճակալի մօտ գտնուող աթոռին մօտեցրեց եւ աղաչանքով խնդրեց.

— Նստեցէք, խնդրեմ. որչափ երախտապարտ եմ ձեզ . . . , խնդրեմ, մի մերժի, մի քանի րոպէ նստեցէք, մենակութիւնից սիրտս շատ է նեղւում, — իր սենեակում պառկած երկու գերմանացիներին ցոյց տալով շարունակեց, — այս ալամանների հետ չեմ կարող խօսել, մէկ բառ անգամ ալամաներէն չգիտեմ . . . Դուք անշուշտ ալաման էք . . . , որտեղ եւ ինչպէս էք այդքան մաքուր թուրքերէն սովորել . . .

Ես իսկոյն չպատասխանեցի: Ուշադրութեամբ լսում էին նրա ձայնի ելեւէջները, դիտում էի նրա հեղու բարի դէմքի ժպտուն արտայայտութիւնը, եւ ներքին ձայնս կրկին ինձ յուշեց, թէ այս մարդը թուրք չի կարող լինել:

Պատասխանիս ուշացումը, կարծէք նրան տիրութիւն պատճառեց, որով, իր տխուր հայեացքը դէմքիս սեւեռելով հարցրեց.

— Գուցէ հարցումս անյարմար գտաք, մեծ եղբայր . . . ներողութիւն . . .

Ես այլեւս յարմար րոպէ համարելով՝ կասկածանքս պարզելու, ուղիղ իր աչքերին նայելով պատասխանեցի.

— Ոչ, պարոն, ես ալաման չեմ, Հայ եմ:

Նրա աչքերի կոպերը մէկէն լայնացան, շրթուները

ներն սկսեցին դողալ, լայնացած աչքերը արտասուքով լեցուեցին, ձեռքս ամուր սեղմելով իր կրծքին մօտեցրեց, ոչ հայու առողջանութեամբ, բայց հայերէն բառերով թոթովեց.

— Աման, էղբար ջան . . . ես ալ . . . ես կէս հայ եմ, — եւ ապա թուրքերէնի դառնալով շարունակեց, — Մայրս հայ էր . . . , իմ ազիզ, իմ դժբախտ մայր. նա ուզում էր ինձ հայերէն սովորեցնել, բայց հայրս խստորէն արգիլում էր, այդ պատճառով՝ հազիւ մի քանի բառեր եմ սովորել: Մանկութեանս օրերին, երբ փողոցում երեխաների հետ խաղում էի, ինձ միշտ ասում էին, թէ ես կավուր մայր ունեմ, բայց ականաժանքով էին խօսում մայրիկիս մասին, քանի որ նա զրազէտ էր, խելացի էր եւ անգլերէն գիտէր: Ես պարծենում էի նրանով, որդիական անսահման սիրով կապուած էի նրա հետ. եւ ես էլ նրա միակ մխիթարանքն էի: Երբ ես ու մայրս մենակ էինք լինում, նա պատմում էր, թէ ինչ անգթութեամբ թուրքերն ու քուրտերը հայերին կոտորել էին: Երբ տարիքս առի, հասունացած մարդ դարձայ, լսեցի նաեւ հօրմիջս, զրացիներից, թէ ինչպէս նրանք էլ մասնակից էին եղել՝ սպանել, ջարդել, թալանել ու առեւանգել հայերին, ներքուստ սկսեցի ատել թուրքերին ու քուրտերին: Ազնիւ մայրս ինձ համար հայութեան չափանիշն էր. նա ինձ պատմում էր՝ հայ ժողովրդի մեծ հանճարի, ընդունակութիւնների մասին, հայութեան բարձր մշակոյթի, նրա փառաւոր անցեալի ու եղբրական ճակատագրի մասին: Երբ հետագայում առիթներ ունեցայ անձամբ ծանօթանալու հայ ժողովրդի արժանիքների հետ եւ երբ համեմատեցի հայութեան՝ թուրք եւ քուրտ ժողովուրդների հետ, սկսեցի ոչ միայն թուրքերին ու քուրտերին ատել, այլ եւ ես ինքս իմ աչքի առջեւ նուաստացայ, որպէս մի վայրենի ջարդարարի կողմից առեւանգուած, մի դժբախտ հայուհուց ծնուած մի անարգուած արարած: Ո՞վ եմ ես հիմա, չգիտեմ . . . Քանի դեռ անգին մայրս ողջ էր՝ գուրգուրում էր վրաս, մխիթարում,

սիրտ էր տալիս, ասելով՝ «Պալէս, դու իմ մսից եւ արիւնից ես ծնուել, դու ինձ եւ իմ ազգին ես պատկանում»։ Հիմա նա չկայ. ես մենակ եմ մնացել . . . անմխիթար . . . Ես չեմ մոռանայ այն յուզիչ բոսայէն, երբ մայրս պատմում էր, թէ ինչպէս Տրապիզոնի հայութեան կոտորելու օրերին, պապա գիւղից քաղաք է գնացել եւ ծով նետուելիք երեխաներից՝ մայրիկիս բռնութեամբ բերել եւ իր որդուն՝ հօրս կնութեան է տուել, իսկ մայրիկիս փոքր եղբօր, միւս հարիւրաւոր երեխաների հետ, երեկոյեան մութն ընկնելուն պէս ծովն էին նետել, իսկ ծնողներին՝ ուսուցիչ հօրն ու մօրը, հազարաւորների հետ քշել, ամայի վայրերում կոտորել . . .

Այս անգամ յուզուելու հերթը ինձ էր հասել, յիշելով իմ եղբայրացու Հայկի եղբրական պատմութիւնը, տեղիցս վեր թռայ, հիւանդի ուսերից ամուր բռնելով, անհամբերութեամբ հարցրի.

— Ասի՛ր, այ մարդ, մայրիկիդ անունը Անո՞ւշ էր, նրա եղբայրիկի անունը Հա՞յկ, Տրապիզոնի Ֆնտըքեան ընտանիքի՞ց :

Նա մի բոսայէ ապշահար եւ արձանացած դէմքիս նայեց, իմ ձեռքերն իր ուսերից վար առնելով ամուր սեղմեց ու դողացող ձայնով հարցրեց.

— Աստուած իմ . . . , Ո՞վ էք դուք, ո՞րտեղից գիտէք այդ բոլորը . . . , եւ ապա դէմքս աւելի խոր զննելուց յետոյ աւելի զրգռուած ձայնով գոչեց, — այո, այո, ձեր աչքերն էլ մայրիկիս ու իմ աչքերի նմանն են, նոյն գոյնն ունեն . . . Աստուած իմ ուրեմն, ուրեմն դուք իմ քեռին էք, Հայկ քեռին էք . . . սա ի՞նչ հրաշք է . . . , եթէ մայրս հրաշքով յարութիւն առնէր ու տեսնէր ձեզ՝ ուրախութիւնից երկրորդ անգամ պիտի մեռնէր . . .

Առանց ժամանակ տալու ինձ, որ իրեն բացատրէի ճշմարտութիւնը, ինձ իր կրծքին սեղմելով, երջանկութեան արցունքներ թափելով կրկնեց.

— Այո՛, իմ քեռին էք, Հայկ քեռին էք . . .

Սենեակում, միւս երկու անկողինների վրայ պառկած գերմանացիները զարմացած մեզ էին դիտում:

Մեծ դժուարութեամբ նրա գրկից ազատուելով ջանացի հանգստացնել նրան. բացատրեցի, որ ես քեռին չեմ, այլ խեղդուելուց ազատուած եւ որքանոց ընկած նրա քեռու մտերիմ ընկերն եմ եղել, որ Հայկն է ինձ պատմել իրենց ընտանիքի եղբրական պատմութիւնը: Բայց նա չուզեց հաւատալ ինձ, տառապանքի տանջող կսկիծը սրտում պատասխանեց.

— Ոչ, չեմ հաւատում, դուք ճշմարտութիւնը թաղցնում էք. չէք ուզում, որ մի քրտի լակոտ, որպէս քրոջ որդի ունենալ . . . Օհ, Աստուած իմ . . . ես ի՞նչ մեղաւոր եմ . . . խղճացէք ինձ . . .

Ես ազդուեցի նրա այդ խօսքերից եւ մտերմօրէն սկսեցի համոզել նրան՝ ասելով.

— Լսէ՛ք, պարոն, հաւատացէ՛ք ինձ, եթէ ես Հայկը լինէի, պիտի ուրախութեամբ ընդունէի ձեզ, որպէս քրոջորդի. ես միայն Հայկի ընկերն եմ, ես էլ անչափ ուրախ եմ ձեզ հանդիպելուս համար: Մի րոպէ սպասեցէք, ես հիմա անձագիրս կը բերեմ, որ դուք հաւատաք ասածներիս. — այս ասելով ես անմիջապէս իր սենեակից դուրս եկայ եւ մէկ րոպէ չանցած անձագրովս վերադարձայ իրեն ջոյց տուի, վերջապէս համոզուեց, որ ես իր քեռին չեմ:

Հայկի մասին մանրամասն տեղեկութիւններ տալուց յետոյ՝ իրեն դիմեցի.

— Ահա ամբողջ ճշմարտութիւնը, պարոն. եթէ ձեր քեռին դեռ կենդանի է, ուրեմն, Խորհրդային Միութեան ծայրամասերից մէկում, որպէս իր տարիքն առած բարձրաստիճան զինուորական թոշակառու է դարձել ու հանգստանում է:

Նա իր ձեռքն ուսիս դնելով, պատասխանեց.

— Ինձ այլեւս պարոն միք անուանի, մեծ եղբայր, ինձ Հայկ անուանեցէք . . . Անգին մայրիկս իր Հայկ եղբայրիկին խեղդուած համարելով, նրա յիշատակն յաւերժացնելու նպատակով, ինձ գաղտնօրէն միշտ

Հայկ էր անուանում . . . Ախ, թշուառ մայրս զգում էր, որ ես հոգեպէս տանջւում էի քրտական արեան խառնուրդ ունենալուս համար, տանջւում էի ՈԶ ՈՔ լինելու գիտակցելով . . . նա շարունակ տրտում էր ու սգաւոր: Միայն, երբ միասին մենակ էինք լինում, գուրգուրում էր վրաս, արտասւում, ու յիշում էր իր հարազատների եղերական կորուստը: Խեղճը, զժգոհ իր ճակատագրից, այս տարուան Յունիարին, փակեց իր աչքերը յաւիտեանս . . . իր մահուան նախօրեակին նա ինձ իր սնարի մօտ կանչեց, խնդրեց, որ ծունկի գամ, խոնարհուեցի, օրհնեց ինձ, խաչակնքեց եւ պարտադրեց ինձ, որ իր մահուանից յետոյ, ես մի ԽԱԶ, կամ էլ մի փոքրիկ ԽԱԶՔԱՐ գտնեմ եւ իր գերեզմանի գլխի կողմի թմբի ճակ գաղտնօրէն թաղեմ: Ես խոստացայ, իր ձեռքը համբուրեցի եւ խոստումս սիրով ու ճշտօրէն կատարեցի:

* * *

Յաջորդ շարթուան վերջին, «Հայկ»ը, կազդուրւած հիւանդանոցից դուրս դրուեց: Երբ մօտս եկաւ հրաժեշտ տալու՝ ես անկողնումս նստած սկսել էի այս ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆը գրի առնել: Նա անկողնիս եզրին նստելով, ձեռքս իր ասիերի մէջ բռնած, յուզուած սկսեց խօսել.

— Հայրենիքից հեռացայ, կարծելով, թէ անգին մայրիկիս կորուստի ցաւը կը մեղմանայ եւ օտար միջավայրի մէջ՝ ՈԶ ՈՔ լինելուս գիտակցութիւնս այլեւս ինձ չի տանջելու, բայց ի դուր, այժմ աւելի շատ եմ տառապում: Պիտի վերադառնամ, ծունկի գամ անմոռանալի մայրիկիս գերեզմանի առջեւ, երեսս նրա գերեզմանի հողաթումբին քսելով պիտի խօսեմ ու պիտի ասեմ, — «Իմ անուշիկ ԱՆՈՒՇ մայրիկ, ուրախալի լուր եմ բերել քեզ, քո սիրեցեալ եղբայրիկը չի խեղդուել, նա կենդանի է, նա ապրում է: Մի գուցէ՝ իր անգթօրէն առեւանգուած մարմնի արդար հոգին մի քիչ

մխիթարուի: Մեծ եղբայր, անշուշտ մտնում էք դրու-
թեանս մէջ . . . ա՛խ, որքան կ'ուզէի որպէս մաքուր
ՀԱՅ ծնուած լինել, պարծենալ ազգովս, հարազատնե-
րիս գուրգուրանքներին արժանանալ . . .
Պատկերացրէք վիճակս, եթէ մէկ օր, հրաշքով գտնեմ
քեռուս, արդեօք, նա ինձ՝ որպէս իր քրոջ որդու պիտի
ընդունի⁶, թէ՞ պիտի արհամարհի, որպէս հին վէրքերը
բորբոքող, առեւանգումից վիժուած մի հրէշի . . .

Ես աշխատեցի մխիթարել, սիրտ տալ այդ ԿԱՐԵ-
ՎԷՐ ՈՋ ՈՔԻՆ, բայց ի զուր. համոզուեցի, որ նա տուն
է վերադառնում աւելի խոցուած սրտով, հոգեկան ան-
բուժելի վէրքերով:

ՎԵՐՋ

Վկայութիւն Երրորդ

ԵՐԿՈՒ ԵՐԴՈՒՄՆԵՐԻՅ

43 ՏԱՐԻՆԵՐ ՅԵՏՈՅ

Գլուխ Ա.

Տասնըհինգերորդ դարուց մինչեւ տասնեւեօթներորդ դարը Հայաստանը կրկին կռուախնձոր էր դարձել պարսիկների եւ միջին Ասիոյ խորքերից ներխուժած թաթարօ-թրքական բռնագրաւիչ ցեղերի միջեւ:

Այդ վայրագ ցեղերին միաձուլող ու գերիշխող Օսմանեան կայսրութիւնը, տասնեւեօթներորդ դարու սկիզբներին, վերջնականապէս տիրել էր Արեւմտեան Հայաստանին:

1604 թուին Շահ Ապասը Մեծ Հայաստանից չորս հարիւր հազարի մօտ հայ արհեստավորների ու ճգնաջան հայ գիւղացիների տեղահան էր արել ու դէպի Պարսկաստան քշել՝ իր յետամնաց երկիրը չէնցնելու, մշակութապէս զարգացնելու նպատակով. որի հետեւանքով, վերջնականապէս Օսմանեան կայսրութեան կցուած Արեւմտեան Հայաստանի բազմաթիւ հայ գիւղերն ու քաղաքները կործանուել, դատարկուել էին, մնացեալներն էլ բնակչութեամբ չափազանց նօսրացել:

Ամենից շատ տուժել էր Վասպուրականի նահանգը:

Արհաւիրքներից ու հալածանքներից աղատուած հայութեան մնացորդները, աւելի կեղեքիչ ու կրօնամոլ օսմանցիների ստրկական ծանր լուծի տակն անգամ, սկսել էին վերակառուցել ու վերաշինել իրենց կիսաւերօճախները:

1606 թուին, Վանում, Մայիսեան գեղազմայլ արշալոյսն էր բացւում:

Արեւը, Վարազայ լերան կատարից բարձրանալով, իր կենսատու շողերն էր սփռել կանաչազարդ այգիների ու մարգագետինների վրայ:

Արշալոյսի զով գեփիւռը քնքշօրէն իր համբոյրն էր դրոշմում նորափթիթ պտուղներով ծանրաբեռնուած ծառերին, ամէնուրեք աճած ծաղիկների կոկոններին, որոնք օրօրուելով, եւ որպէս խնկարկում, իրենց արբեցնող բուրմունքը տարածելով, ողջունում էին Մայր Արեւի գալուստը:

Հազարամեակներ տեւած հայութեան պայքարի, հրաշագործութեանց ու տառապանքի անմահ վկան, — Վանայ լիճն էլ — գիշերային ալեկոծումից խաղաղած, արեւի շողերն էր անդրադարձնում եւ իր ամբողջ մակերեսով նմանում էր ազամանդակուռ, լայնատարած ու ծածանուող հեքիաթային սփռոցի:

Մարգերում, թուփերի տակ, ծառերի ճիւղերի վրայ՝ տերեւների արանքներում եւ օդում ճախրող թռչունների գեղգեղանքը, ծաղիկների կոկոններից նեկտար ծծող մեղուների ու բազմանախշ թիթեռնիկների ճախրանքն ու բզզոցը, ամբողջացնում էին բնութեան հմայիչ համերգը ու նրա կախարդական գեղեցկութեան համակարգումը:

Իզուր չէ, որ դեռ մինչեւ այսօր Մերձաւոր Արեւելքի բոլոր ազգութիւնների տարեցները, իրենց կարծիքն ու բարձր գնահատանքը Վանի մասին արտայայտում են հետեւեալ համեմատականով, — «Երկնքում — ԱՐՔԱՅՈՒԹԻՒՆ, իսկ երկրագնդում — ՎԱՆ»:

Այս կախարդական համերգին միանում ու բազմա-հրնչիւն համանուագ էր դարձնում նաեւ քաղաքամիջում սկսած աշխատանքի շեփոքը:

Վերակառուցուած հնամեայ բազմաբաժին ծածկը-ւած շուկայում ստեղծագործում էին Վանի հռչակաւոր արուեստագէտ արհեստաւորները, — սրանք անխոնջ

Ոսկերիչներն էին, փորագրիչներ, նրբագործ ջուլհակներ, հիւսներ եւ դարբիններ:

Վերջին աւերումներից յետոյ, դեռ երկու տարիներ չանցած, հրաշագործ հայր բարուք կեանք էր ստեղծել եւ շուկան լեցուել էր բազմապիսի բարիքներով:

Վասպուրականի հեռաւոր ու մօտակայ ծայրամասերից գնումի եկած քրտերը, ասորիները, պարսիկներն ու եզիզիները, իրենց ազգային բազմաբղէտ տարազներով, խանութների առջեւ խոնուած, գնելիք ապրանքների ընտրութիւն էին կատարում:

Շուկայի ծայրամասում, գլխաւոր ճամբու երկու կողմերում գտնուող իջեւաններից բեռնաւորուած ուղտերի կարաւաններ քաղաքից դուրս էին գալիս, իսկ հեռուներից եկող նոր կարաւաններ քաղաք էին մտնում:

Դանդաղորէն ընթացող ուղտերի շարքերի միջով, երկու սպառազինուած հեծեալներ, սրընթաց քաղաք մտան:

Սրանք սուրհանդակներ էին. գալիս էին թուրք-պարսկական սահմանազլխից, ուր, որպէս թրքական բանակի մաս կազմող սահմանապահ ուժերի, կանգնած էին հայերից կազմուած Վանկուլիական եօթ հեծելազօր գնդեր եւ հինգ քրտական աշիրէթներ:

Այս արշաւող երկու սուրհանդակները, Սուրբ Նշան եկեղեցու փողոցն անցնելով, մտան Աղենց թաղ: Մօտենալով երեքյարկանի ապարանքը եզերող բարձրաշար պարսպի անկիւնում գտնուող մեծ դրան, կանգ առին: Այս մեծատարած ապարանքում ապրում էր Աղենց-Գարասէֆէրեանենց իշխանական բազմանդամ տոհմը:

Սուրհանդակներից մէկը – Վանկուլիական գնդերի սուրհանդակ Սրգոն էր, իսկ միւսը – քրտական աշիրէթների սուրհանդակ Պաքիրը:

Սրգոն իսկոյն ձիուց վար իջաւ, մօտեցաւ մեծ դրան եւ ճկիկով (դրան վրայ ամրացուած երկաթեայ մուրճիկ) սկսեց դուռը ծեծել: Նոյն վայրկեանին դրան

աջ կէսի կենտրոնում գտնուող փոքրիկ պատուհանը բացուեց ու երեւաց պահակ Մարոյի գլուխը։ Սա ճանաչելով եկուորներին՝ բացագանչեց։

— Ախ, դո՞ւ ես Սրգօ, այս ըոպէիս բաց կ'անեմ։

Երբ եկուորները ներս մտան, Մարոն տեսնելով նաեւ Պաքիրին՝ աւելացրեց։

— Այդ դո՞ւ ես, Պաքիր ախպէր, բարի ես եկել։ Ի՞նչպէս ես։

— Լաւ եմ, Մարօ ախպէր, տի՞ւ ինչիս ես, — իր վատ հայերէնով պատասխանեց Պաքիրը։

— Ես էլ լաւ եմ, Պաքիր ախպէր։ Դէ ձեր ձիերն այստեղ-բակում թողէք, հիմա ախոռապանը կուգայ ներս կը տանի, իսկ դուք՝ պահակատուն անցէք հանգըստացէք, քիչ յետոյ նախաճաշելու ենք։

— Հանգստանալու համար չենք եկել, Մարօ, իշխանաց իշխանին շատ կարեւոր նամակ ունենք յանձնելու, անձամբ միայն, — շեշտեց Սրգոն։

— Եթէ այդպէս է, մի ըոպէ սպասեցէք, ես իսկոյն վեր կը բարձրանամ, կը տեղեկացնեմ, — պատասխանեց Մարոն եւ պարսպի դուռը փակելով, ներսի բակը տանող երեք կամարների տակից անցաւ, աջ կողմի աստիճաններով երկրորդ յարկը բարձրացաւ, ուր տեղաւորուած էին վանկուլիական եօթ զնդերի ընդհանուր հրամանատար իշխանաց իշխան Ախիջան Գարասէֆէրեանի ընդունարանն ու ննջարանը։

Մարոն, զգուշութեամբ, ընդունարանի դրան մօտեցաւ, երեք անգամ կամացուկ հարուածեց։ Դուռը բացուեց եւ իշխանաց իշխանի աւագ թիկնապահ Շաւարշը իր գլուխը դրան բացուածքից դուրս բերելով հարցրեց։

— Ի՞նչ ունես ասելու, Մարօ։

— Սահմանազլիից Սրգոն ու Պաքիրն են եկել, շատ կարեւոր նամակ են բերել, անձամբ իշխանաց իշխանին յանձնելու։

— Լաւ, թող իսկոյն վեր բարձրանան, ես անմիջապէս՝ կը գեկուցեմ։

Մարոն իսկոյն աստիճաններից վար իջաւ, իսկ Շաւարշը ընդունարանի դուռը փակելով, Իշխանաց Իշխանի ննջարանի դրան մօտեցաւ: Ձգուշութեամբ դուռը դեռ չբացած, Իշխանաց Իշխանը ներսից հարցրեց.

— Ի՞նչ կայ, եկողն ո՞վ էր, Շաւարշ:

— Ձերդ Իշխանական մեծութիւն, սահմանազլիից սուրհանդակներ են եկել, կարեւոր նամակ են բերել. կարգադրեցի, որ վեր բարձրանան:

— Թող ընդունարանում սպասեն, — հրամայեց Իշխանաց Իշխանը եւ անկողնից դուրս գալով, սենեակի վերարկուն ուսերին առաւ, թեթեւ կաղալով ընդունարան մտաւ:

Մէկ շաբաթ առաջ, Իշխանաց Իշխան Ախիջանը, սահմանազլիի պահակակէտերն ստուգելիս, զառիվեր բարձրանալու միջոցին, իր ձին սայթաքել էր եւ Իշխանի ծունկը ժայռին զարնուելով վիրաւորուել, որի պատճառով, սահմանազլիի հսկողութեան ընդհանուր ղեկավարութիւնը իր կրտսեր եղբօր — Իշխան Յակոբջանին էր յանձնել ու տուն էր վերադարձել բուժուելու եւ հանգստանալու:

Քիչ յետոյ Սրգոն ու Պաքիրը ընդունարան մտան: Սրգոն բարեւի կանգնելով, մի քանի քայլ առաջ եկաւ ու գեկուցեց.

— Ձերդ Իշխանական մեծութիւն, Ձեր եղբայր Իշխան Յակոբջանը եւ Պաղըր Պէկը յանձնարարեցին մեզ այս նամակը անձամբ Ձեզ յանձնել, — Այս ասելով, Սրգոն, իր շալէ շապիկի ներքին գրպանից մի կնքուած նամակ հանեց եւ Իշխանաց Իշխանին յանձնեց:

Իշխանաց Իշխանը նամակը վերցնելով իսկոյն բաց արեց ու սկսեց մտովին կարդալ: Նամակի պարունակութիւնը հետեւեալն էր.

— «Ձերդ Իշխանաց-Իշխանական մեծութիւն Ախիջան Բէյ Գարասէֆէրեան-Սէֆէտինեան.

Խոնարհաբար գալիս ենք Ձեզ տեղեկացնելու, որ

երէկ գիշեր մի պառաւ հայ մամիկ ներկայացաւ ու մեզ յանձնեց պարսից զօրաց ընդհանուր հրամանատար Մարաջախտ Ալլահվերդու նամակը, ուղղուած Ձերդ Մեծութեան եւ Պաղըր Պէկին: Զգուշութեան համար, այդ նամակը սուրհանդակների միջոցով չուղեցինք ուղարկել, պահել ենք՝ մինչ Ձեր վերադարձը: Մեծ զօրավարն իր նամակում Ձեզ ՍԻՐԵԼԻ ԵՂԲԱՅՐ է անուանում, Պաղըր Պէկին էլ՝ ԱՋՆԻԻ ԲԱՐԵԿԱՄ: Նա կրկնում է իր նախորդ նամակում արած առաջարկը, խոստանում է՝ մեր ապստամբութեան պարագային, առջին իսկ օրը մեզ օգնութեան գալ: Գրում է, «Իր Արքայից-Արքայական մեծութիւն Շահ Ապասը նախընտրում է, որպէս դրացի ունենալ Հայ-քրտական մի խաղաղասէր իշխանութիւն, անշուշտ, իր պաշտպանութեան ներքոյ, քան ընչաքաղց սուլթանական թուրքիա, որը շարունակ ներս է առնում կենտրոնական Ասիայից ներխուժող վայրենի թուրք-թաթար-մոնղոլական ցեղերին: Եթէ այդպէս շարունակուի, կարճ ժամանակամիջոցում այդ վայրենիները ձեր հայրենիքում մեծամասնութիւն կը դառնան, ձեզ կը գերեն, կ'ոչնչացնեն ու վերջնականապէս տէր կը դառնան ձեր հայրենիքին: Իսկ ապստամբութեան պարագային, մեր օգնութեամբ, դուք կ'ազատագրուէք, խաղաղութիւն կը տիրի եւ մեր ժողովուրդները հնարաւորութիւն կ'ունենան, խաղաղ պայմաններում, աճել, զարգանալ ու տնտեսապէս ամրանալ»:

Մեծ զօրավարը խնդրում է, այս շարթուան ընթացքում տեղեկացնել իրեն Ձեր որոշումը, բանակցութեան օրն ու վայրը նշանակել: Այժմ սպասում ենք Ձեր շտապ որոշումին: Մեծ Իշխան, չէ՞ք կարծում, որ Մեծ զօրավարի այս առաջարկը ուշադրութեան արժանի է եւ պէտք է այս յարմար առիթը օգտագործել: Եթէ օրերս չպիտի վերադառնաք ճակատ, խնդրում ենք անմիջապէս յայտնէք մեզ Ձեր որոշումը, որպէս զի կարողանանք ժամանակին տեղեակ պահել Մեծ Զօրավար Ալլահ-

վէրտուն:

Ի սրտէ ցանկանում ենք Ձեզ կատարեալ ապաքինում:

Խոնարհօրէն՝ Ձեր կրտսեր եղբայր,
Յակոբջան Գարասէֆէրեան եւ
անկեղծօրէն՝ Ձերդ Պաղըր Սալվի Պէկ
11 Մայիսի 1606 թ. ՍՌՆԱ»:

Նամակի ընթերցումից յետոյ, Իշխանաց Իշխանն իր գլուխը շարժելով, սկսեց ընդունարանում երթեւեկել եւ ապա, դառնալով Շաւարշին, հրամայեց.

— Սուրհանդակներն այսօր կարող են հանգըստանալ, վաղ կը վերադառնան: Իսկ դու, անմիջապէս մարդ ուղարկիր Ախթամար, Վեհափառ Գրիգորիսին, խնդրելու որ վաղուան փոխարէն՝ այսօր երեկոյեան քաղաք իջնի, շատ կարեւոր խնդրի շուրջ խորհըրդակցելու:

Շաւարշն ու սուրհանդակները բարեւի կանգնելով, իսկոյն հեռացան ընդունարանից: Քիչ յետոյ պալատի սուրհանդակը դէպի Աղթամար կղզին ուղեւորուեց:

Իշխանաց Իշխան Ախիջան Երկրորդը, մենակ մնալով, խորասուզուած մտածմունքների մէջ, շարունակեց ընդունարանի երկայնքով անց ու դարձ անել:

Նա իր կեանքի 44-րդ տարին էր ապրում. բարձրահասակ էր ու թիկնեղ: Իմաստութիւն եւ հաստատամտութիւն արտայայտող նրա խոշոր կապուտակ աչքերը բոլորուած էին շիկահեր ու թաւ ունքերով, աղեղնաձեւ շրթունքներով պրկուած մեծ կամքի ուժ արտայայտող նրա բերանը շրջապատուած էր առատածիլ խնամուած չէկ պիսերով ու կարճ մօրուքով, որոնք ամբողջացնում էին նրա առնական արտաքինը:

Նրան մեծ մտահոգութիւն էին պատճառում իր կրտսեր եղբայր՝ Իշխան Յակոբջանը եւ աւագ աշիրէթապետ Պաղըր Սալվի Պէկը իրենց ըմբոստ եւ անմտածուած տրամադրութիւններով: Հայ-քրտական փոքրաքանակ ուժերով ապստամբուելու չարդարացուող ծը-

րագիրներն էին որոճում: Իշխանաց Իշխանը երեխայամտութիւն էր համարում նման քայլը: Նա համոզուած էր, որ Վանկուլիական գնդերն ու քրտական աշիրէթներ, նոր լրացումներով, եթէ անգամ 20,000ի հասնէին, այդ աննշան ուժով մէկ օր անգամ չպիտի կարողանային դիմանալ դէպի արեւելք արշաւող մեծ զօրավար Ամիրզունայի հարիւր հազարներէ բաղկացած բանակի՝ արիւնախում ենիչէրիների դէմ: Եւ մանաւանդ, որ համայն թրքական բանակը սպառազինւած էր նորագոյն զէնքերով, իսկ հայերն ու քրտերը հրազէններով լրիւ զինուած չէին, առաւելապէս զինուած էին սուրերով: Նման պայմաններում ապրստամբուելը՝ ինքնասպանութիւն կը լինէր, հայ եւ քիւրտ ժողովուրդների կատարեալ ոչնչացում:

Գլուխ Բ.

Այդ նոյն կէսօրին, սահմանազլխում կանգնած քրտական երկրորդ աշիրէթի պետ Խալիլ պէկի որդին Մահմուտը, իր հօր յանձնարարութեամբ, Պաշկալէ հասաւ՝ սահմանազլխում տեղի ունեցած անցուղարձերի մասին «զեկուցելու» զօրավար Թէմուր փաշային, որը մեծ զօրավար Ամիրգունայի բանակի մաս կազմող ենիչերական զօրաբաժինը Միջերկրականի հիւսիսային ափերից դէպի արեւելք էր առաջնորդում՝ Ամիրգունայի բանակին միանալու, Ատրպատականն ու Անդրկովկասը վերջնականապէս նուաճելու նպատակով:

Ամիրգունա մեծ զօրավարը միեւնոյն ժամանակ յանձնարարել էր Թիմուր փաշային՝ քննել ու համակարգել նաեւ հայ Վանկուլիական զնդերի եւ քրտական աշիրէթներին գործունէութիւնը հարաւ-արեւելեան սահմանազլխում:

Թէմուր փաշան 40-ն անց էր: Անյայտ ծագում ունեցող ենիչերի: Իր յախուռն ու համարձակ, եւ բացառիկ ընդունակութիւնների շնորհիւ, պարզ շարքային ենիչերուց զօրավարի աստիճանի էր հասել: Նրա խոր ընկած կանչ ու անժպիտ աչքերը՝ խորամանկութիւն եւ անզթութիւն էին ցոլացնում: Փնտռուած մասնագէտ էր նաեւ ռազմական հետախուզական եւ լրտեսական ցանցեր կազմակերպելու գործում: Նա, առանց դժուարութեան, իր ցանցում որսացել էր նաեւ Սոնայում կանգնած քրտական երկրորդ աշիրէթի պետ Խալիլ Պէյին, որը ի վարձատրութիւն իր «ծառայութեան» սպասում էր հինգ քրտական աշիրէթների աւագ աշիրէթապետը դառնալ: Սրա որդին Մահմուտը Պաշկալէ հասաւ, Թէմուր փաշայի տունը գտնելով, պահանջեց զրան մօտ կանգնած պահակից՝ իրեն իսկոյն

Թէմուր փաշային ներկայացնել, աւելացնելով, որ շատ կարեւոր տեղեկութիւն ունի հաղորդելու:

Մահմուտի բացառիկ ճաշակով հագնուած լինելու հանգամանքը եւ նրա կողքից կախ ընկած արծաթեայ նախշուն պատեանով թուրի թողած տպաւորութեան մղումով, պահակապետն շտապեց զեկուցել այդ բացառիկ սուրհանդակի գալուստը: Քիչ յետոյ Մահմուտը Թէմուր զօրավարի սենեակն առաջնորդուեց:

Ներս մտնելուն պէս զգաստօրէն բարեւի կանգնեց ու զեկուցեց.

— Զօրավար Պէյ իմ, ես գալիս եմ հարաւ-արեւել-եան սահմանազլխից. հայրս, ինչպէս պէկը յանձնարարել է ինձ հետեւեալ կարեւոր տեղեկութիւնները հաղորդել Ձեզ . . .

— Ախ ի հարկէ, յիշում եմ քեզ, — Մահմուտին ընդհատելով ասաց Թէմուր պէյը, — առաջին անգամ հաւատարմագիրը զու բերիր. պատմիր տեսնեմ՝ ի՞նչ նորութիւններ ես բերել:

— Երէկ գիշեր, զօրավար պէյ, — շարունակեց Մահմուդը, — հօրս վստահելի խօլամները լսել են Վանկուլի Յակորջան պէյի եւ Պաղըր Պէկի միջեւ տեղի ունեցած գաղտնի խօսակցութիւնը: Սրանք պարսից մեծ զօրավար Ալլահվէրտուց նամակ են ստացել, որով Ալլահվէրտին հրահանգում է՝ հայերին եւ քուրտերին ապստամբուել, պարսկական բանակի օգնութեամբ գրաւել արեւելեան Անատոլիան եւ հայ-քրտական իշխանութիւն հիմնել: Բայց քանի որ Յակորջան պէյը եւ ինչպէս Պէկը ինքնուրոյն ոչինչ չեն կարող անել, ուստի երէկ գիշեր երկու սուրհանդակներ են ուղարկել Վան-Ախիջան պէյին, որը իր ոտքի վնասուցքի պատճառով տանը բուժուում է: Այս գիշեր կամ վաղ երեկոյեան սուրհանդակները վերադառնալու են Սոնա, անշուշտ պատասխանով:

Հայրս վստահ է, որ այս տեղեկութիւններով մեծ ծառայութիւն մատուցած կը լինի իր Սուլթանական նորին մեծութեան եւ Ձեզ:

— Գոհ եմ հօրդ եւ քո կատարած հաւատարիմ ծառայութեան համար, — պատասխանեց Թէմուր Պէյը, — դուք, անշուշտ, արժանաւոր վարձատրութիւն կը ստանաք, — ապա կանչելով պահակապետին հրամայեց, — Կարգադրիր, որպէսզի Մահմուտն ու իր ձին կանոնաւոր հոգատարութիւն ստանան, այսօր երեկոյեան նա սահմանազլուխ է վերադառնալու: Կարգադրութիւններդ անելուց յետոյ իսկոյն վերադարձիր, կարեւոր եւ շտապ յանձնարարութիւն ունեն կատարելու:

Քառորդ ժամ չանցած պահակապետը վերադարձաւ ու զօրավար Թէմուր Պէյին ներկայացաւ:

— Դուռը փակիր եւ ուշադրութեամբ լսիր ինձ, Հիւսնի, — հրամայեց Թէմուր պէյը, — քսան վստահելի եւ արթուն զինուորներ կը վերցնեն հետդ եւ այս կողմերին քաջ ծանօթ մի վալատ, եւ այսօր, երկու ժամ յետոյ կը մեկնեն Վանից դէպի Սոնա տանող ճանապարհը: Մի յարմար տեղ դարան կը մտնէք: Վանից երկու սուրհանդակներ են դալու, սահմանազլուսում հսկող երկու դաւաճանների նամակ են տանում: Յանկարծակիի կը բերէք, ժամանակ չէք տայ, որ իրենց մօտ ունեցած նամակը անհետացնեն, ձեռներից կ'առնեն եւ իրենց էլ, հսկողութեան տակ, Տիատին կը տանեն, մեծ զօրավար Ամիրգունա փաշային կը յանձնեն եւ իմ անունից կը զեկուցեն ամբողջ եղելութիւնը:

Երկու ժամ յետոյ, Հիւսնին Մահմուդին ճամբու գնելուց յետոյ, ինքն էլ քսան զինուորներ հետն առած ճամբայ ընկաւ:

Գլուխ Գ.

Այդ նոյն երեկոյեան Ախթամարի Վեհափառ Գրիգորիս Գ. Կաթողիկոսը քաղաք իջաւ. Գարասէֆէրեանենց պալատում կաթողիկոսներին տրամադրուած յարկաբաժնում տեղաւորուելուց յետոյ՝ Իշխանաց Իշխան Ախիջան Բ.ի հետ խորհրդակցութեան նստեցին:

Մինչեւ կէս գիշեր մանրագննին քննեցին մեծ զօրավար Ալլահվէրտու առաջարկը եւ որոշեցին մերժել, քանի որ անիմաստ էր ու կործանարար նման քայլ առնելը:

Միեւնոյն ժամանակ որոշեցին խստօրէն արգիլել Յակոբջան իշխանին ու Պաղըր Պէկին հրապուրուել Շահ Ապասի խոստումներով, որի նպատակն է՝ Հայ եւ քուրտ ժողովուրդների անհեռանկար ապստամբութեամբ զբաղեցնել թրքական բանակը, թուլացնել թրքական առաջխաղացումը դէպի Կովկաս:

* * *

Յաջորդ օր առաւօտեան հէքիմ Բարսեղը եկաւ, իշխանի ծունկի վէրքը քննեց, նոր վիրակապով կապեց ու պատկառանքով ասեց.

— Ձերդ իշխանական մեծութիւն, երկու օրից յետոյ կարող էք անգամ ձիարշաւի մասնակցել:

Իշխանաց Իշխանը գոհունակութեամբ ժպտաց ու շնորհակալութիւն յայտնեց:

Հէքիմ Բարսեղը իրեն մատուցուած օշարակը ըմպելուց յետոյ հրաժեշտ տուեց ու դուրս եկաւ:

Իշխանաց Իշխանը բազմոցի վրայ տեղաւորուելով, կանչեց իր սենեկապետ Մարկոսին՝ ցածիկ գրասեղանը բազմոցին մօտեցնել:

Կենդրոնացած՝ մի քիչ մտածելուց յետոյ, գրիչը վերցրեց եւ հետեւեալ նամակը գրեց.

«Սիրելի եղբայր իմ իշխան Յակոբջան եւ յարգելի բարեկամ Պաղըր Սալվի Պէկ:

Սրգոյի եւ Պաքիրի միջոցով ձեր ուղարկած նամակն ստացայ:

Երէկ երեկոյեան Վեհափառ Գրիգորիսը քաղաք իջաւ եւ միասին մանրագննին քննելուց յետոյ Մեծ Զօրավար Ալլահվէրտու առաջարկը, ու ձեր «կարծիքը» մերժեցինք: Խորամանկ Շահ Ապասը կամենում է խորտակել թրքական առաջխաղացումը, կրկին տիրել մեր Հայրենիքին ու նորից հարիւր հազարաւոր շինարար Հայ արհեստաւորներին ու ճգնաջան գիւղացիներին բռնութեամբ իր յետամնաց երկիրը տեղափոխել, շահագործել, կեղեքել ու հարստացնել իր գանձանակը: Մենք մերժում ենք նրա միջամտութիւնը: Ի՞նչպէս կարող ենք երախտամոռ լինել Սուլթան Ահմէտի Հանդէպ, որը աւարառու եւ գերի վարող պարսիկ բանակին մեր Հայրենիքից վռնտեց, եւ որը վստահել է մեզ՝ անձամբ պաշտպանել մեր Հայրենիքի սահմանները: Մենք իրաւունք չունենք մեր ժողովուրդների բախտի հետ խաղալ, նրանց մահացու վտանգի ենթարկել:

Այս նամակը պարզ պատասխան է, այլ պաշտօնական հրաման:

Աստուած ձեզ հետ:

Իշ. Իշխան Ախիջան Բ. Գարասէֆէրեան-Սէֆէտինեան

13 Մայիսի. 1606 թ. ի՝ Վան»:

Նամակագրութիւնն աւարտելով Իշխանաց Իշխանը Շաւարշին կանչեց ու հրամայեց սուրհանդակներին իրեն ներկայացնել:

Երբ Սրգոն ու Պաքիրը ներս մտան, Իշխանը, կնքուած նամակը Սրգոյին յանձնելով, պատուիրեց.

— Այս նամակը կը յանձնէք իշխան Յակոբջանին ու Պաղըր Պէկին: Զգուշութեան համար իսկական ասելիքներս նամակում չեմ գրել. նրանց կողմից նամակս ընթերցելուց առաջ, իմ հետեւեալ բերանացի հրամանս կը հաղորդէք իրենց: Ուրեմն, ուշադրութեամբ լսեցէք, որպէսզի նոյնութեամբ կրկնէք նրանց ներկայու-

թեամբ: — Մեր կողմից, ինքնասպանութեան չափ կատարեալ անմտութիւն կը լինի այս օրերում գլուխ բարձրացնել: Առաջինը — մենք չենք կարող յոյս դնել շարունակ յաղթուող պարսկական բանակի վրայ, երկրորդ — մեր չնչին ուժերով մենք մէկ օր անգամ չենք կարող դիմանալ՝ նորագոյն զէնքերով զինուած թրքական բանակի դէմ. նման արարք պատճառ կը դառնայ հայ եւ քուրտ ժողովուրդների գլխովին ոչընչացման: Այժմ մենք կարիք ունենք խաղաղութեան, մեր հայրենիքը վերակառուցելու: Այժմ անհրաժեշտ է շահագործուող ու յուսակտուր մեր ժողովուրդներին օգնել, գիտակցութեան բերել, նախապատրաստել: Նրանց մեծագոյն մասը տառապանքի, ընչազրկման, աղքատութեան եւ հալածանքի ենթարկուած՝ ոչ բարոյական, ոչ ֆիզիքական եւ ոչ էլ տնտեսական կարողութիւններ ունեն նման քայլ առնելու վճռականութիւն ունենալ. մի խօսքով, մենք կարող ենք միայն, զգուշութեամբ նրանց օգնել, նախապատրաստել՝ գալիք յարմարագոյն առիթներն օգտագործելու:

Եթէ մեզ, ներկայումս ապրող սերունդներին, չըյաջողուի ազատագրուել, գէթ մենք հող պատրաստած կը լինենք գալիք սերունդների համար: Ուրեմն, պէտք է զգոյշ լինենք, խելացիօրէն գործենք: Խոհեմութիւնն ու զգուշութիւնը պահանջել են նամակումս մեր մերժումը այլ կերպ պատճառաբանել:

Ուրեմն, իսկական հրամանս սա է: Բարի ճանապարհ, Աստուած ձեզ հետ: Գիտցէք նաեւ, որ դուք ոչինչ չգիտէք, պարզ հրամանակատար զինուորներ էք. — Ապա Իշխանաց Իշխանը Շաւարշին դառնալով հրամայեց, — Տղաների պէտք եղած կարիքները հոգա՛ եւ անմիջապէս ճամբու դիր:

Շաւարշն ու սուրհանդակները հրաժեշտը տուին ու հեռացան:

Արեւը մար էր մտնում, երբ Սրգոն ու Պաքիրը, իրենց ձիերի մէջքին կքուած, իրենց եկած նոյն ճամբով քաղաքից դուրս սլացան:

Գլուխ Դ.

Թէմուր պէյի թիկնապահ Հիւսնին արդէն տեղ էր հասել իր քսան հեծեալներով, Վալատի առաջնորդութեամբ:

Աղբակի լեռներից դէպի Սոնա տանող ճամբան անցնում էր մի կարճաձիգ կիրճի միջով, որի երկու կողմերում գտնուող ժայռերի ետեւում հեծեալները դարան էին մտել:

Ինչպէս գիտենք, Սրգոն ու Պաքիրը Մայիսի 13-ին էին Վանից դուրս եկել, որով, Հիւսնին իր հեծեալներով ստիպուած էին եղել 12-ի գիշերուանից մինչեւ 13-ի երեկոն սպասել: Մայիս 13-ի ամբողջ ցերեկը, զգուշութեան համար, իրենց ձիերը թազցրել էին մի լայնանիստ ժայռի ետեւում, չնայած համոզուած էին, որ եկող սուրհանդակները միայն գիշերով պիտի անցնէին այդ ճամբով: Երբ մթնեց, Հիւսնին հրամայեց զինուորներին՝ իրենց ձիերը թագստոցից դուրս բերել եւ կազմ-պատրաստ ճամբի երկու կողմերում գտնուող ժայռերի ետեւում սպասել:

Գիշերուան ժամը 11-ն անց էր. Լուսինը բարձրացել՝ երկնակամարի կենտրոնին էր հասել: Լուսնի եւ պարզ երկնակամարում փայլող աստղերի արձակած շողերով բաւարար չափով լուսաւորուել էր դարանակալների տեսութեան ու հսկողութեան տարածութիւնը:

Եւ ահա, Աղբակի լեռներին մաս կազմող գոգաւոր բարձունքից վար երկարող ճամբու վրայ երկու ձիաւորներ յայտնուեցին:

Հիւսնին թողեց նրանց մօտենալ. երբ իրենց միջեւ եղած տարածութիւնը նուազեց, 15 - 20 մեթրի հասաւ, Հիւսնին վեց հեծեալներով եկողների դէմը կտրեց եւ կանչեց.

— Կանգ առէք, ուժքե՞ր էք:

Նոյն վայրկեանին, ճամբու երկու կողմերից եւ

ետեւից Հիւսնիի միւս հեծեալները շրջապատեցին եկողներին:

Սրգոն ու Պաքիրը, յանկարծակիի եկած, իրենց ձիերը սանձեցին եւ Սրգոն անվախօրէն պատասխանեց.

— Սահմանապահ գնդերի սուրհանդակներ ենք, Վանից ենք գալիս, շտապում ենք. բարի եղէք մեզ ճամբայ տալ:

Հիւսնին մօտեցաւ ու խստօրէն հրամայեց.

— Զօրաց ընդհանուր հրամանատար, մեծն Զօրավար Ամիրզունա փաշայի հրամանով դուք բանտարկուած էք, որպէս կասկածաւոր անձերի: — Եւ իսկոյն սուրհանդակներին զինաթափ արեց:

— Մեզ ձերբակալելու իրաւունք չունէք, մենք էլ ձեզ նման, օսմանեան բանակի զինուորներ ենք եւ մեր հրամանատարների հրամաններն ենք կատարում:

— Լռի՛ր, — խստօրէն գոչեց Հիւսնին, — եթէ քեզ օսմանեան բանակի զինուոր ես համարում՝ պարտաւոր ես ենթարկուել հրամանատարներիդ: — Ընդդիմանալն անիրմաստ էր այլեւս: Սրգոն ու Պաքիրը հասկացան, որ մատնուած էին:

Զինաթափութիւնից յետոյ Հիւսնին սկսեց խուզարկել սուրհանդակներին: Սրգոյի շալէ շապիկի ներքին գրպանում գտաւ կնքուած նամակը եւ արհամարհող ժպիտն երեսին գոչեց.

— Դէ՛, հիմա առաջ ընկէ՛ք, թուրք բանակի «հաւատարիմ» զինուորներ . . .

* * *

Արշալոյսը բացուել էր, երբ Հիւսնին, իր 20 հեծեալներով Տիատին հասան:

Հիւսնին, ընդհանուր հրամանատար Ամիրզունա զօրավարի սպայակոյտի չէնքը գտնելով, հերթապահ պահակապետից խնդրեց՝ իսկոյն յայտնել Մեծ Զօրավարին, որ զօրավար Թէմուր Փաշայից սուրհանդակներ են եկել, ձերբակալուածներ են բերել եւ շատ կարեւոր

տեղեկութիւններ ունեն հաղորդելու:

Պահակապետը շտապ ներս գնաց եւ քիչ յետոյ վերադառնալով Հիւսնիին Մեծ Զօրավարի սենեակն առաջնորդեց:

Հիւսնին, զգաստօրէն բարեւելուց յետոյ, Մեծ Զօրավարին յանձնելով Սրգոյի զրպանից հանած նամակը, մանրամասն զեկուցեց իր ստացած յանձնարարութեան ու գործադրման մասին:

Ամիրգունան, ծրարը բանալով, երբ տեսաւ հայերէն գրուածքը, մի քիչ մտածելուց յետոյ, հրամայեց պահակապետին՝ իսկոյն իր մօտ բերել Տիատինի հայ քահանային եւ դպիրին:

Կէս ժամ չանցած, զօրավարին ներկայացան Տիատինի քահանան Տէր Պօղոսը եւ իր դպիր Ապրօն:

Ամիրգունան, Իշխան Ախիջանի գրած նամակը ցոյց տալով քահանային ու դպիրին ասաց.

— Հիմա ձեզ առանձին առանձին, կողքի սենեակն եմ տանելու եւ միայն իմ ներկայութեամբ, բառ առ բառ պիտի թուրքերէնի թարգմանէք այս նամակի պարունակութիւնը, եթէ ձեր երկուսի թարգմանութիւնների մէջ ամենափոքր տարբերութիւնն անգամ գտնեմ, գիտցէք, որ դուք ձեր ծնուած օրը պիտի անիծէք . . .

Անշուշտ, քահանան ու դպիրը, իրարմից անջատ, առանձին առանձին, նոյնութեամբ թարգմանեցին նամակը:

Մահուան սպառնալիքի տակ, քահանան ու դպիրը երգուեցին՝ այդ նամակի գոյութիւնն ու իրենց կատարած դերը մոռանալ յաւիտեան, որից յետոյ ահալալուած տուն վերադարձան:

Ամիրգունան հրամայեց Սրգոյին ու Պաքիրին ներս բերել:

Քիչ յետոյ Սրգոն ու Պաքիրը ներս մտան, զգաստօրէն բարեւեցին եւ արձանացած կանգ առին:

Ամիրգունան աչքի տակով երկուսին զննելուց յետոյ, սրանց զգաստ ու բացառիկ զինուորական կեցուածքից հրապուրուած, մեղմութեամբ հարցրեց.

— Դուք օսմանեան մեծ բանակի գինուոր լինելու պատիւն ունէք, պէտք է անկեղծ ու ճշմարտախօս լինէք ձեր հրամանատարներին առջեւ. ուրեմն, ճիշդն ասացէք, դուք ծանօթ էք սահմանագլխից Վան տարած նամակի պարունակութեան:

— Ոչ, զօրավար պէյ. երդուեմ ենք, մենք անտեղեակ ենք այդ նամակի պարունակութեան: Մենք պարզ գինուորներ ենք, պարտաւոր ենք անխօս կատարել մեր հրամանատարներին հրամանները: Կեքուած նամակը իշխան Ախիջան պէյին ենք յանձնել, — հաստատուն ձայնով պատասխանեց Սրգոյն:

— Ախիջան պէյը բացի այս նամակից ուրիշ յանձնարարութիւններ չարե՞ց, — իր զննիչ հայեացքը Սրգոյի աչքերում թափանցելով հարցրեց Ամիրգունան:

— Ոչ, զօրավար պէյ. միայն մենք ականատես եղանք, թէ ինչպէս Ախիջան պէյը, մեր յանձնած նամակը կարդալուց յետոյ, դժգոհութեամբ իր գլուխը շարժեց:

Զօրավարը, կրկին մեղմութեամբ, Սրգոյին ու Պաքիրին դիմելով ասաց.

— Կարգապահ եւ արթուն գինուորներ էք երեւում, հաւանեցի ձեր կեցուածքին. գնացէք հանգստացէք, — ասպա դառնալով պահակապետին, հրամայեց,

— Սրանք մի քանի օր մեզ մօտ են մնալու, կանոնաւոր հոգա, թող լաւ հանգստանան:

Երբ հերթապահը սուրհանդակների հետ սենեակից դուրս եկան, Ամիրգունան Հիւսնիին կանչեց ու հրամայեց.

— Այսօր երեկոյեան անմիջապէս Պաշկալէ կը վերադառնաս, իմ անունից Թէմուր Պէյին կը յանձնարարես՝ անմիջապէս Սոնայի վրայով դէպի մեզ շարժուի, Սոնայում վանկուլի Յակոբջանին եւ Պաղըր պէյին իր հետ վերցնի եւ ինձ ներկայացնի:

Հիւսնիի հեռանալուց յետոյ, նոյն սենեակում նստած իր տեղակալ Զօրավար Վէհրպ փաշային դառնալով Ամիրգունան ասաց.

— Գիտեմ, որ Ախիջան պէյը, այս դէպքի բերումով, ինձ այցելութեան պիտի գայ: Նա Վանկուլիների ընդհանուր հրամանատարն է. քուրտ աշիրէթների մօտ էլ մեծ հեղինակութիւն է վայելում: Թող զայ, յարմար առիթ է սա, նրա հետ կը պարզենք ու կ'որոշենք Վանկուլիներին եւ աշիրէթներին յանձնարարելիք դերն ու պարտականութիւնները: Մեր դէպի Կովկասի եւ Ատրպատականի խորքերն արշաւելու ընթացքում նրանք մեծ դեր կարող են կատարել մեր թիկունքի ապահովման եւ ամրացման գործում: Ախիջան պէյը միակն է, որը ընդունակ է այդ պարտականութիւնը կատարել: Նա խելացի, փորձառու եւ իրատես մարդ է. համոզուած է, որ մեր զօրութեան դէմ ամէն տեսակի ապստամբական արարք անմտութիւն է եւ մահաբեր: Անշուշտ, եթէ հայերն ու քրտերը միջոցներ եւ կարողութիւններ ունենային ու փոխադարձ վրստահութիւն իրարու հանդէպ, հէնց նոյն Ախիջան պէյի ընդհանուր ղեկավարութեամբ կ'ապստամբէին: Ինչպէս գիտէք, մենք այդ բոլոր «կարելիութիւններից» ամէն կերպ աշխատում ենք զրկել այդ երկու վասալ ազգութիւններին: Չնայած որպէս այդպիսին եմ նայում Ախիջան պէյի վրայ, բայց, այնուամենայնիւ, համակրանք ունեմ այդ մարդու եւ իր ընտանիքի հանդէպ: Քանիցս առիթներ եմ ունեցել թափանցել նրա ներքին աշխարհում, զննել եւ համոզուել եմ, որ բազմակողմանի կարողութիւնների տէր, բարեսիրտ, ազնիւ եւ հիւրասէր մարդ է. նոյնպէս նաեւ նրա խաթուն մայրը: Մի քանի անգամ երբ հիւրասիրել են ինձ, հարազատ մօր նման գուրգուրացել է վրաս: Մի անգամ իրենց հիւր եղած միջոցին, վատ էի զգում ինձ, անկողնում պառկած էի, տաքութեան մէջ տառապում էի, այդ ազնիւ կիներ օրերով չէր հեռանում սնարիցս: Ափսոս, շատ ավստս, որ Կովուրներ են . . .

Գլուխ Ե.

Յաջորդ օր, կէսօրից առաջ Հիւսնին Պաշկալէ հասաւ:

Մանրամասն զեկուցումով յայտնեց Թէմուր փաշային՝ Ամիրգունա զօրավարին հրամանը:

Թէմուր պէյ Հիւսնինն ուշադրութեամբ լսելուց յետոյ հրամայեց նրան հազարապետ Խուրշուտին եւ զօրամասի մատակարարին իր մօտ կանչել:

Քիչ յետոյ հազարապետ Խուրշուտը ներս մտաւ եւ բաղմոցի վրայ տեղ գրաւեց. նոյն միջոցին ներս մտաւ նաեւ բանակի մատակարարը:

Թէմուր պէյը նախ մատակարարին դիմեց՝ հրամայելով.

— Այսօր երեկոյեան դէպի արեւելք ենք շարժուելու, եթէ սննդամթերքների պակաս ունենա, իսկոյն լրացրու: Չմոռանաս սպանների համար իւղ, պանիր եւ դավուրմա մթերել:

Մատակարարի հեռանալուց յետոյ, Թէմուր պէյը դիմեց հազարապետին.

— Առաջապահ հեծեալ գունդին կը միացնէք նաեւ երկրորդ հեծեալ գունդը, որոնց ես Սոնա եմ առաջնորդելու, իսկ դուք մնացեալ զօրասիւներով կը յառաջանաք դէպի Հիւ, սահմանագծի երկարութեամբ կը շարժուէք դէպի Սոնա. վաղ չէ միւս օր ես էլ այնտեղ կը հասնեմ, որտեղից միասին կը դիմենք դէպի Տիատին՝ Ամիրգունա մեծ զօրավարի բանակին միանալու:

Գլուխ Զ.

Իշխան Յակորջան եւ Պաղըր պէկը առաջապահ դիրքերն ստուգելուց վերադարձան, կարծելով, թէ Սրգօն ու Պաքիրը արդէն վերադարձել էին: Բայց երբ իմացան որ դեռ չեն եկել, մտատանջութեան մատնուեցին,

— Անցեալ գիշեր, կամ այս առտու կանուխ պէտք էր որ վերադառնային, բայց այսօրն էլ, կէսօրն արդէն անցաւ, դեռ չկան, — անհանգստութեամբ համակուած ասեց Իշխան Յակորջանը:

— Երեւի մեծ Պէյը նրանց պահել է, որպէսզի միասին գան, — իշխանին յուսադրելու համար, բայց ինքն էլ իր ասածին լրիւ վստահութիւն չտածելով, պատճառաբանեց Պաղըր պէկը:

— Ոչ, Մեծ պէյը գիտէ, որ մենք անհամբերութեամբ սպասում ենք իր պատասխանին: Այսօր առտու, արդէն մի երկիւղ ծագեց մէջս: Երէկուանից ի վեր Խալիլ Պէկի որդին — Հիւսնին անհետացել է. անդրադարձիր նաեւ, երէկուանից ի վեր Խալիլի բռնազրօսիկ քաղաքավարի ու թագուն հեզնական վերաբերմունքին մեր հանդէպ: Նա իր կեղտոտ խաղը շարունակում է: Այժմ հաւատում եմ, որ նա լրտեսել է մեզ, իմացել է մեր նամակ ստանալու եւ Վան նամակ ուղարկելու մասին ու Սրգոյին եւ Պաքիրին որսալ է տուել, մեր նամակը բռնուել է: Այդ նշանակում է մեր վերջը . . . : Լաւ, որ դու քո ընտանիքը Զգրիումն ես թողել, նրանց վտանգ չի սպառնում, իսկ ես, կնոջս ու երեխաներիս՝ Կոտորոց բերդի մօտ գտնուող մեր զղեակը բերի, ամառնային արձակուրդի, եւ վտանգաւորը նա է, որ զղեակը գտնոււմ է Թէմուր Փաշայի բանակի առաջնահաղացման ճամբու վրայ: Ես պէտք է, որ անմիջապէս զղեակ մեկնեմ եւ ընտանիքս Վան տեղափոխել տամ: Վաղ կէսօրին կը վերադառնամ: Դեզ եմ յանձնում սահմանագլխի հսկողութեան պատասխանատւութիւնը,

մինչ վերադարձս:

* * *

Իշխանուհի Սաթենիկը, իր չորս իշխանագուն զաւակների հետ, սպասարկողներով, նաթիշտներով ու պահակներով շրջապատուած, հանգստանում էր Կոտորոց բերդի բարձունքից մի քանի հարիւր մեթր վար, Կարմիր գետի կանաչագարդ ափին գտնուող զղեակում:

Ուշ երեկոյ էր արդէն, իշխանուհին հայելու առջեւ նստած, վառուող մոմի լոյսի տակ, իր մազերն էր կարգի բերում, պատրաստում էր անկողին մտնել: Իր ննջարանին կից, աջ կողմի սենեակում, նաթիշտ Աստղիկի հսկողութեան ներքոյ, ննջում էին երեք փոքրիկ իշխանուհիներ՝ 8 տարեկան Շուշանիկը, 6 տարեկան Շամրիկը եւ 4 տարեկան Գոհարիկը. իսկ ձախ կողմի սենեակում, դայեակ-ստնքատու Սալբիի հսկողութեան ներքոյ, ննջում էր ութնամսեայ իշխանիկ Վահագն:

Սալբին Խառակոնիս գիւղիցն էր: 10 տարեկան հասակում որբ էր մնացել. իշխանական տան տնտեսավար Մարկոսի միջնորդութեամբ Գարասէֆէրեանների պալատն էր բերուել՝ փոքր երեխաներին հսկելու:

Այստեղ նա, իշխանական երեխաներին հաւասար, կրթուել էր, գրել կարդալ էր սովորել, տիրապետել էր հայերէն եւ թուրքերէն լեզուներին: 17 տարեկան հասակում ամուսնացրել էին պալատի սեղանապետի որդու հետ, բայց, զժրախտաբար, մէկ տարի յետոյ ամուսինը արկածի զոհ էր դարձել, որից յետոյ, իշխանուհի Սաթենիկը նրան վերցրել էր, որպէս իր զաւակների ստնքատու-դայեակ: Սալբին այժմ արդէն 20 տարեկան էր, հոլանի, կիրթ ու գրաւիչ գեղեցկուհի էր դարձել:

Իշխանուհին ուզում էր անկողին մտնել, երբ լսեց զղեակի դրան կանգնած պահակի ձայնը: Նա ուզեց Սալբիին կանչել ու դուրս ուղարկել՝ իմանալու համար

թէ եկողներն ուժքեր են. ճիշդ այդ միջոցին լսեց զղեակի բակը մտնող ձիերի սմբակների տրոփիւնը եւ ապա մէկ րոպէ չանցած, իշխանուհու ննջարանի դուռը կամացուկ ծեծուեց եւ առանց արտօնութիւն ստանալու, Յակոբջան իշխանը ձեռները տարածած ներս վազեց եւ իշխանուհի Սաթենիկին իր գիրկն առաւ:

Իշխանուհին, շփոթուած իր ամուսնու դէմքին նայեց, նրա աչքերում նկատելով իրեն անսովոր, մի տարօրինակ արտայայտութիւն, ուզեց հարցնել նրա անժամանակ գալու պատճառը, բայց իշխանն զգալով այդ, իշխանուհուն էլ աւելի սեղմելով իր կրծքին մրմնջաց.

— Մի՛ անհանգստանայ, հոգիս, վտանգաւոր ոչինչ չկայ: Պէտք է պատրաստուէք վաղ-առտու կանուխ վան վերադառնալ: Պատճառը մի հարցնի, սիրելիս, յետոյ կը բացատրեմ. տուն էք վերադառնում՝ այնտեղից ամբողջ տոհմով Արտամետի այգեզարդ մեծ ամրոցում հանգստանալու:

Քիչ յետոյ զղեակի բոլոր սպասաւորներն ու իշխանի հետ եկած զինուորները սկսեցին իրեղէններ կապկպել ու վար իջեցնել:

Գլուխ Է.

Այդ նոյն օր կէսօրից յետոյ, երբ իշխան Յակոբ-ջանը իր 12 զինուորներով դէպի Կոտորոց բերդն արշաւեց, դաւաճան Խալիլ պէկը, իր որդուն - Մահմուդին կրկին ուղարկեց Թէմուր փաշային ընդառաջ յայտնելու, թէ իշխան Յակոբջանը իր ձիաւորներով դէպի Կոտորոց բերդը մեկնեց, ըստ երեւոյթին, այնտեղ սպասող ապստամբ ուժերին միանալու:

Երեք ժամ յետոյ Մահմուտը Աղամակերտի մօտ Թէմուր փաշայի առաջապահներին հանդիպեց, որոնք նրան իրենց զօրավարին ներկայացրին:

Չօրավարը Մահմուտին լսելուց յետոյ, իր մօտ կանչեց գնդապետ Համիտին ու պատուիրեց.

— Ես առաջին գունդը կ'առնեմ ճանապարհից կը շեղուեմ, դէպի Կոտորոց բերդն եմ գնալու, իսկ դուք, մնացեալ գնդերով դէպի Սոնա կ'ուղեւորուէք, Պաղըր պէկին կը ձերբակալէք եւ իմ գալստեան կը սպասէք:

Թէմուր պէյի բանակը հապճեպօրէն երկու մասի բաժանուեց եւ տարբեր ուղղութիւններով առաջ ընթացան:

Գլուխ Ը.

Արեւը դեռ չծագած Կարմիր գետի ափին գտնուող զղեակում սպասաւորներն ու զինուորները զբաղուած էին կապոցները ճամբու վրայ սպասող սայլի ու երկու կառքերի վրայ տեղաւորելով: Կտաւեայ առաստաղով ծածկուած կառքի մէջ ներքնակներ, վերմակներ ու բարձեր էին դասաւորում՝ իշխանական ընտանիքի համար:

Իշխանուհի Սաթենիկը իր երեք փոքրիկ իշխանուհիների հետ դուրս էին եկել եւ ճամբու եզերքին սպասում էին, դայեակ Սալբին, իշխանազուն Վահագնին մետաքսեայ վերմակի մէջ փաթաթած, զղեակի աստիճաններից նոր վար էր իջնում:

Ժիշդ այդ վայրկեանին, անսպասելիօրէն, ճամբով մօտեցող բազմաթիւ ձիաւորներ իրենց սուսերը ճօճելով վրայ հասան ու մի հրամայող ձայն որոտաց.

— Անխնայօրէն կոտորել դաւաճան կափուրներին . . .

Իշխան Յակոբջանը հասկացաւ, որ իրենք մատնուած են, դաւաճան խալիլ պէկի սարքած դաւադրութեան զոհ են գնալու, ենիշէրիները խնայել չգիտեն. նա առանց իրեն կորցնելու, տիրական ձայնով հրամայեց իր թիկնապահներին ու զղեակի պահակներին.

— Ի գէն, իմ հերոսներ, պատուով մեռնենք:

Իրենց ձիերին հեծնելու ժամանակ չունենալով, իշխանն ու զինուորները միայն իրենց սուսերը հանելով, չրջապատեցին իշխանական ընտանիքին եւ մեկնողներին ճամբու դնելու համար դուրս եկած զղեակի կառավարչի ընտանիքին եւ սկսեցին յամառօրէն պաշտպանուել:

Իրենց ձիերին նստած, թուով հարիւրապատիկ անգամ աւելի դահիճների յանկարծակի ու կատաղի

գրոհին մի բուռն հերոսներ երկար չկարողացան դիմանալ, արիւնոտ հաշուեյարդարը շատ կարճ տեւեց:

Գազանացած ենիչէրիները չխնայեցին կանանց ու երեխաներին անգամ: Արիւնով արբած իւրաքանչիւր ենիչէրին հաճոյք էր համարում իր թրի հարուածներով աւելորդ անգամ թրատել՝ արդէն արեան մէջ թալարտացող կիսակենդան մարմինները: Եւ ապա, ընկած դիակները իրենց ձիւրի սմբակների տակ տրորելով, թէմուր փաշայի առաջնորդութեամբ, դիմեցին դէպի դղեակ:

Սալբին, Վահագնին գրկած, դղեակի դրան ետեւը կանգնած, կիսաբաց դռնից տեսաւ թէմուր փաշայի ու ենիչէրիների գազանութիւնները:

Առջեւից արշաւող թէմուր փաշան դեռ դղեակի դրան չէր հասել, երբ Սալբին ուշքի գալով որոշեց իր անելիք՝ Վահագնին իր երկու ձեռների վրայ բռնած, դղեակի դուռ բաց արեց, թէմուր փաշայի դիմաց ծունկի եկաւ, Վահագնին զօրավարին պարզելով, մաքուր թուրքերէնով, աղաչական ձայնով կանչեց.

— Պէյ իմ, ի սէր Ալլահի, խնայեցէք այս անմեղ արարածին:

Թէմուր փաշան տեսնելով յանկարծակի յայտնուած կրծքաբաց ու շէկ մազերը ուսերին փռած գեղեցկուհուն, իր ձին սանձելով կանչեց.

— Վեր կաց, հուրի փէրի, ինձ մօտեցիր:

Երբ Սալբին, դեռ իր պարզած ձեռների վրայ Վահագնին պահած թէմուր պէյին մօտեցաւ ու ահալալուած կանգ առեց, թէմուրը մի բոպէ անշարժացած՝ Սալբուն եւ անմեղօրէն իրեն նայող գեղատեսիլ Վահագնին դիտեց, իր ձիու վրայով կռացած, միայն Սալբին լսելի ձայնով շշնջաց.

— Ես կը խնայեմ ե՛ւ քո, ե՛ւ այդ մանկիկի կեանքը, եթէ դու իմ պայմաններն ընդունես:

— Պէյ իմ, ես կ'ընդունիմ Ձեր կողմից առաջարկուելիք պայմանները, միայն թէ խնայեցէք այս անմեղ արարածին, ես նրա ստնքատուն եմ:

Սալբին այդ բոպէին գիտակցեց, որ իր կեանքը, իր

էութիւնը ամբողջովին զոհարեւելու է յանուն Վահագնի կեանքի փրկութեան եւ չպիտի մոռանայ Թէմուր պէյի արիւնալի արարքը: Եւ ապա, ճամբու վրայ, արեան լճակներում փռուած դիակներին նայելով, իր հոգու խորքում երդուեց՝ յարմար առիթին վրէժխնդիր լինել:

Թէմուր պէյը դառնալով իր հաւատարիմ թիկնապահին հրամայեց.

— Իբրամ, ճամբու վրայի մէկ կառքը կը յարմարեցնես ու կը տրամադրես այս կնոջ ու երեխային, ամէն ինչով կը հոգաս ու կը միացնես մեր կարաւանին: Գիտցիր, որ սրանք իմ անձնական հովանաւորութիւնն են վայելում:

* * *

Երեք օր յետոյ Թէմուր պէյը Տիատին հասաւ ու միացաւ Ամիրգունա զօրավարի բանակին ու ներկայանալով Ամիրգունա զօրավարին՝ զեկուցեց Կարմիր գետի ափին կատարած իր «խիզախութեան» մասին, տասնապատիկ անգամ չափազանցելով, նկարագրեց, թէ ինչպէս է շրջապատել ապստամբ իշխան Յակոբջանի գունդը եւ գլխովին ոչնչացրել: Բայց, անշուշտ, թագցնելով կանանց ու երեխաներին սրախողխող անելն ու Սալբիին եւ Վահագնին սեփականացնելը:

Մեծ զօրավարը լսելով Թէմուր պէյի զեկուցումը, զոհունակութեամբ նրա ուսին զարնելով ասեց.

— Լաւ էք արել, զօրավար, թող դա միւսների համար դաս լինի, — եւ ապա, ոչ դատապարտելու նպատակով, այլ ի տեղեկութիւն, ժպտալով շարունակեց, — միայն մի տհաճութիւն պիտի վերապրեմ ես, Յակոբջանը մեծ վանկուլի Ախիջան պէյի կրտսեր եղբայրն էր: Ախիջան պէյը արժէքաւոր բարեկամս է, գիտեմ, որ այդ խնդրով նա անպայման ինձ այցելութեան է գալու, բայց ոչինչ, հոգ մի անի, մենք ենք դրութեան տէրն ու դատաւորը, կ'աշխատեմ

նրա սիրտն առնել, մի կերպ կը չքմեղանանք, չպէտք է
նրան խրտչեցնել, նա կարող է իր հեղինակութեամբ մեզ
օգտակար լինել:

Գլուխ Թ.

Զօրավար Թէմուր պէյը, Տիատին քաղաքի հրապարակի վրայ նայող տներից մէկում տեղաւորուելուց յետոյ, կանչեց իր թիկնապահներից մէկին ու յանձնարարեց՝ Տիատինում տեղաւորուած նորեկ մահմեդական համայնքի մոլլայից մի Ղուռան եւ տեղացի հայ քահանայից էլ մի Աւետարան բերել, յաջորդ օր վերադարձնելու պայմանով:

Ուշ գիշեր էր արդէն:

Թէմուր պէյը իր սենեակում մենակ նստած ցածիկ սեղանի շուրջ, մոմի աղօտ լոյսով լուսաւորուած սենեակի անկիւնին էր յառել իր հայեացքը ու խորասուզել խոր մտածմունքի մէջ: Նա անդրադառնալով ծնողական գուրգուրանքից զուրկ իր մանկութեան օրերին, ապա ենիչէրիական դաստիարակութեան խիստ ու դաժան շրջանին, որի ընթացքում ներշնչել էին նրա հոգում բնութեան անողոք օրէնքը «ոչնչացրու, որ քեզ չը ոչնչացնեն», դառնացաւ, աւելի ատելութեամբ լեցուեց հանդէպ մարդկութեան: Նա 10 տարիներ է ի վեր երկու կին ունէր, բայց ինք անպտուղ էր: Այդ հանգամանքն աւելի էր խորացրել նրա հոգում ատելութիւնը հանդէպ մարդկութեան: Բայց մէկէն երբ նայեց իր սենեակում բացուող դրան, նրա սրտում մի նոր ու անծանօթ զգացմունք շարժուեց, մի յոյս կայծկլտաց՝ ոռոգելու իր քարացած սիրտը, իր չորցած հոգին մի նոր կենսատու աւիշով, ու մտմտաց, — «Այո, Ալլահը զիջեց վրաս, այնտեղ — դրան յետեւումն են ինձ պարգեւած մի մանչ զաւակ ու մի հրաշագեղ կին»։ — ու նա, վճռական շարժումով իր տեղից վեր կացաւ, մօտեցաւ իր սենեակում բացուող դրան, առանց դուռը ծեծելու, կամացուկ բացեց ու ներս մտաւ:

Սալբին, նստած մուշ մուշ ննջող վահագնի

սնարին, երբ տեսաւ զօրավարի ներս գալը, ուզեց ոտքի կանգնել:

Թէմուր պէյը Սալբին մօտենալով, մանկիկին չզարթեցնելու համար, կամացուկ շնչաց.

— Մէկ րոպէով սենեակս մտի՛ր, խոստումդ երդումով հաստատելու:

Երբ երկուսով կողքի սենեակը մտան, Թէմուր պէյը, սեղանի վրայ դրուած Աւետարանն ու ղուռանը ցոյց տալով ասաց.

— Զեռներդ դիր ձեր աւետարանի ու մեր Ղուռանի վրայ եւ երդուիր Ալլահի առջեւ ու իմ ներկայութեամբ, որ դու Կարմիր Գետի ափին տեսածդ յաւիտեանս պիտի մոռանաս, երբեք, երբեք չպիտի յիշես. երդուիր, որ դու ամէնուրեք պիտի ասես, թէ դու մէկ ու կէս տարի սրանից առաջ իմ կիներն ես եղել, երդուիր, որ ամէնուրեք պիտի ասես, թէ կողքի սենեակում ննջող մանչուկը՝ մեր երկուսի — իմ եւ քո հարազատ զաւակ Մուրատն է:

Սալբին իր աջ ձեռքը Աւետարանի եւ ձախ ձեռքը Ղուռանի վրայ դնելով, նախ իր մտքում խնդրեց Աստծուց, որ իրեն ների այդ բռնի ու սուտ երդման համար եւ ապա կրկնելով իր մտքում վրէժխնդիր լինելու իսկական երդումը, զողացող ձայնով մրմնջաց.

— Երգւում եմ, պէյ իմ:

Գլուխ Ժ.

Յաջորդ առաւօտեան մթնշաղին Մահմուտը Սոնայի մօտ աճող եղէգներէ միջով, աննկատելիօրէն, իր հօր խալիլ պէկի բանակատեղը մտաւ, պատմեց իր կատարած յանձնարարութեան մանրամասնութիւնները եւ ապա աւելացրեց.

— Հայր, դու պէտք է զգոյշ լինես, նոր հաստատուն փաստեր պիտի ունենաս, որպէսզի նպատակիդ հասնես:

— Վստահ եղիր, տղաս, թէմուր պէյը իր տուած խոստումը կը կատարի:

Խալիլ պէկը իր մօտ կանչեց իր երկու վստահելի թիկնապահներին եւ յանձնարարեց՝ հետեւել Պաղըր պէկի բանակատեղում տեղի ունեցող անցուղարձերին:

Թիկնապահները խալիլ պէկի վրանից վերադառնալիս, որպէս թէ փսփսալով, բայց լսելի ձայնով խօսակցում էին: Մէկը միւսին ասեց.

— Ըստ երեւոյթին, մեր պէկը, օգտուելով մեծ իշխան Ախիջանի բացակայութիւնից, իր երկու հակառակորդներին ու նրանց սուրհանդակներին որսալ է տուել:

Պաղըր պէկն էլ անգործ չէր նստել, նրա «Աչք ու Ականջներն» էլ հետեւում էին խալիլ պէկի շարժումներին:

Այդ Ականջներից մէկը, լսելով խալիլ պէկի թիկնապահների խօսակցութիւնը, իսկոյն հաղորդեց Պաղըր պէկին իր լսածները:

Պաղըր պէկը անհանգստութեան մատնուեց, գնաց Յակորջան իշխանին փոխարինող Վանկուլի Կարապետ Աղայի վրանը եւ իր ստացած տեղեկութիւնները հաղորդելով, աւելացրեց.

— Կարապետ աղա, ականյայտ է, որ Սրգոյին ու Պաքիրին որսացել են եւ իշխան Յակորջանին էլ

ծուղակն են նետել. պարզ է, որ մենք էլ ենք վտանգուած. մեզ կարող է փրկել միայն մեծ իշխան Ախիջան Պէյը՝ իր հեղինակութեան եւ Ամիրզունա մեծ զօրավարի հետ ունեցած բարեկամական կապի շնորհիւ: Քո թիկնապահներից երկուսին իսկոյն Վան ուղարկիր եւ Մեծ իշխանի օգնութիւնը խնդրիր:

— Յերեկով մարդ ուղարկել վտանգաւոր է, — պատասխանեց Կարապետ Աղան, — դաւաճան խալիլը կը նկատի ու նոր դաւեր կը լարի. պէտք է սպասել մինչեւ մութն ընկնի:

Գլուխ ԺԱ.

Արշալոյսը բացւում էր: Վանկուլի Կարապետ Աղայի երկու սուրհանդակները Վան տանող ճանապարհով մօտենում էին Կոտորոց բերդին: Դեռ Կարմիր գետի ափին գտնուող դղեակին չմօտեցած, հեռուից դղեակի դրսի դրան առջևի ճամբու վրայ փռուած մարմիններ նկատեցին: Նախ իրենց աչքերին չհաւատացին, բայց երբ աւելի մօտեցան՝ զարհուրանքով տեսան արեան լճակների մէջ երկարած քսանից աւելի մարդկային մարմիններ:

Նրանք իսկոյն իրենց ձիերից վար իջան ու դիակներին մօտեցան. երբ ճանաչեցին անհամար անգամ թրահարուած իշխան Յակոբջանի, իր ընտանիքի անդամների, նրա թիկնապահների դիակները, ջղազարային ցնցումով իրենց այլայլուած դէմքերը բռնեցին ու լալկուած իրենց տեղերում արձանացած՝ կանգնած մնացին:

Վերջապէս սթափուեցին: Չնայած հրամայուած էր առանց ժամանակ կորցնելու Վան հասնել, բայց ի՞նչպէս կարելի էր անտարբերութեամբ նահատակների դիակները գիշատիչների քմահաճոյքին թողնել ու հեռանալ: Իսկոյն դէպի դղեակ դիմեցին, ներքնայարկի պահեստից բահ ու բրիչներ բերին եւ սկսեցին դղեակի պարտէզում չորս մեծ գերեզմաններ փորել: Առաջին գերեզմանում ամփոփեցին իշխանական ընտանիքի անդամների դիակները, որոնց հետ միասին նաեւ դղեակի կառավարիչի մանչուկի արիւնաներկ դիակը – Վահագն իշխանիկի տեղ ընդունելով. երկրորդում ամփոփեցին սպասուհիների դիակները, որոնց թւում նաեւ կառավարիչի կնոջ – Սալբիի տեղ ընդունելով, իսկ մնացեալ զինուորների դիակները՝ երրորդ եւ չորրորդ գերեզմաններում:

Դահլիճները թանգ էին վճարել իրեն գաղանային արարքի համար, - ճամբու եղերքի բարձունքի վրայ բարձրացած էր մի մեծ հողաթումբ՝ 32 սրածայր քարերով շրջապատուած, դրանք իշխան Յակոբջանի եւ իր զինուորների սրերից ընկած ենիչէրիների դիակներն ամփոփող նշանաքարերն էին:

Կէսօրն անց էր, երբ Կարապետ Աղայի երկու սուրհանդակները, յոգնած ու դադրած, իրենց բահերի վերջին հարուածներով գերեզմանների թումբերն ամրացուցին եւ իրենց հանգստացած ձիերի մէջքին կքուած սլացան դէպի Վան:

Գլուխ ԺԲ.

Կէս գիշերն անցել էր, երբ Վանկուլի Կարապետ Աղայի երկու սուրհանդակները հապճեպով Վան հասան: Նեղլիկ փողոցներով անցնելով, մեզ ծանօթ Աղենց պալատի մեծկակ պարսպադրան առջեւ կանգ առին: Սուրհանդակ Եղոն իր ձիուց վար իջաւ, դրան մօտեցաւ եւ ճկիկով սկսեց դուռը ծեծել:

Երբ դրան պատուհանիկից պահակ Մսրոն լապտերի լոյսով դուրսը լուսաւորեց եւ ուզում էր հարցնել, թէ եկողները ովքեր են, Եղոն ժամանակ չտուեց նրան հարցնելու, յուզմունքով գոչեց.

— Մսրօ, մարդ Աստուծոյ, հարցնելու ժամանակ չի, ի սէր Աստուծոյ, բաց արա դուռը, մեծ դժբախտութիւն է պատահել, պէտք է անմիջապէս Իշխանաց Իշխանին ներկայանանք:

Պարսպի մեծկակ դուռը ճռնչալով բացուեց, Մսրոն լապտերը բարձրացնելով եկուորներին ներս թողեց ու աղաչական ձայնով հարցրեց,

— Եղօ ախպէր, Աստուած սիրես, կարճ ասա, ի՞նչ է պատահել:

— Շատ մեծ դժբախտութիւն, Մսրօ, ենիչէրիները Իշխան Յակոբջանին, իր ընտանիքին, թիկնապահներին եւ սպասաւորներին, բոլորին, բոլորին սրախողխող են արել: Չգիտեմ, բերանս ո՞նց պիտի բռնի, որ այս անմարդկային արարքը Իշխանաց Իշխանին հաղորդեմ:

— Ամա՛ն, Աստուած իմ, — գոչեց Մսրոն ալլալուած, — ներս եկէք, ես իսկոյն կը տեղեկացնեմ ձեր գալուստը: — Այս ասելով Մսրոն արագութեամբ պարսպի դուռը փակեց, վազելով ներքին բակը մտաւ, արագութեամբ աստիճանները բարձրացաւ, նախասենեակում ննջող Իշխանի աւագ թիկնապահ Դաւարչին զարթեցնելով, հեւ ի հեւ ու լացակումած պատմեց

եղելութիւնը: Շաւարշն էլ շփոթուած եւ յուզուած, շտապով մօտեցաւ իշխանաց իշխանի ննջարանի դրան, դուռը ծեծեց ու ներս մտաւ: Իշխանաց Իշխանը, նախասենեակում տեղի ունեցած անսովոր բարձրաձայն խօսակցութիւնը լսելով, արդէն զարթնել էր: Շաւարշին դառնալով՝ ինքն էլ անհամբերութեամբ հարցրեց:

— Ի՞նչ կայ, Շաւարշ, այս ուշ պահին պէտք է, որ մի շատ կարեւոր դէպք պատահած լինի . . .

— Ձերդ իշխանական մեծութիւն, սահմանազխից Կարապետ աղայի սուրհանդակներն են եկել, — իր յուզմունքը չկարողանալով զսպել, Շաւարշը կմկմալով շարունակեց, — եւ . . . եւ . . . շատ վատ լուր են բերել:

Իշխանաց իշխանը, մտատանջութեան մատնուած, բարձրաձայն ինքն իրեն հարցում տուեց, — «Կարապետ Աղայի՞ սուրհանդակներ, ինչո՞ւ ո՛չ Յակոբջանի», — եւ ապա դառնալով Շաւարշին հրամայեց.

— Սուրհանդակներին իսկոյն ներս բերել:

Քիչ յետոյ սուրհանդակները ներս մտան, մօայլ դէմքերով ու երերուն քայլերով բազմոցի վրայ նստած իշխանին մօտեցան, անհաստատ կեցուածքով բարեւի կանգնեցին ու Եղոն կերկերուն ձայնով ու իր արցունքները սրբելով կմկմաց.

— Ձերդ իշխանական մեծութիւն, մենք . . . մենք . . . , ախր ի՞նչպէս սկսեմ . . . բերանս չի բռնում . . . — Եղոն, պոռթկացող յուզմունքից, չկարողանալով շարունակել, երկու ձեռներով իր նեղցած կոկորդը բռնած, մորմոքելով սկսեց արտասուել:

— Լաւ, լաւ, զաւակներս, մի քիչ հանգստացէք, յետոյ կը պատմէք, — Իշխանաց Իշխանը բռնադրօսիկ հանգստութեամբ ասեց Եղոյին, ապա դառնալով Շաւարշին հրամայեց, — Ասա Մարկոսին, թող բաւարար գինի բերի տղաների համար, թող խմեն, իրենց ուժերը վերականգնեցնեն: Մի՛ յուզուիք, հայ գինուորը ամրասիրտ է, ձախորդութեան բոպէներուն իր գլուխը

չի կորցնում. նստէք, նստէք այդ թախթի վրայ, գինին ըմպելուց յետոյ կը պատմէք եղելութիւնը:

Քիչ յետոյ պալատի մատակարար Մարկոսը ներս մտաւ մէկ փարչ գինի, երկու գաւաթներ սկուտեղի վրայ բռնած:

Մինչ սուրհանդակներ մատուցուած գինու բաժակները իրենց դողացող ձեռներում բռնած խմում էին, Իշխանաց Իշխանը, դժուարութեամբ իր անհամբերութիւնը զսպելով, երթեւեկում էր նախասենեակում:

Եղոն գինին ըմպելուց յետոյ, ազդուած Իշխանի խաղաղեցնող խօսքերից, այնուամենայնիւ, յուզմունքով, նախ պատմեց Սրգոյի ու Պաքիի անհետացման, իշխան Յակոբջանի դէպի Կոտորոց բերդ մեկնելու եւ իրենց ստացած յանձնարարութեան մասին եւ ապա մեծ դժուարութեամբ զսպելով իր յուզմունքը, նկարագրեց կարմիր գետի ափին տեղի ունեցած նախճիրը: Երբ Եղոն աւարտեց իր պատմութիւնը նկարագրելով արիւնաթաթախ զիակաների ամփոփումը իրենց փորած գերեզմաններում, Իշխանաց Իշխանն այլեւս չկարողացաւ պահպանել իր սառնարիւնութիւնը, այլայլուած, երկու ձեռքերով իր դէմքը ծածկելով, սկսեց լուռ ողբալ: Մի քանի վայրկեան այդ վիճակում բազմոցի վրայ մնալուց յետոյ, մեծ կամքի ուժ ի գործ դնելով ոտքի կանգնեց, Շաւարշին դիմելով ասաց.

— Վար իջիր, Վեհափառին ասիր, որ ես ուզում եմ իր հետ շատ կարեւոր խնդրի շուրջ խորհրդակցել: Իմ կողմից ներողութիւն խնդրիր, որ ես անժամանակ իրեն նեղութիւն եմ պատճառում: Կարող ես անգամ կարճ տեղեկացնել նրան՝ տեղի ունեցած դժբախտութեան մասին:

Շաւարշը, ինքնակորոյս, իսկոյն նախասենեակից դուրս եկաւ, շտապ քայլերով վար իջաւ ու դիմեց դէպի Վեհափառի յարկաբաժինը:

Գրիգորիս կաթողիկոսը դեռ չէր վերադարձել Ախթամար:

Իշխանաց Իշխանի եւ Վեհափառի խորհրդակցութիւնը վերջացաւ, երբ արշալոյսը բացւում էր: Որոշւած էր, որ Իշխանաց Իշխանը անձամբ Տիատին պիտի մեկնէր, իր «բարեկամ» մեծ զօրավար Ամիրզունայի հետ տեսակցելու, բարոյական հատուցում պահանջելու, այդ արիւնոտ արարք կատարողներին պատասխանատուութեան կանչելու եւ պատժելու: Վեհափառն էլ համաձայնուել էր մինչեւ Կոտորոց բերդը միանալ իշխանին, այնտեղ նահատակների յետթաղման արարողութիւնը անձամբ կատարել ու վերադառնալ:

Առաւօտ կանուխ իշխանական ընտանիքը ամբողջութեամբ ոտքի էր կանգնել: Իմանալով Կարմիր գետի ափին կատարուած ոճիրի մասին, կանայք ողբում էին, իսկ տղամարդիք, ի մի հաւաքուած ու զայրոյթով այպանում էին թուրքերի որդեգրած ազգասպան քաղաքականութիւնը:

Իշխանաց Իշխանի ամենակրտսեր եղբայր Իսաջանը, որը 26 տարեկան էր, եւ արդէն վանկուլիական հեծելազնդի պահեստի յիսնապետ էր, զայրոյթով բացազանչեց.

— Դեռ որքա՞ն պիտի լռենք. բաւական է, որ մեր հայրենիքը բռնազրաւեցին, այժմ էլ սկսել են իրենց խլած երկրի իսկական տէրերին ջարդել, ոչնչացնել:

Ծիշդ այդ միջոցին Իշխանաց Իշխանը հաւաքուածներին էր մօտենում: Լսելով եղբօր խօսքերը, լրջօրէն պատասխանեց.

— Եթէ չլռես, հապա ի՞նչ միջոցների պիտի դիմես. դատարկ ձեռներով, առանց կանոնաւոր բանակ ունենալու, առանց ուշքի եկած միասնական ժողովրդի, մարտի դա՞շտ պիտի իջնես՝ ընդդէմ բազմահզար մարզուած ու կատարելապէս սպառազինուած բանակների: Ոչ, հիմա մենք պէտք է ջանանք խաղաղեցնել առաջ եկած լարուածութիւնը: Մենք պատրաստ չենք, մեր ամենափոքր սխալ քայլը կարող է ազգակործան հետեւանքի յանգել: Դէ, հայտէ, անարդիւնք դատողութիւններ չանենք: Պատրաստուեցէք, քիչ յետոյ

ճամբայ պիտի ընկնենք մեր նահատակներին մեր վերջին հրաժեշտը տալու:

Մէկ ժամից յետոյ 16 հեծեալներից բաղկացած խումբը ճամբայ ընկաւ: Իշխանաց Իշխանի հետ գնում էին՝ իր երկու կրտսեր եղբայրները, իր երկու զաւակները, եւ իր վեց թիկնապահները, Շաւարշի գլխաւորութեամբ, իսկ Վեհափառին ուղեկցում էին՝ Ախթամարից իր հետ բերած վարդապետ Սարգիսը, սարկաւագ Յովսէփը եւ իշխանական տան սեփական Սուրբ ծիրանաւոր եկեղեցու քահանան Տէր Օհաննէսը: Առանց իրենց ձիերին հանգիստ տալու, կէսօրը քիչ անց, սրանք Կոտորոց բերդը հասան: Դղեակի փոքրիկ պարտէզում, նահատակների հողաթումբերի վրայ կատարուեց յետ թաղման արարողութիւնը: Բոլոր ներ- ները, ծայրաստիճան յուզուած, իրենց գլուխները խո- նարհած՝ սգում էին իրենց հարազատների կորուստը:

Արարողութիւնից յետոյ, Իշխանաց Իշխանը կար- գադրեց Կարապետ Աղայի երկու սուրհանդակներին՝ դղեակում մնալ, հսկել, մինչեւ ի նոր կարգադրութիւն:

Որից յետոյ, իշխանը իր հետ վերցնելով իր վեց թիկնապահներին ճամբայ ընկաւ դէպի Տիատին, իսկ Վեհափառ Գրիգորիսը, մնացեալների հետ Վան վերա- դարձաւ:

Գլուխ ԺԳ.

Յաջորդ օր կէսօրից յետոյ իշխանաց իշխան Ախիջանը Տիատին հասաւ։ Ամիրզունա մեծ զօրավարը իր շտաբի պատուհանից տեսնելով իշխանի եւ նրա թիկնապահների մօտենալը իր շտաբին, անձամբ դուրս եկաւ դիմաւորելու։ Շինծու ուրախութեան ժպիտն երեսին, իր ձեռները տարածած, իշխանին մօտեցաւ ու ողջագուրուելով բացազանչեց։

— Օօ՛օ՛, ինչ մեծ պատիւ է ինձ համար այցելութիւնդ, եղբայրս, հազար բարի ես եկել։ Եկ, ներս եկ, ես համոզուած էի, որ դու անպայման ինձ այցելելու ես . . . ցաւում եմ, հաւատացիր, ինձ համար դեռ մինչեւ հիմա անհասկանալի է Կարմիր գետի ափին տեղի ունեցած անցանկալի դէպքի դրդապատճառը, երեւի թիւրիմացութեան արդիւնք է . . .

— Պատահածը թիւրիմացութիւն չէ, Պէյ իմ, այլ մի գազանային, անմարդկային ոճրագործութիւն։ Առանց որեւէ պատճառի։ Եղբօրս՝ իշխան Յակոբջանին, իր ընտանիքի բոլոր անդամներին, զղեակի պահակներին, իր թիկնապահներին ու բոլոր սպասաւորներին, առանց խնայելու անմեղ կանանց ու երեխաներին, բոլորին, բոլորին սրախողխող են արել, մորթատել են։ Սա մի աննեբելի եւ օսմանեան բանակին պատիւ չբերող մի արարք է։

— Օհ, Ախիջան պէյ, եղբայրս ասում էք, որ անմեղ երեխաներ ու կանա՞յք էլ զոհ են գնացել . . . , ինձի զեկուցել են, որ միայն մի խումբ ապստամբների են պատժել։

— Ներեցէք, մեծ զօրավար, դուք կը հաւատա՞ք, որ երեք կանայք, վեց երեխաներ եւ 10 – 15 պահակներ ու թիկնապահներ կը համարձակուէին օսմանեան հզօր բանակի դէմ ապստամբուել, ստախօս զրպարտիչներ

Ձեզ միտումնաւոր ու սխալ տեղեկութիւններ են տուել: Ձեր արդարադատութեան վրայ վստահ եմ, որ այդ արիւնակզակ չարագործներին, իրենց աններելի արարքի համար, արժանի պատիժ կու տաք, — լրջօրէն պահանջեց իշխանը:

— Անշուշտ, եղբայրս, անշուշտ, համոզուած եմ, որ այդ աններելի արարքը կատարած կը լինեն միայն ենիչէրիները: Հիմա կը կանչեմ նրանց ընդհանուր հրամանատար զօրավար Թէմուր պէյին ու քո ներկայութեամբ կը պարզենք այդ աններելի յանձագործութիւնը եւ պէտք եղած ամենախիստ միջոցներ ձեռք կ'առնենք:

Ամիրգունա զօրավարը երբ լռեց, իշխան Ախիջանը իր հարցական եւ սպասողական հայեացքը սեւեռեց նրա դէմքին, սպասելով նրա խոստումի կատարման: Ամիրգունան, հասկանալով այդ ակնարկի իմաստը, անմիջապէս կանչեց հերթապահներին մէկին ու հրամայեց՝ զօրավար Թէմուր պէյին իր մօտ հրաւիրել:

Թէմուր պէյը երբ ներս մտաւ, բարձր զինուորականին պատշաճ կեցուածքով Ամիրգունա զօրավարին բարեւեց ու կանգ առաւ:

Ամիրգունան Թէմուր պէյի բարեւին պատասխանելուց յետոյ, Ախիջան իշխանին ցոյց տալով խօսեց.

— Փաշա, պատիւ ունեմ ձեզ ներկայացնելու՝ եղբայրացուիս, Վան վիլայէթի պէյերի պէյին, մեր հաւատարիմ զինակից Ախիջան Կարասէֆէրին:

Թէմուր պէյը, բռնազբօսիկ հաճոյալի դէմք ընդունելով, իր ձեռքը իշխանաց իշխանին պարզելով շողոքորթեց.

— Որչափ ուրախ եմ ձեզ հետ ծանօթանալու պատիւն ունենալուս համար, մեծ իշխան. մեր մեծ մարաջախտ Ամիրգունա պէյը յաճախ ձեր մասին մեծ գովասանքով ու հիացմունքով է խօսել:

— Չափազանց սիրալիր էք, Թէմուր պէյ, ես էլ ձեր մասին մեծ գովասանքներ եմ լսել, որպէս կարող ու քաջարի զինուորականի: — Այս պատասխանը տալու

միջոցին իշխանաց իշխանը իր աչքերի թափանձող հայեացքը խորասուզեց Թէմուր պէյի խորամանկութիւն քողարկող պաղութեամբ ժպտացող աչքերում ու համոզուեց, որ նրա պատիր սրտում վրէժխնդրութեան եւ արհամարհանքի կիրքն է եռում թագունօրէն:

Ամիրգունա զօրավարը նկատելով այդ երկուսի հոգիներում սկիզբ առած փոխադարձ հակակրանքը, հաշտարարի դեր ստանձնելով, խօսակցութեան նիւթը փոխեց ու դիմելով իշխանին՝ ասաց.

— Գիտէ՞ք, Ախիջան պէյ, Թէմուր պէյը ձեր ծննդավայրին շատ է հաւանել: Մեր ներկայ պատերազմական գործողութիւններն աւարտելուց յետոյ, նա որոշել է Վան տեղափոխուել ու մշտական բնակութիւն հաստատել, — եւ ապա Թէմուր պէյին դառնալով շարունակեց, — Պէյ, երբ կիւրջիստանի վրայով Ղրիմ հասնենք ու միանանք Եւրոպայում առաջ շարժուող մեր բանակներին, Սեւ ծովը կը դառնայ օսմանեան լիճ, քեզ յանձնարարուած պարտականութիւնը կատարելուց յետոյ հանգստեան կը կոչուես, տուն կը վերադառնաս եւ որպէս վարձատրութիւն, հայրենիքիդ մատուցած մեծ ծառայութիւններիդ, Վանայ լիճով կը գոհանաս:

Այս ասելով Ամիրգունա փաշան սկսեց բարձրաձայն խնդալ՝ իրենց բռնազրաւչական ընթացքը բնական համարելով, անտեսելով իր մօտ արդարացի բողոքի եկած Վանայ լճի դարաւոր տիրոջ — իրաւագրկուած հայ ժողովրդի մեծ զաւակի ներկայութիւնը:

Իշխանաց իշխանի լուրջ կեցուածքից ու նրա իրեն ուղղած հարցական հայեացքից, Ամիրգունան զգաց, որ բուն խնդրից հեռացել է, ուստի Թէմուր պէյին դառնալով հարցրեց.

— Պէյ, ձեզ կանչելուս բուն նպատակը հետեւեալն է. Ախիջան պէյը մի ցաւալի արարքի համար բողոքի է եկել. Կարմիր գետի ափին, իրենց ամրոցում, իր եղբօր իշխան Յակոբջանին, իր կնոջ, չորս փոքրահասակ երեխաներին, թիկնապահներին ու սպասաւորներին, ինչ որ ենիշարական մի խումբ սրախողխող է արել,

ծանօթ է ձեզ այդ ամօթալի արարքը:

Շինծու զարմանքի ու ցաւակցութեան արտայայտութիւնը երեսին, մէկ իշխանաց իշխանին, մէկ Ամիրզունա զօրավարին նայելով, Թէմուր պէյը գոչեց.

— Ի՞նչ էք ասում, այդպիսի անգութ արարք ինձ ծանօթ չէ. այո, երկու օր առաջ իմ գնդերից երկուսը այդ կողմերով են անցել, բայց ինձ այլ տեղեկութիւններ են տուել, որպէս թէ, 100-ի մօտ ինչ որ անծանօթ զինեալներ ընդդիմացել են, չեն ուզեցել յանձնուել, եւ գիտէք, ծանօթ էք ենիչէրիների տաքարիւնութեան, նրանք էլ զայրացած, այդ ապստամբներին շրջապատել ու գլխովին ոչնչացրել են . . .

Իշխան Ախիջանը, զուսպ զայրոյթով, ընդհատելով Թէմուր պէյին, գոչեց.

— Այդ ճիշդ չէ, երեխաներից ու կանանցից բաղկացած միամիտ ճամբորդներին ի՞նչպէս կարելի է ապստամբներ համարել եւ անգթօրէն սրախողխող անել . . . բողոքում եմ եւ պահանջում՝ պատժել այդ անգութ չարագործներին, նման արարքները խռովեցնում են խաղաղ բնակչութեան, ու թրքական բանակը կորցնում է իր համակրանքն ու արժանապատուութիւնը ժողովուրդների աչքերում . . .

— Օհ, մեծայարգոյ Ախիջան պէյ, ցաւում եմ, շատ եմ ցաւում, ուրեմն անիրաւները ստել են, դուք միանգամայն իրաւացի էք Ձեր նկատողութիւններում, անպատուաբեր ու աններելի արարք է կեղել այդ . . . Ես խօսք եմ տալիս՝ ամենայն խստութեամբ քննել ու պատժել անկարգ չարագործներին . . . , — իրեն զգացուած ձեւացնելով՝ Թէմուր պէյը Ախիջանին պատասխանեց:

Յուզուած իշխան Ախիջանին խաղաղեցնելու համար, Ամիրզունան ընդհատելով Թէմուր պէյին ասաց.

— Շատ ցաւալի է, Ախիջան պէյ իմ, եղբայրս, գիտեմ, անփոխարինելի է այդ մեծ կորուստը, Թէմուր պէյի հետ միասին կը քնենք այդ աններելի արարքը եւ

չարագործներին խստորէն կը պատժենք . . . Ես կ'ուզէի որ այս տգեղ ու ցաւալի դէպքը չանդրադառնար մեր փոխադարձ անկեղծ եղբայրական փոխ-յարաբերութեան վրայ: Սուլթանական մեծութիւնն էլ միշտ զնահատել է ձեզ՝ ձեր հաւատարիմ ծառայութեան համար, եւ դրանու մէջ մի աւելորդ անգամ եւս համոզւեցի, երբ կարդացի սուրհանդակներին յանձնած ձեր նամակը՝ ուղղուած արժանայիշատակ Յակոբջան իշխանին եւ Պաղըր պէկին:

Այդ կեղծ շաղակրատանքներն ու կանխամտածուած շինծու չքմեղանքներն, անշուշտ, չամոքեցին եղբայրակորոյս իշխանաց իշխանի վշտահար հոգու ցաւերը: Նա իր եղբոր ու Պաղըր պէկին գրած նամակի ակնարկումը լսելով պատասխանեց.

— Մեծ զօրավար պէյ իմ. եղբորս ու Պաղըր պէկին գրած նամակս՝ Զօրավար Ալլահվէրտուն տուած առաջին պատասխանիս կրկնութիւնն է, որի մասին ժամանակին ձեզ արդէն զեկուցել էի եւ պատրաստուում էի նրա այս երկրորդ առաջարկի ու իմ տուած պատասխանի մասին կրկին ձեզ զեկուցել: Եթէ դուք, իսկապէս, ինձ որպէս եղբայր էք ընդունում, որում հաւատացած եմ, պէտք է պատկերացնէք, թէ ի՞նչ մեծ վշտով ու ողորով է համակուած դժբախտ մայրս. ճամբայ ելնելուս միջոցին ինձ յանձնարարեց՝ ձեր սնարի մօտ նստած, ձեր հանդէպ ցուցաբերած իր մայրական գուրգուրանքն ու հոգատարութիւնը յիշեցնել, եւ իր որդեկորոյս սրտի անբուժելի ցաւը յայտնել ձեզ . . .

Այս խօսքերի վրայ, Ամիրզունա զօրավարը լրջացաւ, ու կարծէք խղճի խայթ զգաց, գիտակցեց իր յօրինած կեղծուպատիր խաղի աններելիութիւնը, դիմեց իշխան Ախիջանին ասելով.

— Զգում եմ, զգում եմ, եղբայրս, այդ անարդարացի արարքի ծանրութիւնը. ինչպէս լսեցիր, խոստանում ենք ամենայն խստութեամբ պատժել այդ սանձարձակ յանցագործներին: Մեծագոյն վիշտս ու ցաւակցութիւնս յայտնիր ազնիւ մայրիկին, ասիր, որ

նրա մայրական գթառատութիւնն ու երախտիքը յաւիտեանս չպիտի մոռանամ:

Այդ միջոցին կողքի սենեակին դուռը բացուեց եւ սպասարկող սպաներից մէկը զեկուցեց, — ճաշասեղանը պատրաստ է, համեցէք, — ասելով:

Ամիրգունա զօրավարը «ի պատիւ իր եղբայրացուն» ճաշասեղան էր բաց անել տուել:

Ճաշի ընթացքում շատ քիչ խօսքեր փոխանակուեցին: Իշխան Ախիջանը, հոգեկան այդ ծանր վիճակում, կորցրել էր ուտելու ախորժակը: Մեծ զօրավարին չվիրաւորելու համար, ինքնաստիպման տակ, հագիւ կարողացաւ իրեն մատուցած կերակուրների աննշան մասը ուտել, պատճառաբանելով, թէ երկու օրերէ ի վեր ստամոքսի թոյլ խանգարում ունի:

Ճաշից յետոյ կրկին ընդունարան մտան, սեղանի շուրջ նստելուց յետոյ, Ամիրգունա զօրավարը իշխան Ախիջանին դիմելով ասաց.

— Ախիջան պէյ, տեղի ունեցած այս տգեղ թիւրիմացութիւնը պարզելու համար, ես կարապետ Աղային ու Պաղըր Պէկին այստեղ բերել տուի, այժմս այլեւս կարիք չկայ նրանց հարցաքննելու, կարող էք երկուսին էլ հետներդ վերցնել: Ես արդէն կարգադրել եմ՝ զինուորներէս մէկ վաշտ ձեզ ճամբորդակցելու է մինչեւ Սոնա, ապա յետ կը վերադառնայ: Անշուշտ, դուք այդ ճակատամասի հայ եւ քուրտ ձեր զինակիցները, գիտէք մեր բանակի դէպի արեւելք արշաւելու նպատակը, ձեզ յանձնարարած այդ ճակատամասի ապահովումով դուք կը նպաստէք մեր առաջխաղացման յաջողութեան:

Ի՞նչ էր մնում անելու իշխանաց Իշխանին: Նա համոզուեց, որ Թէմուր պէյի եւ Ամիրգունա զօրավարի կողմից նախօրօք մշակուած ծրագրով ընթացաւ այդ դիտումնաւոր «թիւրիմացութեան» պարզաբանումը: Որպէս «արտօնեալ» վասալ դաշնակից, աւելին չէր կարող սպասել տիրակալներից: Ուստի, իր առաքելութիւնն աւարտած համարելով, իր տեղից վեր կեցաւ

իր ձեռքը Ամիրգունա զօրավարին պարզելով ասաց․

— Ուրեմն, Մեծ զօրավար, թոյլ տուէք հրաժեշտ տալ ձեզ․ պէտք է շտապեմ, Սոնայում գործերը կարգադրելուց յետոյ, անմիջապէս տուն վերադառնալ, տոհմիս անդամների ծանր վիշտը կիսելու․ բացի դրանից՝ ոտքիս վէրքը դեռ բոլորովին չի բուժուել, հանգստի պէտք ունեմ։ Ամիրգունան, Իշխան Ախիջանի ձեռքը ամուր սեղմելով, ողջագուրուեց ու շինծու ցաւակցական ձայնով ըսաւ։

— Որդիական սրտագին ողջոյններս պատուական մայրիկին ու խորին ցաւակցութիւններս ձեր տոհմի բոլոր անդամներին։ Բարի ճանապարհ եւ յաջողութիւն ձեզ։

Երբ Իշխանաց Իշխանը իր հետեւորդներով Սոնայի ճամբան բռնեցին, Ամիրգունա զօրավարը Թէմուր պէյին դառնալով ինքնագոհ ժպիտն երեսին ասաց։

— Ձեր դերը շատ յաջող կատարեցիք, պէյ իմ։ Կավուր եղբայրացուս հաւատա՞ց մեր խոստումին ու ցաւակցութեան, թէ ոչ, դա մեզ չի հետաքրքրում, կարեւորը՝ մեր բռնած ճիշդ ընթացքն է։ Ստրուկներին պէտք է միշտ սարսափի մէջ պահել, իր անգօրութիւնն զգացնել տալ, որպէսզի չհամարձակուեն գլուխ բարձրացնել։

Թէմուր պէյը, խորամանկութեան ժպիտն երեսին, պատասխանեց․

— Մեծագոյն եւ ամենայաջող դերը դուք կատարեցիք, մեծ զօրավար, ես միայն լրացուցիչ դեր կատարեցի, — եւ Թէմուր պէյը, աչքերը կկոցելով, իր մտքում մտմտաց, — «Օ, փաշա, ես իմ դերը քառապատիկ անգամ լաւ եմ կատարել եւ պիտի շարունակեմ խաղալ իմ ամբողջ կեանքի ընթացքում։ Վանում հաստատուելուց յետոյ, քո կեաւուր եղբայրացուի քթի տակ, պիտի մեծցնեմ ու դաստիարակեմ իր եղբօր որդուն, որպէս հաւատարիմ թուրք Թէմուր օղլի, որը պիտի շարունակի արհամարհել, ատել ու հալածել իր կեաւուր արիւնակիցներին»։

Գլուխ ԺԳ.

Այս դէպքերից յետոյ 43 տարիներ էին անցել:

Թրքական, ալաբան, Օսմանեան բռնապետութիւնը ամբողջովին տիրել էր Արեւմտեան Հայաստանին: Հայ ժողովուրդը տնքում էր մոլեռանդ ու մակարոյժ տիրակալի ստրկական լծի տակ:

Իշխանաց Իշխան Ախիջան երկրորդը, արդէն 85 տարեկան ալեհեր ու պատկառելի ծերունի էր դարձել: Չնայած մարմնապէս դեռ առողջ էր ու հոգեպէս լուսամիտ, բայց, իր տոհմապետական ու վարչական պարտականութիւնների մեծ մասը՝ իր աւագ որդուն՝ Դերենիկին էր յանձնել, բայց, ծանր կեղեքումների ու հալածանքների դէպքերում, նա իր հեղինակութեամբ, երբեմն էլ կաշառելով թուրք տիրակալներին ու կրօնամոլ մոլլաներին, կարողանում էր թեթեւցնել հայութեան ողբալի վիճակը:

Այդ տարիներին, թուրք կառավարութեան կողմից գործադրուող անմարդկային ճնշումները, մասնաւորապէս Վասպուրականում, անտանելի էին դարձել: Գիւղերում հայ գիւղացիները քրտերի եւ Միջին Ասիայից ներխուժող թրքո-թաթարական ցեղերի կողմից էին թալանւում, իրաւազրկւում ու առեւանգւում, քաղաքներումն էլ, ճգնաճան հայ արհեստավորներն էին նոյն վիճակին դատապարտւում՝ թուրք վաշխառու պաշտօնեաների կողմից: Յուսահատութիւնն ու աղքատութիւնը մեռցրել էին պարզ դասակարգերի սրտերում ընդդիմանալու կամ ապստամբուելու ոչ միայն ցանկութիւնը, այլ եւ այդ ուղղութեամբ մտածելու յատկութիւնն անգամ:

Միայն Վան քաղաքում հազուադիւր «արտօնեալ» ազնուականների եւ ունեւոր դասի շարքերում, փոքրաթիւ անձեր սկսել էին մեծ զգուշութեամբ ու գաղտնօրէն նախապատրաստուել, ուժաշաւաք կատարել՝ բնդ-

դիմանալու փորձեր կատարելու, որն անշուշտ, անիմաստ էր։ Հայ ժողովրդի ստրկացուած բռնադատուած մեծագոյն մասը, եթէ անգամ գիտակցութեան էլ դալու լինէր այդ ուղղութեամբ գործօն դեր կատարելու, տնտեսապէս ու կազմակերպուածութեամբ միանգամայն անպատրաստ էր։

Չնայած այս աննպաստ պայմաններին, Վանի քաղաքամիջում, քսանից աւելի անձերից բաղկացած մի գաղտնի յեղափոխական խմբակ էր կազմուած, որի անդամները սկսել էին համախոհներ փնտռել, անգամ գիւղերում անյաջող փորձեր էին կատարում վստահելի անձեր գտնել, իրենց գործունէութիւնը տարածելու նպատակով։ Գաղտնօրէն ու խիստ զգուշութեամբ այս խմբակն սկսել էր անգամ գէնքեր գնել․ քաղաքի ծայրամասերից մէկում, մի աննկատելի եւ ապահով ներքնայարկում, իրենց փոքրիկ զինապահեստն էին հիմնել։

Այս գաղտնի խմբակում անդամակցում էին նաեւ Գարսէֆէրեան տոհմի եօթ անդամները՝ Իշխանաց Իշխանի երկու կրտսեր եղբայրներ Յարութիւնն ու Աղաջանը եւ սրանց հինգ հասունացած զաւակները։

Այս գաղտնի ու վտանգաւոր գործունէութեան անտեղեակ էին՝ Իշխանաց Իշխան Ախիջանը եւ իր երեք զաւակներ՝ Վաղարշը, Դերենիկն ու Խեղենիկը։

* * *

Թէմուր փաշան շուտուանից ի վեր թռչակառու էր դարձել արդէն․ հաստատուել էր Վանում, մի երկյարկանի գեղեցիկ տուն էր կառուցել տուել, փոքրիկ կանաչազարդ պարտէզով եւ իր «կնոջ» Ֆաթմայի (Սալբիի) ու «որդու» Մուրատի (Վահագնի) հետ վայելում էին Վասպուրականի գրախտային գեղեցկութիւնը։

Թէմուր պէյն արդէն 84 տարեկան էր, բայց դեռ ողջամիտ էր ու պահպանել էր իր խստաբարոյ բնավորութիւնը:

Չնայած թոշակառու էր դարձել, բայց վարում էր վանի նահանգային զինուորական դատարանի գլխաւոր դատաւորի պաշտօն:

Որդին՝ Մուրատն էլ 19 տարիներ առջ աւարտելով Պոլսոյ զինուորական բարձրագոյն դպրոցը, իր հօր միջնորդութեամբ, վան էր տեղափոխուել ու նշանակւել էր քաղաքի կայնազօրի պետ՝ գնդապետի աստիճանով:

Վանեցիներն արդէն գիտէին, որ Թէմուր պէյը ենիչէրի էր եղել:

Ոմանք ասում էին, թէ նա կիւռջիի (վրացու) զաւակ է եղել, ոմանք պնդում էին, թէ ուռումի (յոյնի) որդի է եղել, ոմանք էլ հաւաստիացնում էին, թէ նա – այդ սարսափազդու մարդը – կիլիկիացի հայու զաւակ է եղել:

Բոլորի համոզումն այն էր, թէ Թէմուր պէյը թրքական ծագում չունի, որպէս ապացոյց այդ համոզման՝ իր նման թիկնեղ, բարձրահասակ ու կապուտաչեայ որդին Մուրատն էին համարում:

Մուրատը Պոլսոյ զինուորական դպրոցն աւարտելուց յետոյ ամուսնացել էր բարձրաստիճան թուրք սպայի յոյն կնոջմից ծնուած աղջկայ հետ, եւ արդէն երկու մանչ զաւակներ ունէր, 19 եւ 17 տարեկան, որոնք նոյնպէս Պոլիս էին ուղարկուել՝ զինուորական բարձրագոյն ուսում ստանալու: Որդիների հետ Պոլիս էր մեկնել նաեւ իրենց մայրը՝ իր զաւակներին հոգալու եւ Պոլսում ապրող իր հարազատների ներկայութիւնը վայելելու նպատակով:

44-ամեայ գնդապետ Մուրատը, իր մեղմ բնավորութեամբ ու համակրելի արտաքինով, ամէնուրեք շատ սիրուած էր, Թէմուր Օղլի Մուրատ էին անուանում նրան: Նա իր մանկութեան ու պատանեկութեան օրերին երբեք հայրական գուրգուրանք չէր վայելել, նախ որ իր

Հայրը իր պաշտոնի բերումով միշտ բացակայում էր տանից, իսկ նրա ներկայութեան պարագային, նրա խստաբարոյ կեցուածքից ակնածում էին ներկաները: Այնպէս որ Մուրատը միայն պաշտօնական յարգանք ունէր իր հօր հանդէպ: Իսկ մօր – Ֆաթմա խանումի (Սալբիի) հետ, որը դեռ ապրում էր, որդիական անկեղծ ու անքակտելի սիրով էր կապուած:

Աշխատանքից յետոյ, երեկոներին, երբ հայր ու որդին տուն էին վերադառնում, նրանց խօսակցութեան նիւթը՝ իրենց առօրեայ աշխատանքի կամ ռազմաքաղաքական հարցերի շուրջն էր: Մուրատն իրեն ազատ ու երջանիկ էր զգում, երբ իր մօր Ֆաթմայի հետ առանձին էր լինում:

1649 թուի ամառնային մի երեկոյ էր:

Թէմուր պէյը տուն վերադարձաւ, ընթրեց եւ անմիջապէս իր ննջարանը մտաւ, յոգնած էր: Իսկ Մուրատը՝ իր մօր-Ֆաթմայի առանձնասենեակը մտաւ:

Ֆաթման նկատեց, որ Մուրատն այդ օր, սովորականի նման, չսկսեց օրուան անցուդարձերի մասին խօսել, լուռ էր ու մտածկոտ:

— Ի՞նչ է պատահել, որդիս, այսօր լուռ ես, հոգսե՞ր ունես:

— Ոչ, մայրս, հոգսեր չունեմ, բայց երէկուանից մի տարօրինակ զգացմունքով եմ համակուած: Ես գիտեմ, որ դու քրիստոնեայի զաւակ ես եղել, բայց մինչեւ հիմա չես պատմել, թէ ինչպէս է եղել, որ մահմետականի կին ես դարձել: Ես չարունակ զգում եմ, որ դու մի խոր վիշտ ունես: Երբեմն ես հետեւում եմ քեզ, բայց ոչ լրտեսելու նպատակով, այլ քեզ շատ սիրելուց: Երբ տեսնում եմ, թէ դու ինչպիսի բուռն հաւատքով աղօթում ես, անշուշտ քո քրիստոնեայ Աստծուն եւ մեր միասնական կեանքում ինչպիսի անսահման սիրով ու զգուանքով փայփայում ես ինձ ու դողում վրաս, այն համոզման եմ գալիս, որ բոլոր քրիստոնեաներն էլ քեզ նման բարի են ու ազնիւ: Երէկ այդ համոզմունքս էլ աւելի ամրացաւ, երբ մի

սրտաշարժ առիթ հանդիսացաւ: Յիշո՞ւմ ես, քեզ պատմել եմ, որ մեր գրասենեակի գլխաւոր գրագիրը Աղենց-Կարասէֆէրենց Ախիջան պէյի կրտսեր որդին Վաղարշ պէյն է: Նա էլ իմ տարիքին է, շատ համակրելի, ուսումնական ու կիրթ մարդ է. եւ այնքան ընդունակ եւ հմուտ մեր գործունէութեան, որ յաճախ, բարձր գինուորականներն անգամ, նրա խորհուրդին ու բացատրութեանն են դիմում՝ որոշ հարցերում:

Երէկ նա ինձ մէկ բաժակ իրենց հռչակաւոր օշարակը խմելու հրաւիրեց: Անշուշտ, հրաւերն ընդունեցի ու միասին իրենց ապարանքը գնացինք:

Երբ առաջին իսկ վայրկեանին Մուրատն սկսեց Վաղարշի ու Գարասէֆէրեանների մասին խօսել, Ֆաթման հազիւ կարողացաւ իր ամբողջ մարմնով անցնող ցնցումը զսպել եւ Մուրատին չզգացնելու համար, սկսեց իր ալեհեր մագերը, որպէս թէ, կարգի բերել:

Մուրատը, տարուած նախորդ օրուան իր ապրումների նկարագրումով, շարունակում էր պատմել.

— Ներս մտանք, բարձրացանք իրենց Քէօշքը: Քիչ յետոյ ներս մտաւ նրա հայրը, հռչակաւոր ռազմագէտ եւ իրենց տոհմի մեծ իշխան Ախիջան Պէյը. ի՞նչ պատկառելի ու կիրթ մարդ է . . .

Այդ ընկալին Ֆաթման, մեծ լարուածութեամբ եւ իր գլուխը շարժելով, առաջ ծառացաւ ու իր ականարկը Մուրատի շուրթներին սեւեռեց: Մուրատն իր մօր այդ կեցուածքը մեծ հետաքրքրութեան նշան համարելով, շարունակեց.

— Վաղարշն ինձ ծանօթացրեց իր հօր հետ, մի քանի փոխադարձ սիրալիր խօսքեր փոխանակելուց յետոյ նա հրաժեշտ տուեց ու հեռացաւ, չուզենալով խանգարել մեզ: Երկուսովս մնացինք մենակ, խօսակցում էինք, երբ ներս մտաւ սպասաւոր զառամեալ Մարկոսը, սիրալիր բարեւեց ու մատուցեց մեզ իրենց համադամ օշարակը, եւ ապա հրաժեշտ տալով հեռացաւ: Նստած ըմպում էինք, երբ յանկարծ դուռը բացուեց ու ներս վազեցին Վաղարշ Պէյի 6 - 8

տարեկան հրեշտականման դուստրիկները եւ սկսեցին սոխակների նման դայլայլել: Իրենց հօր համբոյր տալուց յետոյ ինծի մօտեցան, քաղցրահնչիւն ձայնով ինչ որ խօսքեր ասին, ինչ որ հարցեր տուին, բայց ես անշուշտ չհասկացայ: Նրանց հմայիչ ժպիտը եւ ուրախ, անարատ մօտեցումը, մինչ այդ ինձ անծանօթ մի այնպիսի ուժեղ համակրանք ծագեցրին մէջս, որ այլեւս չկարողացայ զսպել ինձ, նրանց գիրկս առի ու անսահման գուրգուրանքով համբուրեցի նրանց թշիկները: Այդ վայրկեանին յիշեցի քեզ, մայր իմ, թէ՛ դու էլ իմ մանկութեան օրերին նոյն զգացմունքով, այո, քրիստոնէական մայրական սիրով գուրգուրում էիր վրաս . .

Այս խօսքերի վրայ, Ֆաթման (Սալիին) խոր ազդուած, չկարողացաւ այլեւս իր յուզմունքը զսպել, աչքերը արտասուքով լեցուեցին, պատկերացրեց 43 տարիներ առաջ Կարմիր գետի ափին տեղի ունեցած եղեռնը, համոզուեց, որ Մուրատի (Վահագնի) ներսում արեան ձայնն է խօսում, ու երկու ձեռքերով իր դէմքը ծածկած, սկսեց մեղմ մորմոքալ ու ողբալ:

Մուրատը տեսնելով իր մօր յուզուիլն ու ողբալը, չփոթուած մօտեցաւ նրան, իր գիրկն առաւ ու փաղաքշանքով հարցրեց.

— Մայր իմ, անուշիկ մայր իմ, ի՞նչ պատահեց, երեւի պատմածս քո ցաւալի անցեալը յիշեցրեց. ներիր ինձ, ես չէի ուզում քեզ վշտացնել: Ախ, ինչ խոր գաղտնիքներ ունես, ինչո՞ւ, ինչո՞ւ չես պատմում, մի՞թէ վստահութիւն չունես վրաս, մի գուցէ ես կարողանամ մխիթարել քեզ:

Ֆաթման դժուարութեամբ զսպեց իր մորմոքը, թեթեւ հոգոց հանելով պատասխանեց.

— Ոչինչ, զաւակս, այս արտասուքները թեթեւացրին վիշտս: Այո, իրաւացի ես . . . այսօր ոչ, մի ուրիշ անգամ, մի ուրիշ առիթով կը պատմեմ պատմութիւնս . . . դու էլ կը խաղաղուես . . . ես էլ:

— Բայց ինչո՞ւ ոչ հիմա, մայր իմ, ինչո՞ւ ես ուզում, որ ես շարունակական մտատանջութեան մատ-

նուեմ, ի՞նչն է պատճառը . . .

— Ոչ, որդիս, հաւատա՛ ինձ, սպասիր, համբերիր, այդպէս լաւ է:

* * *

«Մօր» եւ «որդու» այս զգայացունց խօսակցութիւնից երկու ամիսներ էին անցել: 1649 թուի Օգոստոս ամսուան վերջերին էր:

Մի օր երեկոյեան Թէմուր պէյն ու Մուրատը սովորականից ուշ տուն վերադարձան: Թէմուր պէյը առանց Ֆաթմային բարի երեկոյ ասելու, իր ննջասենեակը մտաւ ու փակուեց, իսկ Մուրատը, մտահոգուած, մօր սենեակը մտաւ:

— Ի՞նչ է պատահել, որդիս, հայրդ վրդովուած է երեւում, իսկ դու էլ մտահոգ, անհանգստութեամբ հարցրեց Ֆաթման:

— Այսօր հայրս բարկացաւ ոստիկանապետի վրայ, կանչեց ու սպառնաց, պաշտօնանկ անել նրան, որ ժամանակին չի հետաքրքրուել ապստամբութեան պատրաստուող մի խումբ հայերով եւ հրամայեց իսկոյն բանտարկել յայտնուածներին եւ այսօր կէսօրին տասնեւհինգ անձերի բանտարկեցին, որոնց թոււմ 10 հոգի Գարասէֆէրեաններից են: Խնայել է միայն ծերունի Ախիջան մեծ պէյին: Ախիջան պէյը, իր այդ զառամեալ վիճակով, հօրս պաշտօնատեղին եկաւ, երկար տեւեց նրանց խօսակցութիւնը, բայց ի վերջոյ, Ախիջան պէյը ձեռնունայն յետ վերադարձաւ: Պէտք էր տեսնէիր, թէ այդ պատկառելի մարդը ինչ ծանր տպաւորութեան տակ հեռացաւ:

— Աստուած իմ, ինչ դաժանութիւն, հայրդ փաստեր ունի, որ այդ անձեր, իսկապէս ապստամբութեան են պատրաստուում, յուզուած հարցրեց Ֆաթման:

— Այո, որպէս թէ մեր ոստիկանութեան

լրտեսներից մէկը, ծպտուած, որպէս քուրտ, սայլով գէնքեր է տեղափոխել նրանց գաղտնի պահեստում ուր անձամբ տեսել ու ճանաչել է 10 անձերի: Այսօր երեկոյեան էլ նրանց գէնքերի գաղտնի պահեստն են գտել ու խուզարկել, բայց ոչ մի գէնք չեն գտել:

— Եթէ գէնքեր չեն գտել, հապա ինչպէս կարող են մեղադրել ու բանտարկել:

— Դու չգիտես հօրս խստասրտութիւնը: Նա Ախիջան պէյին պատասխանեց, — «գէնքերը եթէ անգամ չեն յայտնաբերուել, բաւական է, եթէ վկան դատարանի առջեւ երդուի ու վկայի, թէ գէնքերն այդ անձերին է յանձնել»: Վաղ առաւօտեան այդ վկան պիտի գայ եւ մատնանիչ անի: Հայրս անողոք է, ասեց, որ ցուցադրական դատավարութեամբ բոլորին էլ կախաղան բարձրացնել պիտի տամ: Իմ բարեկամ՝ մեր գրագիր Վաղարշն էլ իր երկու եղբայրների հետ բանտարկեալների թւումն են: Ես չեմ հաւատում, որ բոլոր Գարսէֆէրեաններն էլ մասնակիցներ են այդ ապրտամբական կազմակերպութեան: Վաղ առտու այդ լրտեսը պիտի գայ մատնանիչ անելու իր տեսած անձերին. պիտի սաստեմ իրեն, որ միայն մատնանիչ անի նրանց, որոնց իսկապէս տեսել է:

Ֆաթման իր նստած տեղ կսկծալով իր ծնկներն էր տրորում. եւ մէկէն, Մուրատին ընդհատելով գոչեց.

— Աստուած իմ, նա կրկին իր ձեռքերը արեան մէջ է թաթախում . . .

— Ի՞նչպէս թէ կրկին, մայր իմ, ի՞նչ է նշանակում այդ կրկին բառը:

— Այո, որդիս. քի՞չ է պատերազմներ մղել. նա իր ամբողջ կեանքի ընթացքում արիւն է թափել . . . իր այդ տարիքում ամօթ է այլեւս, արիւնը արիւնով է փոխհատուցւում . . .

— Օ, ոչ մայր իմ, դու այսօր այդ խօսքերովդ՝ քո խոր թագնուած գաղտնիքների ճոթը բացիր, ես զգում եմ, թէ ինչ ուժգնութեամբ նրանք բռնկւում են մէջդ. չեմ հասկանում, թէ ինչն է ստիպում քեզ լռել թագցնել

ինձանից:

— Որդիս, ես քեզ ասել եմ, որ յարմար առիթը կը հանդիսանայ, կը պատմեմ քեզ. համբերի՛ր, հոգիս: Այսօր քո այս լուրը վշտացրեց ինձ, ախ, չատ եմ յոգնած, այսօր ինձ հանգիստ թող:

Մուրատ չուզեց այլեւս ներքուստ տառապող մօր աւելի տանջանք պատճառել, նրա երեսը համբուրեց, բարի գիշեր մաղթեց՝ ասելով.

— Ների՛ր, մայր իմ, այլեւս հարցումներ չպիտի տամ՝ մինչեւ որ դու ինքդ խոստովե՞ր կատարես:

Սալբին իր արտասուածքոր աչքերի հայեացքով հետեւեց իր հոգեորդի Իշխանիկին մինչեւ դռնից դուրս ելնելը:

Գլուխ ԺԵ.

Յաջորդ օր առաւօտեան Մուրատի հաւատարիմ սպաներից մէկը վկային բանտին բակը առաջնորդեց: Նա, Մուրատի յանձնարարութեամբ, վկային նախագ-
գուշացրել էր ասելով, թէ իրենք ուրիշ վկաներ էլ
ունեն, եթէ նա սխալ ցուցմունքներ տայ, անմեղներին
էլ մատնանիշ անի, ինքն էլ, որպէս ստախոսի, բանտից
դուրս չպիտի գայ:

Թէմուր պէյը, իր քարտուղարը, բանտապետն ու
Մուրատը բանտի ներսի բակում կանգնած սպասում
էին: Երբ վկային ներս բերին, Թէմուր պէյը իր գլխի
չարժումով բանտապետին նշան արեց՝ բանտարկեալ-
ներին բակ հանել: Մի դուռ բացուեց ու բանտարկեալ-
ները բակ մտան:

Լրտեսը մօտեցաւ, մէկիկ-մէկիկ ցոյց տուեց Գարա-
սէֆէրեաններից՝ Դաւիթին, Աղաջանին, Յարու-
թիւնին, Զաքարիային, Մկրտիչին, Սմբատին եւ Սէֆէ-
տինին:

— Լաւ, կրկին բանտ տարէք. — հրամայեց
Թէմուր պէյը:

— Բայց, ՎԱՂԱՐՇ, ԽԵԴԵՆԻԿ ՈՒ ԴԵՐԵՆԻԿ
պէյերին այն երկու անմեղ երիտասարդների հետ ազատ
արձակել, — հաստատակամ ձայնով հրամայեց Մու-
րատը:

Իր որդու վրայ խոժոռ նայելով, ցած ձայնով ասաց
Թէմուր պէյը.

— Այդ երբուանից ի վեր է, որ հօրդ ասածի վրայ
խօսք ես բերում:

— Ներողութիւն, հայր իմ, ես միայն քո հրամանը
լրացրի: Զէ՞ որ դու արդարամտութեամբ որոշել էիր
միայն մեղաւորներին պատժել:

— Լաւ, լաւ, զաւակս, դու իրաւացի ես: Առանց քո
ասելուն էլ ես պիտի ազատ արձակէի անմեղներին, —

իրեն արդարամիտ ձեւացնելու եւ իր որդու հեղինակութիւնը պահպանելու համար, իր գլխի շարժումով բանտապետին հասկացնել տուեց՝ Մուրատի հրամանը գործադրել:

* * *

Այդ օր երեկոյեան Մուրատը յոգնած ու մտածկոտ տուն վերադարձաւ: Ֆաթման անհամբերութեամբ սպասում էր միջանցքում: Երբ Մուրատը ներս մտաւ, նա անձկութեամբ հարցրեց:

— Վկայութիւնն ինչո՞վ վերջացաւ, որդիս:

— Անպիտանը 7 Գարասէֆէրեաններին եւ երեք ուրիշ երիտասարդների ճանաչեց ու մատնանիշ արեց, իսկ Վաղարշին, Խեղենիկին, Դերենիկին եւ երկու երիտասարդներին չէր տեսել, ցոյց չտուեց եւ նրանք ազատ արձակուեցին, անշուշտ իմ պնդումով: Հայրս, կարծեմ գոհ չմնաց իմ խառնուելուց, բայց, այնուամենայնիւ համաձայնուեց, քանի որ դա անփութիւի արդարութեան պահանջն էր:

— Ախ, Աստուած իմ, ինչո՞ւ ես թոյլ տալիս, որ այսքան անմեղներ անարդարացիօրէն նահատակուեն:

— Ի՞նչպէս թէ անմեղներ, մայր իմ, չէ՞ որ նրանք իսկապէս զէնքեր էին գնել, ուզում էին ապստամբուել:

— Որդիս, գիտեմ, որ ներքին արդարացի ձայնդ լռեցնում ես, խօսում ես, որպէս Թէմուր պէյի որդի: Ես ճանաչում եմ քո ազնիւ հոգին: Տես, որդիս, հօրդ ազգը — թուրքերը եկել են, բռնութեամբ, սրով ու թրով բռնազրաւել են ու տիրացել այս ժողովրդի հայրենիքին, թալանում ու խլում են նրա ունեցուածքը, բռնանում, բռնաբարում, կոտորում ու կախաղան են բարձրացնում այս շինարար ու աշխատասէր ժողովրդի զաւակներին՝ իրենց իսկ սեփական տան մէջ: Այս է ճշմարտութիւնը, որդիս, հոգուդ թագուն անկիւնում դու էլ հաւատացած ես դրանում . . .

Այս ասելով Ֆաթման, իր բազմոցին նստեց, յուզմունքով համակուած սկսեց օրօրուել:

— Օ, մայր իմ, հասկանում եմ քեզ, ինձ համար դեռ ոչ պարզ մի ճշմարտութիւն է խօսում մէջդ . . . դեռ ամէն ինչ չի վերջացել, դատավարութեան միջոցին նոր վկաներ էլ կը ներկայանան, քանի որ գէնքեր չեն գտել, անմեղ կը համարուեն եւ ազատ կ'արձակուեն:

— Թէմուր պէյի ձեռքի՞ց պիտի ազատուեն: Ոչ որդիս, նրա մէջ միս ու արիւն է դարձել արիւն թափելը:

Տեսնելով որ մայրը կրկին յիշելով իր հօր արիւնառուչտ անցեալը ու լսելով օրուան չարաղէտ դէպքը էլ աւելի է տանջոււմ, գուրգուրանքով հրաժեշտ տուեց ու իր սենեակը քաշուեց: Մենակ մնալով կրկին անդրադարձաւ մօր ասած խօսքերին, ներքուստ զգաց, որ շուտով, իր համար անյայտ մի նշանակալից գաղտնիք է բացուելու, որը խռովեցնելու է իր ներքին աշխարհը, զգաց, որ իր քրիստոնեայ մօր — Ֆաթմայի կաթի հետ իր էութեան մէջ ներմուծուել է մի այլ պարունակութիւն, որից նրա հոգու խորքում միշտ գոյութիւն է ունեցել մի այլ երկնակամար՝ պատուած մի անթափանցելի վարագոյրով, որը շուտով, շուտով պիտի բացուի . . .

Գլուխ ԺԶ.

Յուզադրական դատավարութեան նախապատրաստական աշխատանքները երկար տեւեցին, քանի որ Թէմուր պէյը տեղեկացրել էր կեդրոնին, սպասում էր զինուորական գերագոյն դատարանի ներկայացուցիչին, աղմուկ էր բարձրացրել՝ համաթրքական զայրոյթ առաջացնելու հանդէպ ստրկացուած քրիստոնեայ ժողովուրդներին, կամենալով բարձրացնել նաեւ իր հեղինակութիւնը:

Վերջապէս, 1650 թուի Յունուարի 5-ին, Վանի ձիւնառատ ձմեռնային այդ օրը տեղի ունեցաւ յուզադրական դատավարութիւնը:

Երեք ժամ տեւող դատավարութեամբ, նախագահութեամբ Թէմուր պէյի եւ ներկայութեամբ Գերագոյն դատարանի ներկայացուցիչի, որոշուեց անմիջապէս կախաղան հանել Օսմանեան Կայսրութեան «խորտակել» կամեցող օսման ժողովրդի թշնամի 10 դաւաճաններին, որոնց թւում, ինչպէս յայտնի է, գտնուում էին 7 տղամարդիք Գարասէֆէրեան տոհմից:

Զիշդ նոյն օր, կէսօրից յետոյ վճիռն ի կատար ածուեց: Նախօրօք կառուցուած կախաղանների վրայ ճօճուում էին 10 դատապարտեալներ:

Դատարանը որոշել էր 10 «հայրենիքի դաւաճանների» մարմինները երեք օր կախուած թողնել, ի ցոյց կեավուրների, որպէսզի գիտնային, թէ ինչ է սպասուում դաւաճաններին:

Քաղաքի հայութիւնը, փակուած իրենց տներում, միայն տանիքներից զարհուրանքով ու ողբալով հեռուից գիտում էին ճօճուող դիակները: Կախաղանի շուրջ հաւաքուողները՝ քաղաքի եւ մօտ ու հեռու բնակավայրերի մահմեդական բնակիչներն էին:

Ֆաթմայի նաթիշտը, դրացիներից լսելով դատավճիռի ու նրա գործադրման մասին, իսկոյն ներս

վազեց ու տիրուհուն գուժեց այդ լուրը:

Ֆաթման լսելով նաժիշտին, մէկէն գունատուեց եւ իր կանգնած տեղում ծունկի եկաւ: Նաժիշտը, շփոթուած, իսկոյն հասաւ ոտքի բարձրացրեց իր տիրուհուն ու բազմոցի վրայ տեղաւորեց: Մի քանի րոպէ հանգիստ չնչեւուց յետոյ, դիմեց իր նաժիշտին.

— Հիմա լաւ եմ, աղջիկս, թուրութիւնս անցաւ. ինձ համար մի բաժակ ջուր բեր եւ ապա գնա խոհանոց, կերակուրը տաք պահիր. շուտով հայր ու որդին գալու են ընթերելու:

Երբ նաժիշտը հեռացաւ, Ֆաթման մի քանի վայրկեան անշարժ նստելուց ու խոր շունչ քաշելուց յետոյ, մի վճռական շարժումով իր տեղից վեր կացաւ, մօտեցաւ պատի մէջ շինուած պահարանին, շորերի ծալքից մի կապոց հանեց, արծակեց, մի փոքրիկ տուփ դուրս բերեց եւ իր գոգնոցի գրպանում պահելով մրմնջաց.

— Այլեւս չի կարելի համբերել. ճշմարիտ երդումս կատարելու օրը եկել է, պիտի հաշիւ տաս զազանային արարքներիդ համար, ո՛վ դու մարդակեր հրէշ, այլապէս դեռ շատերի գլուխն ես ուտելու:

* * *

Թէմուր պէյը, դատարանի անդամների հետ, կանգնած դատարանի շէնքի պատշգամբում, դիտում էին կախաղանների վրայ տատանուող մահապարտների դիակները: Մուրատը, չուզենալով այս քստմնելի տեսարանը դիտել, քաշուել ու փակուել էր իր գրասենեակում:

Դատարանի քարտուղար՝ ճապաղաքիթ Եուսուֆը, դառնալով Թէմուր պէյին, քծնանքով ասաց.

— Երեք օր միայն կախեալ պիտի մնան, երեք օրից յետոյ կատարեալ անկախութիւն պիտի վայելեն:

Թէմուր պէյ ոչինչ չպատասխանեց, իր խոժոռ դէմքը դարձնելով, միջանցք մտաւ ու Մուրատի

գրասենեակի դուռը բանալով ասաց.

— Մուրատ, ես շատ յոգնած եմ զգում ինձ, տուն գնանք, հանգստի պէտք ունեմ, այսօր ժամանակ չունեցայ անգամ ճաշելու:

Մուրատը վեր կացաւ ու միասին սկսեցին աստիճաններից վար իջնել: Նախափերջին աստիճանի վրայ Թէմուր պէյի ոտը սայթաքեց, ձախ կողքի վրայ ընկաւ եւ ամուր զարնուեց վերջին աստիճանի սուր ծայրին: Մուրատն անմիջապէս հօրն բարձրացրեց, ոտքի կանգնեցրեց: Թէմուր պէյը իր ձախ կողքը ամուր բռնած սկսեց զուսպ ձայնով տնքալ, ուզեց քայլել բայց չկարողացաւ, մնաց կանգնած: Մի քանի սպաներ իսկոյն վազեցին, եկան օգնելու: Մէկը պէյի ձիակառքը կանչեց, Մուրատի հետ զգուշութեամբ վերցրին պէյին ու կառքում տեղաւորեցին:

Տուն հասնելուն պէս, կառապանի օգնութեամբ, Թէմուր պէյին իր ննջարան տարան, հագուստները հանեցին ու պառկեցրին. նա աչքերը փակած շարունակ տնքում էր:

Ֆաթման, անսովոր հոգատարութեամբ, իսկոյն մի կղմինտր տաքացրեց ու ամուսնու կողքին դնելով ասաց.

— Տաքութիւնը կը լաւացնի ցաւդ, կը հանգստանաս եւ անպայման պիտի ընթրես, որպէսզի ուժ ունենաս դիմանալու, ամբողջ օր ոչինչ չես կերել: Ֆաթման անմիջապէս դուրս եկաւ, նախ իր ննջարանը մտաւ, իր գրպանից հանեց փոքրիկ տուփը, բաց արեց, որի պարունակութիւնը մոխրագոյն փոշի էր, որից իր մատնոցի տարողութեան կէսը լեցրեց, թեթեւօրէն մատին անցուց եւ ապա խոհանոց մտաւ, նաժիշտի լեցրած պնակը՝ կաղամբի տերեւով փաթաթուած ախորժելի բուրմունք տարածող տոլման վերցնելով դուրս եկաւ միջանցք, ուր զգուշութեամբ իր մատնոցի պարունակութիւնը տոլմայի մակերեսը ծածկող հեղուկի (շուրվայի) մէջ լեցրեց, դգալով խառնեց ու Թէմուր պէյի ննջարան մտաւ:

Այս արարողութեան ընթացքում նրա սիրտն սկսեց արագութեամբ տրոփել, ձեռքերը դողալ ու իր մտքում Արարչին դիմելով մտմտաց.

— Արարիչ Աստուած, ներիր ինձ այս արարքիս համար, արդարացիօրէն տուած երգումս եմ ի կատար ածում: Եթէ անիրաւացի եմ՝ պատրաստ եմ պատիժս կրելու:

Անկողնում պառկած պէյը, տաք աղիւսի ներգործմամբ, մի քիչ հանգստացել էր: Ազահութեամբ պնակի ամբողջ պարունակութիւնը կերաւ:

Մուրատը հօր դառնալով ըսաւ.

— Պէյ իմ, հանգստացիր, ես գնում եմ անձամբ հէքիմ Հրանդին բերելու, նա քաղաքիս ամենայայտնի հէքիմն է, — Ու շտապ քայլերով դուրս եկաւ:

Հէքիմ Հրանդը 43 տարիներ առաջ, իշխանաց իշխան Ախիջանի ոտը բուժող բժիշկ Բարսեղի որդին էր, իր հօրմից սովորելով այդ մասնագիտութիւնը, հօր մահուանից յետոյ ինքը դարձել էր քաղաքի ամենաաչքառու հէքիմը:

Մուրատն ու հէքիմը դեռ չէին եկել: Մի քանի բարձրաստիճան թուրք սպաներ իրենց պարտքն էին համարել թէմուր պէյին այցելութեան գալ, իրենց ցաւակցութիւնը յայտնել: Նրա շուրջ նստած, խրախուսում եւ յոյս էին տալիս, թէ, եթէ մի քանի օր անկողնում մնայ եւ իրեն տաք պահի, աստուծով կ'առողջանայ:

Բայց ընթրիքից յետոյ, թէմուր պէյն սկսեց կրկին տնքալ, ցաւերը վերսկսուել էին:

Երբ Մուրատն ու հէքիմ Հրանդը ներս մտան, Ֆաթման միջանցքում սպասում էր: Անմիջապէս հէքիմին դիմելով, թուրքերէնով ասաց.

— Հէքիմ էֆէնտի, խնդրեմ, խոհանոց մտէք, ձեռքները լուացէք եւ ապա հիւանդին կը մօտենաք:

Հէքիմ Հրանդը Ֆաթմայի տիրական կեցուածքով արած առաջարկը օրինական համարելով, միասին խոհանոց մտան, իսկ Մուրատը հօր ննջարանը մտաւ

հօրն ասելու, թէ հէքիմը եկաւ, խոհանոցում իր ձեռներն է լուանում:

Ֆաթման խոհանոցի դուռը փակեց, կախուած սրբիչներից մէկը վերցնելով Հրանդին մօտեցաւ ու նրա ականջին, մաքուր հայերէնով, փսփսաց.

— Տղաս, Հրանդ էֆէնտի, հիմակուան ասելիքս դու ես լսելու միայն՝ Արարիչ Աստուծոյ ներկայութեամբ, Արարիչ Աստուծոյ առջեւ դու մեղապարտ չես մնայ, արդարութեան ձայնին անսալով ես կատարելու խնդրանքս . . .

Հրանդը, յանկարծակիի եկած, ապշած եւ կարծէք հիպնոսացած լսում էր իր մայրենի լեզուով անթերի-օրէն խօսող այդ հանելուկային խօսակցին: Ֆաթման, ուղիղ Հրանդի աչքերին նայելով շարունակեց:

— Ուրեմն տղաս, հարցումներ մի տա, միայն խնդրանքս կատարէ՝ հիւանդին ստուգելուց յետոյ, բոլորի ներկայութեամբ կը յայտարարես, թէ պէյի աջ երիկամունքը ծանր վնասուած է, հասկացա՞ք, նա իր պատիժն է կրելու . . . այս գաղտնիքը պահիր քո հոգու խորքում, գուցէ մի օր պարզուի . . . Դէ գնա, որդիս, Աստուած քեզ հետ:

Հրանդը համոզուելով, որ այդ հանելուկային կնոջ պահանջը արդարացի վրէժի լուծում կարող է լինել միայն, յիշելով նաեւ այդ նոյն օրուան աղետալի դէպքը, ամրացաւ իր մէջ այդ կնոջ խնդրանքի կատարման պարտադրանքը, հասկանալով միաժամանակ, որ իր արարքը դրժումն է բժիշկների անքակտելի հաւատամքի - անաչառօրէն բուժելու բոլոր տեսակի հիւանդներին - բժշկական պարտադրանքը: Այնուամենայնիւ, վճռական ձայնով պատասխանեց Ֆաթմային.

— Այո, մայրիկ, երդում եմ՝ նոյնութեամբ կատարել ձեր խնդրանքը ու յաւիտենական լուութիւն պահպանել:

Հէքիմ Հրանդ խոհանոցից դուրս եկաւ ու թէմուր պէյի ննջարանը մտաւ:

Ներկաներն իսկոյն պատկառանքով ոտքի կանգնեցին ու տեղ տուին Հրանդին՝ հիւանդին մօտենալու:

Հիւանդի ցաւերը սաստկացել էին, բայց նա այնքան թոյլ էր, որ անգամ դժուարութեամբ էր տնքում:

Հրանդը մօտեցաւ նրան, նրա աջ կողքը մերկացրեց ու սկսեց շօշափել. եւ ապա աչքերի կոպերը բարձրացրեց, պտուղի դեղնութիւնը եւ սպիտակապատ լեզուն՝ մատնեցին երդուեալ վրէժառու մայրիկի արարքը: Հրանդը հասկացաւ, որ հիւանդը թունաւորուած է: Երբ երկրորդ անգամ հիւանդի աջ կողքը սեղմեց, հիւանդը իսկոյն իր բերանը բացեց ու նուաղած ձայնով տնքաց:

Հէքիմ Հրանդն իր գլուխը շարժելով, հիւանդի դէմքին նայեց:

Շրջապատողներն իրենց հարցական հայեացքներն ուղղեցին Հրանդի դէմքին: Հրանդը Մուրատին դառնալով, լրջութեամբ ասաց.

— Պէյի երիկամունքը ծանր վնասուած է, ըստ երեւոյթին, արիւնակալուել է: Եթէ մէզը արեան մէջ անցնի՝ շատ վտանգաւոր կը դառնայ: Առայժմ տաք պահէք, չոր նանայից թէյ պատրաստեցէք թող խմի, մի գուցէ ցաւերը մեղմանան եւ յուսանք, որ լուրջ հետեւանքներ առաջ չպիտի գան: Աւելին չի կարելի անել: Շարունակեցէք տաք պահել: Մինչեւ առտու եթէ վիճակը չլաւանայ, ես առտու կանուխ կրկին կ'այցելեմ եւ ձեռքիցս եկածը կ'անեմ: Հիմա հանգիստ թողէք իրեն, թող փորձի քնանալ:

Այցելուները Մուրատի առաջնորդութեամբ սենեակից դուրս եկան եւ միջանցքում սպասեցին հէքիմին, իմանալու համար հիւանդի ճիշդ վիճակը:

Երբ Հրանդը, իր պայուսակը վերցնելով, միջանցք դուրս եկաւ, Մուրատն ու այցելուները նրան շրջապատեցին եւ խնդրեցին, առանց թաղցնելու իր կարծիքը յայտնել՝ պէյի առողջական վիճակի մասին: Հրանդը, մի բոպէ իր հայեացքը յատակին ուղղելով եւ

ապա Մուրատին նայելով պատասխանեց .

— Ըստ երեւոյթին, նա իր ձախ կողքով այնքան ամուր է զարնուել աստիճանի սուր անկիւնին, որ երիկամունքը պայթել է . . . չեմ երաշխաւորում, եթէ մինչեւ վաղ առաւօտեան կարողանայ դիմանալ, մի գուցէ պայթած տեղը փոքր է, կը միանայ . հակառակ պարագային, նրա այդ թոյլ վիճակում, նրա ապաքինումը հրաշք կը լինի: Եթէ մէզը արեան հետ խառնուի, ամբողջ մարմինը կը թունաւորուի: Ուրեմն, պատուէրս կատարեցէք, Մուրատ պէյ: Բարի գիշեր ձեզ, յարգելի պարոնայք:

Այս խօսակցութեան միջոցին Ֆաթման իր սենեակի դրան ճեղքից լսեց Հրանդի բացատրութիւնը, ի սրտէ օրհնեց նրան՝ այդքան մեծ ինքնագոհութեան, համարձակութեան ու գաղտնապահութեան համար:

Հէքիմ Հրանդը տուն վերադառնալով, երկար անդրադարձաւ Ֆաթմա խանումի մաքուր հայերէն խօսելու անբացատրելի գաղտնիքին, նրա՝ թէմուր պէյին ոչ եւս անելու գործում ու գտնելով թէմուր պէյին սպառնացող մահը, որպէս հատուցում իր այդ օրուան արարքին, որոշեց այլեւս չպրպտել այդ առեղծուածային գաղտնիքի պատճառը գտնելու:

Ամբողջ գիշեր մայրն ու որդին, հիւանդի անկողնի մօտ նստած, հետեւում էին նրա հետզհետէ թուլացող վիճակին: Ֆաթման իր զննիչ հայեացքը սեւեռել էր պէյի հետզհետէ մարող աչքերին, կարծէք ուզում էր կարդալ նրանցում այդ վայրկեանին նրա ասելիք վերջին խօսքը: Որչափ գոհ պիտի մնար Ֆաթման, եթէ գիտենար, որ այդ հրէշը իր կեանքի վերջին վայրկեանում հասկացել է, որ իր առեւանգած հայ կնոջ ձեռքով իր արժանաւոր պատիժն է ստանում:

Արշալոյսին նա սկսեց մեծ ընդմիջումներով շնչել:

Մի անգամ միայն նրա անփայլ աչքերի դանդաղութեամբ շարժուող պտուղները նախ ուղղուեցին դէպի Մուրատը եւ ապա Ֆաթմայի դէմքին ու անշարժացան: Նա իր հոգին աւանդեց:

Սարսափազդու այդ ջարդարարը ի՞նչ մտածեց իր կեանքի վերջին վայրկեանին՝ նա մեղանշե՞ց, զղջա՞ց, թողութի՞ւն խնդրեց Ալլահից իր կատարած գազանութիւնների համար, թէ՞ ընդհակառակը, իր երկու զոհերի վրայ նայելով գոհունակութեամբ հրաժեշտ տուեց արիւնով ոռոգուած իր կեանքին:

Առաւօտեան ամբողջ քաղաքն իմացաւ, որ այդ ամենազօր մարդը աւանդել է իր հոգին՝ երիկամունքի պայթման հետեւանքով:

Քաղաքի փոքրաթիւ թուրք բնակչութիւնը, անշուշտ, ամսոսանքով ընդունեց այդ լուրը, իսկ մեծամասնութիւն կազմող հայութիւնը, ընդհակառակն, հանգիստ չունչ քաշելով հրճուեց եւ իր վրէժը մասամբ լուծուած համարեց:

Երեք օր շարունակ մեռելի դիակը մէջիտում պահեցին: Բազմաթիւ թուրք պաշտօնեաներ գալիս էին իրենց ցաւակցութիւնն յայտնելու: Մուրատն զրադուած էր այցելուներին ընդունելով: Իսկ Ֆաթման, իր սենեակում առանձնացած, դուրս չէր գալիս, չէր ուզում բռնազբօսիկ վշտահարի դերում գտնուել, կամ Աւետարանի վրայ տուած իր վրէժառութեան երդումի գործադրումից ստացած հոգեկան բաւականութիւնը նկատելի դարձնել: Միայն Մուրատն էր նկատել այդ եւ անհամբերութեամբ սպասում էր, որ իր մայրը, վերջապէս իր սիրտը բաց անի իր անտարբերութեան պատճառը, իր հոգում լեռնացած բազմանշանակալից գաղտնիքը բացայայտի:

Գլուխ ԺԷ.

Աղենց-Գարասէֆէրեանենց գերդաստանը, իրենց բոլոր ազգական-բարեկամներով սուգի մէջ էին: Թէմուր պէյի ոչ եւս լինելը չէր մեղմացրել նրանց վիշտը: Իշխանաց իշխան Ախիջանի խնդրանքով Մուրատը հրամայել էր՝ կախաղան բարձրացուած մահապարտների դիակները տէրերին յանձնել: Գարասէֆէրեանների բակի երեք կամարների տակ, եօթ դազաղներում ամփոփուած էին իրենց նահատակները: Վեհափառի արտօնութեամբ, նրանք յաջորդ օր թաղուելու էին նոյն կամարների տակ: Իսկ նոյն օր Թէմուր պէյը, իր վճիռով դատապարտուածներից մէկ օր առաջ, արդէն հողի տակն էր անցել:

Յաջորդ օր, իրենց նահատակների թաղումից յետոյ, Իշխանաց իշխան Ախիջանը կանչեց իր որդուն Վաղարշին ու հրահանգեց.

— Զաւակս, դու Մուրատ պէյ Թէմուր օղլու հետ շատ մտերիմ ես: Մենք էլ, նրանք էլ սգուորներ ենք: Գէթ ձեւականութեան համար եւ եթէ արժանի ես համարում՝ ընկերոջդ յարգելու համար, դու էլ գնա, մեր ամբողջ ընտանիքի անունից ցաւակցութիւն յայտնիր: Միւս կողմից էլ պէտք է մեղմացնել ներկայ լարուած վիճակը, ցոյց տալ, որ մենք նրանց հանդէպ թշնամանք չունենք: Այլ կերպ չենք կարող վարուել, պէտք է գէթ առերես այդպէս ցոյց տալ, խաղաղութիւն հաստատել:

Յաջորդ օր երեկոյեան Վաղարշ՝ Մուրատին այցելութեան գնաց:

Մուրատն անձամբ դուռը բաց արեց եւ Վաղարշին յարգանքով ընդունեց:

— Մեծ պէյ հայրիկիս, իմ եւ մեր ամբողջ ընտանիքի անունից թոյլ տուէք մեր ցաւակցութիւնը . .

Մուրատը կտրուկ, բայց մտերմարար ընդհատելով Վաղարշին ասաց.

— Ոչ, Վաղարշ պէյ, թոյլ տուէք, որ ես առաջին հերթին իմ եւ մայրիկիս կողմից մեր ցաւակցութիւնը յայտնեմ՝ ձեր ընտանիքի եօթ անդամների եղերական վախճանի առթիւ . . . օհ, չգիտեմ դուք պիտի հասկանա՞ք ինձ . . .

Վաղարշը նախօրօք նկատել էր Մուրատի եւ իր հօր միջեւ գուռ պաշտօնական կապը, բայց չհամարձակւեց Մուրատի կողմից հօր մահուան առթիւ իր յայտնած ցաւակցութեան ընդհատումը վերագրել նրա անտարբերութեան։ Վաղարշի հարցական հայեացքին յաջորդող բացատրութիւնից խուսափելու համար, Մուրատը կրկին դիմեց Վաղարշին.

— Մայրս իրեն լաւ չի զգում, առանձնացել է իր սենեակում, չէի՞ք ուզում իրեն այցելել. շատ ուրախ պիտի լինի, ձեր մասին ես նրան շատ եմ պատմել։

— Հաճոյքով պէյ իմ, — գոհունակութեամբ պատասխանեց Վաղարշը։

Երբ երկուսով Ֆաթմայի առանձնասենեակը մտան, նա բազմոցի վրայ, բարձին յենուած հրահանգներ էր տալիս իր նաժիշտին։ Տեսնելով ներս մտնողներին, ժպտաց եւ Մուրատին դիմելով ասաց.

— Զաւակս, զգում եմ, որ հիւրդ միայն Վաղարշ պէյը կարող է լինել, գիտցիր, որ նրա ներկայութիւնը մեր տան մէջ ինձ համար մեծ պատիւ է։

Եւ ապա Վաղարշին դառնալով, իր զոդացող ձայնը հազիւ զսպելով ասաց.

— Բարի եկաք, պէյ իմ, խնդրեմ, համեցէք տեղ գրաւեցէք բազմոցի վրայ, — կրկին իր յուզմունքը դժուարութեամբ զսպելով շարունակեց. — Ես ձեզ առանց տեսնելու արդէն ճանաչում էի, ուրեմն պատկերացրէք, թէ որդիս որքան է յարգում ձեզ ու որքան է պատմել ինձ ձեր մասին։

Վաղարշը հիացմունքով նայեց բարութիւն ու գուրգուրանք ճառագայթող այդ ծեր կնոջ պայծառ եւ անցեալի աննման գեղեցկութիւնը դեռ պահպանող դէմքին եւ ակամայ խոնարհուելով Ֆաթմայի պարզած

ու թեթեւօրէն դողացող ձեռքը բռնելով ու համբուրելով ասաց.

— Բարի խաթուն մայրիկ, շատ ուրախ եմ, որ վերջապէս առիթ ունեցայ ձեզ անձամբ ողջունել: Ձեր պատուական որդին Մուրատ պէյը, նոյնպէս ձեր մասին այնքան շատ է պատմել ինձ, որ ես էլ առանց ձեզ տեսնելու՝ ձեզ պատկերացնում էի ճիշդ այնպէս, ինչպէս դուք իրականութեան մէջ էք. իսկ այժմ թոյլ տուէք՝ Տօրս — Ախիջան մեծ պէյի, իմ եւ մեր ընտանիքի անունից խորին ցաւակցութիւն յայտնել . . .

— Թողէք այդ, Վաղարշ պէյ, — իր ձեռքի կտրուկ շարժումով Վաղարշին ընդհատեց Ֆաթման, — չարժի, կարիք չկայ այդ ցաւակցութեան, ընդհակառակ, ես եմ ուզում իմ խորին ցաւակցութիւնն յայտնել ձեր ընտանիքին հասցուած . . . մեծ կորուստի առթիւ, անշուշտ պատկերացնում եմ թէ ձերոնք ինչպիսի ծանր սուգի մէջ են:

Վաղարշը զարմացաւ մօր եւ որդու նոյնանման պատասխանը լսելով, որով կարծէք, ասել էին ուզում, թէ իրենց վիշտը կարեւոր չէ, սգաւորը միայն Գարասէ-Ֆէրեան ընտանիքն է: Նա իր զարմացկոտ հայեացքը Մուրատին ուղղեց եւ ասպա Ֆաթմային դառնալով պատասխանեց.

— Շնորհակալութիւն, խաթուն մայրիկ, ձեր անկեղծ ցաւակցութեան համար, շատ բարի էք:

Վաղարշի այս պարզ խօսքերը խռովեցին Ֆաթմայի հոգին: Ուզեց վեր կենալ, գրկել Վաղարշին, իր գրկին սեղմել, ճակատն համբուրել ու ասել՝ «Անուշիկ պալիկ ջան, վերջին անգամ, 1606 թուին, երբ ես հօրեղբորդ ընտանիքի հետ, Վահագնին գիրկս առած, Կարմիր գետի դղեակում ամարանոց էինք գնացել, դու էլ 4 - 5 ամսական փոքրիկ մանկիկ էիր, որչափ եմ քեզ գիրկս առել, ստինքովս կերակրել ու գուրգուրացել եմ վրադ»: — Բայց իրեն զսպեց ու սրտագին խօսակցութիւնը շարունակուեց:

Մէկ ժամ յետոյ, Վաղարշը խոր տպաւորուած,

հրաժեշտ տուեց ու տուն վերադարձաւ, առանց իմանալու, որ իր մտերիմ ընկեր-բարեկամը եւ նրա «մայր» Ֆաթմա խանումը, իր հարազատներն են, իրենցից խլուած, ՅԱՓՇՏԱԿՈՒԱԾ ՀՈԳԻՆԵՐ են:

* * *

Մուրատը Վաղարշին ճամբու դնելուց յետոյ իր սենեակը վերադարձաւ, անկողնի վրայ պարզուեց: Չորորդ օրն էր ինչ հոգսերի եւ անմեկնաբանելի մտածմունքների բեռի տակ, հոգեկան խռովայոյզ օրեր էր ապրում: Կրկին բազում մտքեր ներխուժեցին նրա գլխում՝ անդրադարձաւ իր մօր վերաբերմունքին՝ ամուսնու հանդէպ, նրա մէջ ծագած անբացատրելի անտարբերութեան՝ հանդէպ իր ամուսնու մահացման, Վաղարշի ցաւակցական խօսքերի ընդհատումին՝ իր եւ իր մօր կողմից, իր հօր կատարած դաժանութիւններին, քրիստոնեաներին հանդէպ իր մէջ ծագած անբացատրելի համակրանքին եւ վերջապէս՝ իր մօր քրիստոնեայ լինելու հանգամանքին. եւ ի վերջոյ այն եզրակացութեան յանգեց, որ այդ բոլոր գաղտնիքների բանալին գտնուում է իր սիրեցեալ մօր մօտ: — Այո, նա խոստացել է իր սիրտը բաց անել. բաւական է ինչքան նա իր լուրթեամբ տառապում է եւ տառապեցնում է նաեւ ինձ: Վաղ պէտք է խօսի վերջապէս»:

Նրա մտքերը անորոշութեան ու վեհանում երկար լողացին, մինչեւ որ յոգնածութիւնը յաղթահարեց եւ նա, առանց հանուելու խոր քունի մէջ խորասուզուեց:

* * *

Յաջորդ առաւօտեան երբ նա զարթնեց տեսաւ, որ մայրը իր անկողնի եզրին նստած իր մագերէն էր շոյում:

— Վեր կաց պաղ ջրով լուացուիր, որդիս, կը թարմանաս: Նախաճաշն արդէն պատրաստ է, — գուրգուրանքով մըմնջաց Ֆաթման:

Նախաճաշը լռութեամբ անցաւ, բայց Ֆաթման նկատեց, որ Մուրատը սպասողական վիճակով, չարունակ իրեն է նայում: Նախաճաշից յետոյ միասին վեր կացան ու դիմեցին դէպի ընդունարան: Երբ միասին բազմոցի վրայ տեղ գրաւեցին, Մուրատը զուսպ անհամբերութեամբ մօրը դիմեց.

— Մայր իմ, չե՞ս կարծում, որ ես հոգեկան խաղաղութիւն պէտք է գտնեմ, բաւական է, երկար սպասեցի, պէտք է որ դու գաղտնիքներիդ դուռը բաց անես, ես տառապում եմ անորոշութեան մէջ. տեսնում եմ, որ նոյն վիճակում ես գտնւում նաեւ դու:

— Այո, պէյ իմ. Այս ամբողջ գիշեր չեմ կարողացել քնանալ, համոզուած էի, որ դու պիտի գայիր՝ հոգեկան տառապանքներիդ վերջ տուող խոստումս լսելու: Այսօր, հէնց հիմա մօտեցել է ժամը: Դուրս եկ, պատուիրիք նաժիշտին, որ մեզ չխանգարի, իսկոյն վերադարձիր, միջանցքի եւ այս սենեակի դռները ներսից փակիր ու եկ կողքիս նստիր:

Մուրատը անմիջապէս դուրս եկաւ, մի քանի րոպէներ յետոյ վերադարձաւ ու Ֆաթմայի կողքին տեղ գրաւեց:

Ֆաթման իր ձեռքը Մուրատի ուսին դնելով խօսեց:

— Այժմ հանգստութեամբ պիտի լսես ինձ, իշխանս, հարցեր չպիտի տաս ու չպիտի ընդհատես ինձ. զինուորականի կարգապահութեամբ ու համբերատարութեամբ ունկնդրիր:

— Այո, այո, մայր իմ, խոստանում եմ, վերջապէս սկսիր:

— Ուրեմն լսիր պէյ իմ: Սրանից 43 տարիներ առաջ բռնութեամբ ստիպուել էի երդուել, որ այսօր քեզ պատմելիք գաղտնիքները հետս գերեզման պիտի տանէի: Այո, ձեռքս Ղուռանի եւ մեր Աւետարանի վրայ դրած ալդպիսի երդում եմ տուել: Բայց այդ սուտ երդումից զատ իսկական երդում էի տուել՝ վրէժխնդիր լինել, յարմար պարագային պատժել անմեղներին կոտորող արիւնարբու դահիճին, ուրիշների պատիւն ու

հոգին յափշտակող մարդ-զազանին: Եւ ահա, չորս օր առաջ, երդումիս կէսը կատարելուց յետոյ ամբողջ գաղտնիքը քեզ պատմելով ամբողջովին կատարած կը լինեմ՝ 43 տարիներ առաջ տուած երկու երդումներիս մէկը – ամենաարդարացին, ամենամաքուրը: Հիմա, փոխհատուցման, վրիժառութեանս կատարեալ ամբողջացումը քեզանից է կախուած, քո մաքուր, անարատ հոգու արդարադատ վճիռից: Ուրեմն, հիմա պարզում եմ՝ քեզ խռովեցնող գաղտնիքը, պաղարիւնութեամբ լսիր:

— Այո, այո, մայր իմ. վերջապէս սկսիր, — անհամբերութեամբ կլանուած գոչեց Մուրատը:

— Ուրեմն, պէյ իմ, սառնարիւնութեամբ լսիր, քաջութեամբ դիմացիր ու հաւատա ինձ. նախ, ես քո մայրը չեմ, այլ քո դայեակն եմ, քո ստնքատուն . . .

— Ոչ, ոչ, մայր իմ, անուշիկ մայր իմ, դա ճիշդ չէ, — իր գլուխն ու համբերութիւնը կորցրած կանչեց Մուրատը:

Ֆաթման Մուրատի ուսերից բռնելով, նրան սթափեցնելու համար ուժգին շարժեց, յիշեցրեց, որ խօսք է տուել իրեն չընդհատել եւ ապա շարունակեց.

— Այո, իշխանս, լսիր ինձ, ճշմարիտն եմ ասում, ես քո դայեակ Սալբին եմ, քո ստնքատուն, իսկ դու Մուրատ չես, այլ Գարասէֆէրեան մեծ իշխան Ախիջան պէյի կրտսեր եղբայր Յակոբջան իշխանի զաւակ Վահագն ես: Թէմուր պէյը քո հայրը չէր, այլ քո ծնողների եւ երեք հրեշտականման քոյրերիդ դահիճն էր: 1606 թուի Մայիս 14-ին, Կարմիր գետի ափին ձեր դղեակի ճամբու վրայ, Թէմուր պէյը անձամբ, իր կատաղի ենիչէրիներով անսպասելիօրէն յարձակուեց, առանց պատճառի սրախողխող արեց հարազատներիդ, 12 թիկնապահներին եւ սպասաւորներին: Նա քեզ եւ ինձ խնայեց միայն այն պայմանով, որ ես երդուեմ մոռանալ իր արիւնոտ արարքը, ասեմ, որ ես իր կիներն եմ եղել եւ դու էլ մեր երկուսի «Հարազատ» զաւակն ես: Ես համաձայնուեցի նրա կինը դառնալ եւ այդ սուտ

երդումը տուի քո թանկագին կեանքը փրկելու համար: Բայց ինձ չյաջողուեց աւելի շուտ «խոստմնադրոյժ» լինել, վրէժս լուծել ու քեզ քո հարազատներին վերադարձնել: Այժմ թէպէտ ուշ, բայց վրէժը լուծեցի: Այո, իշխանս, գիտցիր, որ չորս օր սրանից առաջ, յարմար առիթ գտնելով, ես թունաւորեցի, ծնողներիդ դահիճին ու մեզ յափշտակողին. եւ նա իր որոշումով կախաղան հանուած քո Եօթ արիւնակիցներից, — հօրեղբայրներից ու հօրեղբոր որդիներից մէկ օր առաջ մտաւ գետնի տակ: Գիտցիր նաեւ, իշխանս, թէ ինչո՞ւ Վաղարշ պէյի եւ նրա զաւակների հանդէպ անկեղծ սէր ու համակրանք էր ծագել մէջդ, թէ ինչո՞ւ երկուսովդ այդքան հարազատ մտերիմներ էք դարձել, — ձեր արեան ձայնն է մօտեցրել ձեզ իրարու, ձեր երակներում նոյն արիւնն է հոսում:

— Օհ, ճակատագիր, որքան անգութ ես եղել մեր հանդէպ, — Սալբիի ձեռքը բռնելով եւ իր այտին սեղմելով գոչեց Վահագն:

— Արիացիր, իշխանս, այժմ խղճիդ եւ արդարութեան առջեւ քննութիւն ես տալիս, դու անմեղ ես, մաքուր հոգիդ անպարտ է, սառնարիւնութեամբ որոշէ անելիքդ:

— Օհ, ինչ գերմարդկային ինքնագոհութիւն է, իմ անգին ստնքատու նանիկս. 43 տարիներ շարունակ զոհաբերել ես ինքզինքդ ինձ համար, ասի՛ր, ասի՛ր, ինչպէս եւ ինչով կարող եմ վարձատրել քեզ:

— Ես այժմ ինձ վարձատրուած եմ համարում, իշխանս. երդումս ամբողջութեամբ կատարել եմ եւ դու՝ իմ իշխան Վահագն ես զգում քեզ:

— Ազնիւ նանիկս, թոյլ տուր, որ սրանից յետոյ քեզ այդպէս անուանեմ: Ես միշտ ինձ երջանիկ եմ զգացել քեզ հետ: Քո իմ հանդէպ ցուցաբերած սէրն ու գուրգուրանքը միշտ անարատ մայրական է եղել, բայց թէ՛մուր պէյի հանդէպ՝ երբեք, երբեք հարազատի զգացմունք չեմ ունեցել: Տարօրինակ է, կարծէք ներքուստ զգում էի, որ մեր միջեւ հարազատութեան

կապ գոյութիւն չունէր, մեր փոխ-յարարերութիւնները միշտ պաշտօնական էին: Ես տեսնում էի նոյնպէս քո բռնազրօսիկ հպատակութիւնը, քո սահմանագծուած վերարերմունքը նրա ներկայութեան ու քո անտարբերութիւնը նրա հիւանդութեան կամ բացակայութեան պարագաներին: Երբ հասունացայ ու տեղեկացայ քո քրիստոնեայ լինելը, բռնութեամբ կնութեան վերցնելը, նոր հասկացայ, թէ ինչու ատելութեան հասնող անտարբերութեամբ ես վերարերւում այդ մարդու հետ: Եւ երբեմն ես անդրադառնում էի իմ վիճակին, ինքս ինձ լիարժէք անհատականութիւն չէի համարում. Քրիստոնեայ մօր ու խստաբարոյ մահմետական հօր զաւակ, բայց զգում էի որ քրիստոնէական յատկութիւնները գերակշռում էին մէջս: Ես զգացի, որ նրա մահւանից յետոյ դու հոգեպէս հանգստացար, բայց չգիտէի, որ վրիժառութեանդ գործադրումից ստացած բաւականութիւնն էիր ըմբոշխնում . . . համոզուած եմ՝ Արարիչը քեզ պիտի ների . . .

Վահագնի այս խօսքերի վրայ Սալբին նրա ճակատը համբուրելով ասաց.

— Իշխանս, ես օրհնում եմ քեզ, թող Արարիչը քեզ էլ վարձատրի, դու հոգովդ անարատ ես մնացել, բայց քո ներկայ վիճակը շատ լուրջ է, դու պէտք է իմաստութեամբ օգտագործես քո դիրքը, զնա, ինքդ որոշիր անելիքներդ, ես վստահ եմ խոհեմութեանդ վրայ, այժմ խիղճս ու հոգիս հանգստութիւն գտան, դու քո կեցուածքով ամենամեծ մխիթարութիւնը դարձար ինձ համար, այո, ես լիովին վարձատրուած եմ:

— Այո, բարի նանիկս, պէտք ունիմ առանձնանալու . . . ներքին աշխարհս փոթորկւում է, ալեկոծւում: Վաղուանից արձակուրդ պիտի վերցնեմ՝ ինքս ինձ հետ խորհրդակցելու, անելիքս որոշելու . . . Չէ՞ որ ես այսօրուանից մի նոր մարդ եմ դարձել, վերածնունդ եմ, ուրեմն, կեանքիս մի նոր ճամբայ եմ որոնելու: Դու էլ հանգստացիր, նանիկ ջան:

Այս ասելով Վահագն Սալբիի ձեռքը համբուրեց ու

սենեակից դուրս եկաւ:

Սալբին նրա յետեւից մըմնջաց.

— Աստուած քեզ հետ, իշխանս:

Գլուխ ԺԸ.

Յաջորդ օր Վահագն մէկ ամսով արձակուրդ վերցրեց:

Իր վերադիր մարմնի պաշտօնեաները մտածեցին՝ «Անշուշտ, հօր մահը մեծ հարուած եղաւ նրա համար, թող հանգստանայ»:

Արձակուրդ վերցնելուց յետոյ Վահագն խուսափեց իր շրջապատից: Օրուան մեծ մասը անց էր կացնում քաղաքից դուրս, դէպի արեւելք երկարող ծառաստանում, իր նանիկին տանը մենակ թողնելով, որը մտածում էր՝ «Թող առանձնանայ, որոշի իր անելիքները»:

Վահագն, երբ առաւօտները դէպի ծառաստանն էր ուղղւում, անցորդները յարգանքով բարեւում անցնում էին: Երբ ծանօթ թուրքերի էր հանդիպում, նա իր մտքում մտմտում էր՝ «Եթէ սրանք զիտենան, որ ես «կեանքուրի» զաւակ եմ, անշուշտ այլ վերաբերմունք պիտի ցոյց տան . . . արդեօք, լաւ չի՞ լինի, եթէ գնամ Ախթամարի մեծ Քէչիչից խորհուրդ հարցնեմ, (նա նկատի ունէր Ախթամարի կաթողիկոս Վեհափառ Մարտիրոսին) ես նորից հայերին միանամ: Զէ՞ որ նանիկս ինձ ասեց, որ ես Մեռոնով մկրտուած եմ . . . Ինչ է մնում ինձ անելու, Աստուած իմ . . . »:

Եւ այսպէս, երկու շաբաթներ շարունակ Վահագն առաւօտներին դուրս էր գալիս ու երեկոներին վերադառնում: Նա այլեւս ուշադրութիւն չէր դարձնում իր վրայ՝ երեսի մագերը երկարել էին, քանի որ տրամադրութիւն չուներ անգամ սափրուելու, լաւ չէր սնւում, որի հետեւանքով բաւականին նիհարել էր:

Սալբին, չնայած մեծ մտահոգութեան էր մատնւած, բայց թողել էր, որ Վահագն իր անելիքները ինքը

որոշի:

Արձակուրդի երրորդ շաբաթուան սկզբին, երեկոյ-
եան երբ տուն վերադարձաւ, արդէն որոշել էր իր
անելիքը: Տուն մտնելուն պէս իր նանիկի սենեակը
մտաւ, բարեւեց ու հաստատակամութեամբ ասաց.

— Նանիկս, ես այսօր վերջապէս որոշեցի անելիքս:
Պէտք է մի միջոց գտնել, մեծ հօրեղբօրս — Ախիջան պէյի
հետ գաղտնի տեսակցութիւն ունենալ: Նա իմաստուն
մարդ է, ինձ խորհուրդ կուտայ. բայց ի՞նչ կերպ գլուխ
բերել այդ տեսակցութիւնը, որ գաղտնի մնայ. բացի
դրանից, իմ յանկարծակի եւ անհաւատալի երեւան գալը
կարող է այնպիսի ազդեցութիւն գործել նրա վրայ, որը
վտանգի նրա առողջութեան. նա ծեր մարդ է, արդեօք
կը դիմանա՞յ նման անսպասելիութեան . . . 43
տարիներէից յետոյ մեռելը յարութիւն է առնում,
հաւատալի՞ է նման հրաշքը . . .

— Շատ լաւ ես մտածել, իշխանս, այդ ամենաճիշդ
միջոցն է նման առեղծուածային դրութիւնը լուծելու, —
համոզուածութեամբ պատասխանեց Սալբին, — ես շատ
լաւ ծանօթ եմ իշխանական պալատի քունջ ու
պուճախներին, ասեմ քեզ, թէ ինչպէս եւ երբ կարող ես
տեսակցութիւն ունենալ մեծ իշխան Ախիջան պէյի հետ:
Մի վախենայ, նա այդ տարիքում դեռ առողջ է,
ամբասիրտ ու հզօր կամքի տէր: Գիշերով պէտք է գնաս,
կէս գիշերին, երբ տներում բոլոր լոյսերը մարած կը
լինեն: Կը գնաս ոչ թէ գլխաւոր մուտքի դուռը կը
ծեծես, այլ Սուրբ ծիրանաւորի փողոցում բացուող
փոքրիկ դուռը կը ծեծես: Նախ երկու անգամ կը
զարնես, յետոյ, մի փոքր ընդմիջումից՝ երեք անգամ
եւ: Ժամանակին ես գիտէի, որ այդպէս ծեծողը իսկոյն
ներս էր առնում: Այդ դրան մինչեւ հիմա էլ հսկում է
բարի ծերուկ, մեծ իշխանի մատակարար Մարկոսը,
որին կարծեմ դու ճանաչում ես: Նա է ինձ ձեր
պալատը բերել, նրա հովանաւորութեամբ եմ ես
զատարակուել: Երբ հասունացած աղջիկ դարձայ,
վերջի տարիներին հրաշագեղ ագնիւ իշխանուհի

*մայրիկդ ինձ վերցրեց, որպէս քո ստնքատու-դայեակ:
Քնա իշխան, Աստուած քեզ հետ, իմ կարօտալի
ողջոյններս էլ չմոռնաս հաղորդելու:*

Գլուխ ԺԹ.

Ուշ գիշեր էր: Վահագն, դիտումնաւոր կերպով իր սպայական նոր հագուստները հագաւ, որպէսզի փողոցներում հսկող ոստիկանների մօտով անարգել անցնի: Լապտերը վերցնելով տանից դուրս եկաւ:

Քաղաքի հրապարակից անցնելով ուղղուեց դէպի Աղենց թաղ. անցաւ Սուրբ ծիրանաւոր փողոցի երկարութեամբ: Երբ այդ փողոցի վրայ բացուող Գարասէֆէրեանենց տան դրան մօտեցաւ, լապտերը մարեց եւ իր կողքից կախուած սպայական սուրի դաստակով սկսեց, ըստ նանիկի ցուցմունքի, դուռը ծեծել:

Քիչ յետոյ աստիճաններից վար իջնող ոտնաձայներ լսուեցին: Իջնողը դրան մօտենալով հարցրեց:

— Ո՞վ է:

— Մարկոս եղբայր, ներիր, այս անժամանակ պահին եկել եմ՝ ոչ թէ ողորմութիւն խնդրելու, քաւ լիցի, այլ եկել եմ մեծ իշխանի բարի ու փրկարար խորհուրդը լսելու:

Մարկոսը, դուռ ծեծողի մաքուր թուրքերէն գրական լեզուով խօսելն ու իր անուն տալը լսելով զարմացաւ եւ առանց կշտամբանքի, մեղմութեամբ հարցրեց.

— Լաւ, ինչո՞ւ ցերեկով չէք գալիս, էֆէնտի: Մեծ իշխանը քնած է, ի՞նչպէս կարելի է այս ուշ ժամին նրան արթնցնել. վաղը եկէք:

— Ոչ, Մարկոս եղբայր, ես ստիպուած եմ այս ժամին գալ, որ ոչ ոք ինձ չտեսնի, ցերեկով, անկարելի է, խնդրում եմ, Մարկոս եղբայր, իմաց տուր մեծ իշխանին, գիտեմ, որ նա չի մերժի, խնդրում եմ, գեկուցիր, չես զղջայ . . .

Այդ միջոցին, աստիճանների վերից լսուեց իշխանաց իշխանի ձայնը.

— Ի՞նչ է պատահել, Մարկոս. ո՞վ է:

— Ձերդ մեծութիւն, մի թուրք է, ուսումնական մարդ է երեւում եւ ինձ էլ կարծես ճանաչում է. ասում է, որ ձեր խորհուրդին կարիք է զգում, ցերեկով չի կարող գալ, խնդրում է . . .

— Այս ժամին եկողը, անշուշտ ճարահատեալ է, խորհուրդի եւ օգնութեան կարիք է զգում: Ներս առ, թող վեր բարձրանայ սրահում սպասի, մինչեւ ես հագնուեմ:

Լսուեց մեծ իշխանի հեռանալու ոտնաձայնը:

Մարկոսը երբ դուռը բաց արեց ու իր բռնած մոմի լոյսով լուսաւորուեց Վահագնի դէմքը, շփոթուած ու խոնարհուելով մրմնջաց.

— Թէ՛մուր օղլի պէյ, այդ դո՞ւք էք, ներողութիւն, հապա ինչո՞ւ չյայտնեցիք:

— Ոչինչ, Մարկոս եղբայր, ներելու կարիք չկայ, ինձ վեր առաջնորդիր:

Մարկոսն առաջ ընկաւ, Վահագնի առջեւից աստիճանները լուսաւորելով, միասին վեր բարձրացան:

Սրահի մոմերն վառելուց յետոյ Մարկոսը Վահագնին դիմեց.

— Բազմոցի վրայ տեղ գրաւեցէք, պէյ իմ. հիմա մեծ իշխանը կգայ:

— Ո՛չ, շնորհակալ եմ, բարի Մարկոս եղբայր, ես կանգնած կը մնամ:

Մարկոսը նկատեց, որ «Թէ՛մուր օղլին» շատ յուզուած էր, իր արտասուքներով լի փայլող աչքերով իր շուրջն էր դիտում, անհամբերութեամբ սրահի մէջ բացուող դրան է նայում:

Քիչ յետոյ դիմացի դուռը բացուեց եւ իշխանաց իշխանը, մուշտակի մէջ փաթաթուած ներս մտաւ:

Երբ նայեց եկողին ու ճանաչեց, մեծ զարմանքով հարցրեց.

— Այդ դո՞ւք էք, Թէ՛մուր օղլի պէյ, ի՞նչ է

պատահել, այդ ի՞նչ օրի էք . . . Իշխանաց իշխանը չկարողացաւ իր խօսքը վերջացնել, Վահագն արագութեամբ մօտեցաւ, ծունկի եկաւ, բռնեց իշխանի երկու ձեռները, համբուրեց եւ իր այտերին սեղմելով ազատութիւն տուեց իր փերուող սրտին ու հառաչանքով պատասխանեց.

— Այո, իմ մեծ իշխան, մինչեւ սրանից երեք շաբաթներ առաջ ես էլ էի կարծում, որ Թէմուր պէյի որդին Մուրատն եմ, բայց Թէմուր պէյի թաղումից մէկ օր յետոյ, իմ անգին ստնքատու նանիկը, որը դեռ ապրում է, եւ որին մինչ այդ կարծում էի, որ հարագատ մայրս է, ինձ պատմեց, թէ ինչպէս 1606 թուին Կարմիր գետի մօտի մեր զոհակի առջեւ, Թէմուր պէյը իր ենիչէրիներով ծնողներին, քոյրերին ու միւսներին կոտորել է, իսկ Սալբի նանիկին ու ինձ խնայել է, միայն այն պայմանով, որ նանիկս Աւետարանի եւ Ղուռանի վրայ երգուի, որ ինքը Թէմուր պէյի կինն է լինելու եւ ես էլ իրենցնից ծնուած որդին եմ համարուելու: Եւ նանիկս, իմ կեանքը փրկելու համար երգուել է, բայց միեւնոյն ժամանակ նաեւ իր ներսում իսկական երգում է տուել՝ վրէժխնդիր լինել: Եւ ահա, 43 տարիներ տառապելուց յետոյ, երեք շաբաթներ առաջ, երբ Թէմուր պէյը 10 հայերի, նոյն թւում մեր հարագատներից 7-ին կախաղան բարձրացրեց, ճիշդ նոյն օրն էլ Սալբի նանիկն իր երգումը ի կատար ածեց՝ Թէմուր պէյին ի՛ր ձեռքով թունաւորեց: 43 տարիներ շարունակ մեր երկուսի յափշտակման գաղտնիքը իր սրտում պահած, յափշտակիչին թունաւորելուց մէկ օր յետոյ, իր վրէժը լուծած համարելով, երեկոյեան պատմեց ինձ ամբողջ ճշմարտութիւնը: Երեք շաբաթներից ի վեր, ես խելայեղի նման թափառում էի քաղաքից դուրս, ամայի վայրերում, չէի կարողանում որոշել անելիքս: Եւ այսօր երեկոյեան, վերջապէս, որոշեցի գալ ու ձեր խորհուրդը հարցնել: Իմ անձնուէր ստնքատու Սալբի նանիկս էլ անհրաժեշտ համարեց ձեր խորհրդին դիմել, խնդրեց նաեւ անհուն կարօտով իր

ողջոյնները յղել ձեզ, Իշխանուհուն եւ տոհմի բոլոր անդամներին: Դուք հասկանում էք, անշուշտ, որ պարագաների բերումով, առայժմս նա չի կարող դալ, անձամբ ձեր մխիթարանքը վայելել . . . Հիմա անգին հօրեղբայր իմ, ասացէք, ի՞նչ է լինելու վիճակս . . . Թուրք կին ունեմ, թլփատւած թուրք զաւակներս, պաշտօնս, հեղինակութիւնս, միջավայրս թողնեմ հեռանա՞մ, ո՞ւր, ի՞նչ է լինելու վիճակս . . . , ազնիւ հօրեղբայր՝ խորհուրդ տուէք . . .

Վահագնի խօսակցութեան ամբողջ ընթացքում՝ իշխանաց իշխանը յանկարծակիի եկած այդ անսպասելի անակնկալից, անսահման յուզմունքից իր տեղում քարացել կանգնել էր: Վահագնի վերջին խօսքերը նրան սթափեցրին, եւ նա առանց կարողանալու մէկ բառ անգամ արտասանել, բարձրացրեց Վահագնին, իր կրծքին սեղմեց ու սկսեց երջանկութեան արցունքներ թափել:

Այս սրտառուչ տեսարանին ականատես եղան նաեւ պալատին հաւատարմօրէն սպասարկող ծերունիներ՝ Մարկոսն ու Շաւարշը, որոնք ուրախութեան յուզմունքից լալով ու դողալով կանգնել՝ իրենց արցունքներն էին սրբում:

Իշխանաց իշխանը, մէկէն սթափուելով, կերկերուն ձայնով Շաւարշին ու Մարկոսին դիմեց.

— Շաւարշ, Մարկոս, ի՞նչ էք քարացել կանգնել. կանչեցէք Ալմաստին, Վաղարշին, Դերենիկին եւ Խեղենիկին. ասացէք, որ հրաշք է տեղի ունեցել, աներեւակայելի մի հրաշք . . . ասացէք, ասացէք, որ հանդերձեալ կեանքից մեր հարազատն է վերադարձել . . .

Մի քանի րոպէներից յետոյ, իշխանուհի Ալմաստը, Վաղարշը, Խեղենիկն ու Դերենիկը, արդէն տեղեակ տեղի ունեցած հրաշքին, ներս վազեցին:

Իշխանուհի Ալմաստը, որն արդէն 80-ը անց էր, արագութեամբ մօտեցաւ իր ամուսնուն, նրա գրկից խլեց Վահագնին, գրկելով սկսեց նրա ճակատը համբուրել, ղէմքը շոյել ու լացակումած ձայնով մրմնջալ.

— Որդի՛ս, որդի՛ս, անբախտ կորուցեալ որդիս, սա ինչ հրաշք է, ինչ բախտաւորութիւն . . .

Եւ ապա մօտեցան Վաղարշը, Դերենիկն ու Խեղենիկը, իրենց գիրկն առան Վահագնին, երջանկութեան յուզումնալի խօսքեր տեղացին:

Առանձին փոխադարձ մտերմագին յուզմունքով տեղի ունեցաւ Վաղարշի ու Վահագնի գրկախառնումը: Եղբայրական սրտագին փարումից յետոյ, Վաղարշը, Վահագնի ուսերից բռնելով ասաց.

— Վահագն, եղբայր իմ, մեր ծանօթութեան առաջին իսկ վայրկեանին մի տարօրինակ զգացմունք, մի անբացատրելի անկեղծ մտերմութեան զգացմունք ծագեց հոգումս քո հանդէպ: Ես զգացի նաեւ, որ այդ զգացմունքը փոխադարձ էր, բայց՝ անբացատրելի . . . յիշո՞ւմ ես այն օրը, երբ մեր վերի պատշգամբում նստած օշարակ էինք ըմպում, երբ իմ երկու փոքրիկները ներս վազեցին եւ այդ ըրպէին, ինձ համար դեռ նոյն անմեկնաբանելի պատճառով, նրանք առաջին հերթին քեզ մօտեցան, որպէս հարազատի ընդունեցին քեզ, եւ ես տեսայ ու համոզուեցի նաեւ, որ դու էլ, որպէս հարազատներդ, գուրգուրացիր նրանց վրայ: Երբ դու հրաժեշտ տուիր ու դուրս եկար, գիտե՞ս մեծ աղջիկս — Անահիտը, ինչ հարց տուեց. — հարցրեց — «Հայրիկ, նորի՞ց է գալու այս հօրեղբայրը. ես նրան չատ եմ սիրում»: Անահիտի համակրանքը քո հանդէպ սովորական երեսայական զգացմունքի արդիւնք չէր, այլ նրա անմեղ հոգում հարազատի հանդէպ ծագած զգացմունքի, մեր երակներում հոսող նոյն արիւնի հաղորդակցման դրսեւորումն էր:

Իշխանաց իշխանը, ընդհատելով Վաղարշին, ասաց.

— Տղաս, դեռ չատ առիթներ կ'ունենաք բացատրելու այժմ, երեքդ էլ օգնեցէք Մարկոսին ու Շաւարշին, մի փառաւոր սեղան բաց արէք՝ այսօր, մեր նահատակների եղբրական վախճանից 43 տարիներ յետոյ, եւ այս օրերի մեր 7 նահատակների սուգը

ընդհատելով, տօնենք «Յարութիւն առած» մեր հարազատի վերադարձը:

Կարօտակէզ սրտակիցները, մինչեւ առտու, իրարու սէրը վայելեցին:

Վահագն, ամենայն մանրամասնութեամբ, նկարագրեց իր ստնքատու Սալբիի վերապրած արիւնոտ ջարդը Կարմիր գետի ափին, պատմեց իր նանիկի անսահման նուիրուածութեան, գուրգուրանքի եւ անտրտունջ՝ ինքնազոհութեան մասին: Եւ ապա, նկարագրեց՝ վերջին երեք շաբաթների ընթացքում իր կրած հոգեկան ծանր վերապրումները:

Ճնշիչ էր ընդհանուր տպաւորութիւնը:

Կարճ լուծիւնից յետոյ, Վահագն Իշխանաց Իշխանին դիմելով հարցրեց.

— Ի՞նչ խորհուրդ էք տալիս, Հայր իմ, թոյլ տուէք այսուհետեւ Ձեզ այդպէս անուանել: Այժմ Դուք գիտէք, թէ ես ինչ աննախանձելի պայմաններում եմ գտնուում . . . մանաւանդ այս վերջին օրերում տեղի ունեցած յուզումնալից դէպքերից յետոյ . . .

Իշխանաց Իշխանը, լրջութեամբ անդրադառնալով Վահագնի համար ստեղծուած բարդ պայմաններին, իր ձեռքը նրա ուսին դնելով ասաց.

— Լսիր ինձ, զաւակս: Դու քո կեանքի կէսն ապրել ես արդէն, չես կարող յետ վերադառնալ, նոր միջավայր ստեղծել: Դու ճանաչուած ես, որպէս Թէմուր Օղլի, բացայայտ վերադարձդ կապուած է անյաղթահարելի դժուարութիւնների հետ. թուրք զաւակներդ, կինդ երբեք չափտի ուզենան կեաւուր դառնալ, արհամարհուել: Եթէ դու մենակ վերադառնաս, նախ վտանգաւոր է, եւ երկրորդը, հոգեկան հանգստութիւն երբեք, երբեք չափտի ունենաս: Քանի որ ճակատագիրը քեզ այդ վիճակին է դատապարտել՝ մնացիր, որպէս Թէմուր Օղլի, օգտագործիր հեղինակութիւնդ: Բաւական է, որ դու քեզ հոգովդ Հայ ես զգում, մնա դիրքիդ վրայ, աշխատիր ամէն կերպ օգտակար լինել քո ճնշուած հարազատ ազգիդ: Օրինակ վերցրու քո ազնիւ

ստնքատու Սալբիից, որը իր ամբողջ կեանքը զոհել է՝
 յանուն քո կեանքի փրկութեան: Գուցէ յաջողութի քեզ,
 հետագայում, զաւակներիդ էլ հասկացնել նրանց ով
 լինելը, մի գուցէ նրանք էլ շարունակեն քո ընթացքը եւ
 կարողանան օգտակար լինել իրենց հօր տառապեալ ազ-
 գին . . . մինչեւ որ մեր գալիք սերունդներին
 յաջողութի՝ մէկդի նետել իրենց ուսերին ծանրացած
 ստրկական լուծը, տէր դառնալ իրենց սեփական
 Հայրենիքին:

ՎԵՐՋ

Սեպտեմբեր 1977

Միւնխէն

ԵՐՐՈՐԴ ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆԸ ԼՈՒՍԱԲԱՆՈՂ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՏՈՒԵԱԼՆԵՐ

1.- Ըստ Գարասէֆէրեան տոհմի սեփական հինաւուրց մագաղաթեայ Աւետարանի վերջին ազատ էջերում արձանագրուած տուեալների, իրենց տոհմը շառաւիղն է Սէֆէտինեան իշխանական հարստութեան:

Սէֆէտինեանները, իրենց տոհմակից արծրունիներին յաջորդելով, իշխել են Վասպուրականում մինչեւ 15րդ դարու վերջերին, երբ թուրքերը վերջնականապէս գրաւում են համայն Արեւմտեան Հայաստանը:

Պատմութիւնն արձանագրում է, որ 1463 թուին, վանում թագաւոր է օծւում Սմբատ Սէֆէտինեանը:

Սէֆէտինեանները հետագայում կորցնելով իրենց քաղաքական անկախութիւնը, իրենց տոհմի անդամներից Ախթամարում նստած կաթողիկոսների ղեկավարութեամբ, ընդդիմանում ու պաշտպանում էին հայ բնակչութեան, մոլլաների կողմից գործադրուող բռնի կրօնափոխութեան դէմ:

2.- Եւ որովհետեւ Ախթամարում նստած Սէֆէտինեան կաթողիկոսները սեւ վեղար ու ֆառաջա էին կրում, իշխողների կողմից անուանեցին՝ ԿԱՐԱ ՍէֆէՏԻՆ, այսինքն, Սեւ Սէֆէտին:

Հետագայում արաբական տառերով Սէֆէտին անունը գրելիս, այդ լեզուով գրուող S (>) տառը P-ի (>) է փոխւում եւ Կարասէֆէտինը Կարասէֆէրին է դառնում. 16րդ դարու սկզբին Կարասէֆէրինն արդէն Գարասէֆէրեան-Կարասէֆէրենց է դառնում:

3.- Թրքական տիրապետութեան օրերին, Սուլթան Սուլէյմանի թագաւորութեան շրջանում, հայերից ՎԱՆԿՈՒԼԻԱԿԱՆ հեծեալ գնդեր են կազմուել եւ որպէս թրքական բանակի մաս կազմող ուժեր, պաշտպանել են արեւմտեան Հայաստանի հարաւ-արեւմտեան սահմանները՝ պարսկական բանակի առաջխաղացումից: Եւ Սուլթանի հրովարտակով, Գարասէֆէրեան Աղաջանը նշանակուեւ է 7 Վանկուլիական հեծեալ գնդերի ընդհանուր հրամանատար: 1599 թուին, Աղաջանի մահուանից յետոյ, նրա կրտսեր եղբայր Ախիջանն է գլխաւոր Վանկուլի նշանակուեւ, կրկին Իշխանաց Իշխանի տիտղոսով: Եւ այս Ախիջանն է, որ դարձել է երրորդ վկայութեան գլխաւոր հերոսներից մէկը:

Գարասէֆէրեանների գլխաւոր Վանկուլի լինելու մասին, պատմական տուեալների վրայ հիմնուելով, գրում է նաեւ Կարօ Սասունին իր՝ «Քուրտերու եւ հայերու ազատագրական շարժումներու փուլերը եւ անոնց փոխ-յարաքերութիւնները» յօդուածի 152րդ էջում, տեղաւորուած «Հայրենիք» ամսագրի 1930 թուականի համար 4-ում:

Մինչեւ 18րդ դարու սկիզբներին, Գարասէֆէրեան տոհմի աւագը դեռ պահելիս է եղել Իշխանաց Իշխանի կոչումը: Այդ մասին վկայում է Ակադեմիկոս Աշոտ Յովհաննիսեանը իր «Դրուագներ հայ ազատագրական մտքի պատմութեան» աշխատութեան 2-րդ հատորի 245-րդ էջում: Գարասէֆէրեանները օտար պետութիւնների տիրապետութեան ժամանակաշրջաններում, հարիւրաւոր տարիներ շարունակ, Վասպուրականի հասարակական ու վարչական աշխատանքների ղեկավարութեան մէջ կատարած իրենց կարեւոր դերի պատճառով, հայ եւ թուրք բնակչութեան կողմից անուանուել են նաեւ «Աղենց Տուն»:

Այս մասին վկայում է Համբարձում Երամեանը իր «Յուշարձան» աշխատութեան մէջ այդ տոհմի մասին խօսելիս:

4.- Ըստ Գարասէֆէրեանների նոյն հնամեայ մագաղաթեայ Աւետարանի վերջին ազատ էջերում արձանագրուած տուեալների, 16-րդ դարու սկզբին, Գարասէֆէրեան տոհմից իշխան Աստուածատուրը պարսկաստան է գործուղուում, որոշ յանձնարարութեամբ եւ այնտեղ էլ մշտական բնակութիւն հաստատում: 16-րդ դարու վերջերին այս Աստուածատուրի թոռը, նոյնպէս Աստուածատուր անունով, ծառայութեան է մտնում Պարսկական բանակում եւ իր բացառիկ ընդունակութիւնների շնորհիւ զօրավարի աստիճանի է հասնում, իսկ Շահ Ապասի թագաւորութեան օրերին՝ Պարսից զօրաց ընդհանուր հրամանատար նշանակուում, Ալլահ-վէրտի անունով: Ըստ նոյն Աւետարանում յիշատակուած արձանագրութեան, մօտաւորապէս 1660-ական թուականներին, Շահը, «հայասէր» սուլթան Մուրատ 4-րդին մի ոսկեայ սնդուկ է ուղարկում, որպէս նուէր, որպէսզի, ըստ ընդունուած սովորութեան, եթէ նուէրառուն անձամբ բաց անելու լինի սնդուկը՝ սնդուկում լարուած նետ ու աղեղի թունաւոր նետով նետահարուի:

Այս գաղտնիքը ծերունի Ալլահ-վէրտին իմանալով իսկոյն նամակ է գրում սուլթանի պալատում, որպէս պատանդ ապրող Յարութիւն պէյ Գարասէֆէրեանին, որպէսզի սա «հայասէր» սուլթանի կեանքը փրկի այդ դաւադրութիւնից: Յարութիւն պէյին յաջողում է տեսակցութիւն ունենալ Սուլթանի հետ ու խնդրել, որպէսզի սնդուկը՝ բերողին բանալ տայ: Երբ միամիտ սնդուկ բերողը բաց է անում սնդուկը՝ նետահարուում եւ իսկոյն մահանում է:

Սուլթանն ուզում է Յարութիւն պէյին այդ փրկարար ծառայութեան համար մեծ շնորհներով պարգեւատրել, բայց Յարութիւն պէյը Սուլթանից միայն խնդրում է՝ պոլսոյ կենդրոնում մէկ գոմէշի կաշու բռնած տարածութիւն նուիրել իրեն: Սուլթանը խոստանում է. եւ յաջորդ օր Յարութիւն պէյը մի մեծ գոմէշի կաշուց թել (սիրիմ) է քաշել տալիս եւ այդ

սիրիմով, Պոլսոյ կենդրոնում գտնուող Շիշլի թաղամասում մի մեծ հողային տարածութիւն է շրջապատում:

Սուլթանը հիանալով Յարութիւն պէյի սրամտութեան վրայ, իր խոստումին տէր է մնում: Յարութիւն պէյը այդ տարածութիւնն ստանալով, իր հերթին, նուիրում է պոլսոյ հայ գաղութին՝ գերեզմանոց դարձնելու պայմանով: Քանի որ, մինչ այդ, քրիստոնեաներն իրաւունք չունէին իրենց մեռեալները պոլսում թաղել: Այդ գերեզմանատունը, մինչեւ այսօր էլ, կոչւում է «Շիշլիի հայոց գերեզմանատուն», կամ «Շիշլիի ազգային գերեզմանատուն հայոց»:

Այս մասին համառօտ տեղեկութիւն է տալիս «Շիշլիի ազգային գերեզմանատուն հայոց» գրքի 11-րդ էջում տեղաւորուած յիշատակութիւնը:

5.- «Յափշտակուած Հոգիների» այս երրորդ վկայութիւնում յիշուած է, որ Վանի յայտնի թուրք թէմուր օղլիների տոհմը սկիզբ է առել Գարասէֆէրեան տոհմից յափշտակուած Վահագն մանչ զաւակից:

Դեռ մինչեւ 1915 թիւը, Մեծ եղեռնը, թէմուր օղլիները պահպանում էին իրենց բարեկամական փոխ յարաբերութիւնները Գարասէֆէրեան տոհմի հետ: Կրօնական եւ ազգային մեծ տօներին գիշերով, գաղտնի, այցելութեան էին գալիս իրենց հեռաւոր արիւնակիցներին - Գարասէֆէրեաններին:

Թէմուր Օղլիների Գարասէֆէրեան ծագում ունենալը յիշում է նաեւ Համբարձում Երամեանը իր «Յուշարձան» աշխատութեան 27-րդ էջում:

6.- Գարասէֆէրեան իշխանական տան տնտեսավար Մարկոսը եւ Իշխանաց իշխանի աւագ թիկնապահ Շաւարշը Գարասէֆէրեանների տուն հարս բերուած կանանց ազգականներն էին, որոնք իրենց ընտանիքներով միասին, ապրում էին պալատի սահմանում գտնուող սպասաւորներին տրամադրուած շէնքում:

Վանկուլիական հեծեալ զնդերի լուծումից յետոյ, նոյն ծառայութիւնը շարունակող սրանց սերունդները երբ հեռացան պալատից, ինքնուրոյն դարձան, չնայած իրենց ազգանուններով տարբեր էին, բայց իրենց երկարամեայ ծառայութիւնը Գարասէֆէրեաններին պատճառ դարձաւ ժողովրդի կողմից նրանց անուանել «Կարասէֆէրենց Մարկոս, կամ Կարասէֆէրենց Շաւարշ», նոյնպէս եւ սրանց յաջորդող սերունդներին:

Մինչեւ 1970-ական թուականներին Երեւանում դեռ ապրում էին՝ Մարկոսի ժառանգների ժառանգներից Օգսէնը իր ընտանիքով Գարասէֆէրեան ազգանունով եւ Շաւարշի ժառանգների ժառանգներից Աղասին իր քոյրերով ու եղբայրներով, նոյնպէս Գարասէֆէրեան ազգանունով:

ՀԵՂԻՆԱԿ

ՅԱՓՇՏԱԿՈՒԱԾ ՀՈԳԻՆԵՐ

Վկայութիւն 2որրորդ

ԿՐԿՆԱԿԻ ՅԱՓՇՏԱԿՈՒԱԾԸ

Գլուխ Ա.

Ծանօթ հայրենակցի վեցամեայ մանչուկի հետ հանրակառքով քաղաքիս կենդրոնը պիտի իջնէինք, մանչուկին կանգառում սպասող իր հօր յանձնելուց յետոյ, կեանքի ապահովութեան գրասենեակն անցնելու: Հանրակառքը մօտեցաւ, մենք իսկոյն ներս բարձրացանք: Մանչուկին կողքիս նստարանի վրայ տեղաւորեցի: Նստելուն պէս նա սկսեց իր ոտքերը յետ ու առաջ շարժել:

Դիմացի նստարանի վրայ նստած երկու երիտասարդ կանանցից մանչուկի դէմ նստողը տհաճութեամբ զիտում էր տղեկի արարքը. նրան կողքիս սեղմելով սաստեցի, անշուշտ հայերէնով.

— Հանգիստ նստիր, Գրիգորիկ, տեսնում ես, որ տհաճութիւն ես պատճառում տիկնոջ:

Գրիգորիկին ուղղած խօսքերս դեռ չվերջացրած, զիմացս նստած թխադէմ եւ արեւելեան նուրբ զիմագիծեր ունեցող երիտասարդ կինը մէկէն առաջ ծառացաւ, իր յուզմունքը դժուարութեամբ զսպելով, գերմաներէնով խօսեց.

— Այո, դուք հայեր էք, պարոն: Վերջապէս հայերի հանդիպեցի:

Ես յանկարծակրի եկած իրեն նայեցի. նա առանց պատասխանիս սպասելու շարունակեց.

— Երրորդ օրն է, ինչ ամուսնուս հետ Միւն-խէնումն ենք գտնուում. Հայերի հանդիպելու յոյս չունէի, բայց ահա, ձեզ հանդիպելու բախտն ունեցայ: Նրա համակրելի դէմքից ցոլացող հմայքից կախարդուած, չկարողացայ իսկոյն պատասխանել:

Նա ընդհատեց իր խօսակցութիւնը եւ բռնուն կարօտ արտայայտող իր հայեացքը սեւեռեց Գրիգորիկի վրայ:

Ես այլեւս ինքզինքս գտած իրեն դիմեցի:

— Անշուշտ դուք էլ հայ էք, տիկին:

Նա իսկոյն չպատասխանեց. տրտմութիւն արտայայտող իր հայեացքը վար առնելով, անհամարձակութեամբ պատասխանեց.

— Եւ այո, եւ ոչ, պարոն:

Այս հանելուկային պատասխանը հետաքրքրութիւն առաջացրեց մէջս, որով կրկին իրեն դիմեցի:

— Ի՞նչպէս կարող եմ հասկանալ ձեր այդ «եւ այո—ն եւ ոչ—ը», տիկին:

Տրտմութեամբ դէմքիս նայելով պատասխանեց.

— Ախ, պարոն, ձեր հարցին երկու խօսքով չեմ կարող պատասխանել:

Այդ միջոցին հանրակառքը կանգ առեց, մենք արդէն քաղաքի կենդրոնումն էինք: Գրիգորիկին կանգառում սպասող իր հօրն յանձնելուց յետոյ, տիկնոջ հետ մօտակայ մէթրոյի կայանը դիմեցինք: Մի քանի քայլ առնելուց յետոյ, համարձակուեցի տիկնոջ դիմել՝ առաջարկելով.

— Կը կամենայի՞ք, տիկին, միասին այս մօտակայ թէյարան մտնել, մէկական բաժակ թէյ կը վերցնենք կարկանդակով, եւ դուք «երկու խօսքով չպատմող» ձեր պատմութիւնը կը պատմէք:

Տիկինը հաճոյքով ընդունեց առաջարկս եւ իր ձեռքի ժամացոյցին նայելով պատասխանեց.

— Այո, պարոն, ուրախութեամբ. դեռ մէկուկէս ժամ ժամանակ ունեմ, որից յետոյ ամուսնուս պիտի միանամ:

Թէյարան մտանք եւ վերի անկիւնում գտնուող

սեղանի շուրջ տեղ գրաւեցինք, եւ նա սկսեց պատմել իր ընտանիքի հետեւեալ եղերական պատմութիւնը.

* * *

— Նախնիներս, այսինքն, մեծ հայրս, մեծ մայրս, մայրս եւ իր երկու եղբայրները Սվազցի հայեր են եղել: 1915 թուի ապրիլեան եղեռնի օրերին թուրք ժանտարմները քաղաքի հայ բնակչութեան աքսորի են քշում: Ճանապարհին՝ մեծ մասին կոտորում են, նոյն թւում նաեւ մեծ ծնողներս:

Այդ օրերին մայրս եօթնամեայ մի գեղեցիկ աղջիկ է լինում: Աքսորեալներին քաղաքից դուրս քշելու միջոցին, դրացի թուրքերից մէկը, գիտնալով աքսորեալներին սպասող վախճանը, ուղղակի բռնութեամբ յափշտակում է մայրիկիս ու տանում որդեգրում:

Տարիներ յետոյ, 1924 թուին, մայրիկիս որդեգրող թուրքը՝ 16ամեայ մայրիկիս կնութեան է տալիս իր ազգականներից մէկի որդուն, որը տեղական դպրոցում ուսուցչութիւն է անելիս լինում: Մայրս 11 տարիներ չարունակ ամուլ է մնացել: Ամուսնու ծնողներն ուզեցել են իրենց կեսւոյն հարսին տանից դուրս վռնտել, քանի որ, ըստ իրենց սովորութեան, տան տիկնոջ ամուլութիւնը ամենամեծ ամօթանք եւ անպատուութիւն է համարւում: Բայց մայրիկիս գեղեցկութիւնից հրապուրուած հայրս հանդուրժել է ու մերժել է իր ծնողների առաջարկը:

Մայրս, 1936 թուին, վերջապէս, մի մանչ զաւակ է պարգեւում իր ամուսնուն: Այդ մանչը, 14 տարեկան հասակում, թոքերի բորբոքումով հիւանդանում ու մեռնում է: 1951 թուին ես եմ ծնւում, հօրս անսահման գուրգուրանքին արժանանում: Հայրս մայրիկիս արգիլում է՝ հետս հայութեան եւ իր հայ լինելու մասին խօսել:

Մինչեւ 7 տարեկան հասակս տանն եմ եղել ու

միայն մօրս ներկայութիւնը վայելել:

1958 թուին սկսեցի յաճախել հօրս պաշտօնավարած դպրոցը: Առաջին իսկ օրերից, դասարանիս ընկերուհիներից երեքը ինձ մօտեցան եւ այդ օրուանից մեր միջեւ ընկերական սերտ կապ հաստատուեց: Առաջին եռամսեակից յետոյ, երբ պարզուեց, որ մենք չորսովս դասարանի լաւագոյն աշակերտներից ենք, մեր մտերմութիւնն էլ աւելի խորացաւ:

Այդ երեք ընկերներիցս մէկի անունը տարօրինակ էր թուում ինձ համար, ՍԱԹՕ էինք կանչում: Մի օր անդրադարձայ ու հարցրի, — «Սաթօ, այդ ի՞նչ անսովոր անուն ունես»: Այդ միջոցին, չորսովս, դպրոցի բակի անկիւնում առանձնացել էինք: Սաթօն երեքիս իրարու մօտ բերելով շշնջաց, — «Մոռոններս հայեր են, տանը թուրքերէն ենք խօսում, հայերէն խօսելու իրաւունք չունենք, վախենում ենք»: Իսկ միւս ընկերուհին, իր կողքին կանգնածի մէջքից բռնելով ինձ մօտեցրեց ու փսփսաց, — «Մեր մայրերն էլ քո մօր նման հայուհիներ են»: Այս խօսքերից մէկէն ցնցուեցի, շշմած ընկերուհիներիս նայեցի: Նրանք հասկացան, որ ես մինչ այդ չգիտէի մօրս հայ լինելը:

Մեր կամքից անկախ մեր գլուխներն աւելի մօտեցան իրարու, կարծէք հարազատ բրոջական երդում էինք տալիս իրարու:

Այդ օր հասկանալի եղաւ ինձ համար՝ թշուառ մայրիկիս շարունակ տխուր ու լռակեաց լինելու պատճառը:

Այդ օր յուզուած տուն վերադարձայ: Մայրս, սովորականի պէս, միջանցքում դիմաւորեց ինձ: Ես չկարողացայ զսպել ինձ, արտասուեալով արան փարուեցի ու ասացի, — «Մայրիկ, ինչո՞ւ ինձանից զաղտնի էիր պահում հայ լինելդ»:

Նա ինձ աւելի ամուր սեղմելով իր կրծքին, պատասխանեց, — «Հայրդ այդպէս էր հրամայել ինձ: Ի սէր Աստուծոյ, նրան զգացնել չտաս, որ հայ լինելս գիտես»:

Այդ օրուանից մօրս հանդէպ ունեցած սէրս աւելի խորացաւ ու ինձ մի տեսակ բախտակից համարեցի:

Առաջին դպրոցական տարին վերջացաւ: Թուանշաններ յայտնելու ու յանձնելու օր, ամբողջ դասարանը գիտցաւ, որ մենք չորսովս դասարանի ամենայառաջագէմ աշակերտուհիներն էինք: Գիտցան նաեւ մեր կիսահայ ու հայկական ծագում ունենալը: Ումանք մեր հանդէպ ատելութեամբ լեցուեցին:

Յաջորդ օր, իրենց հայատեաց ծնողներից դաս առած, մի խումբ թուրք աշակերտուհիներ բաղում մեզ չրջապատեցին, սկսեցին անարգել մեզ. նրանցից մէկը, աւելի տարիքոտը, բարձրաձայն կանչեց, — «Մեր հայրերը շատ լաւ են արել, որ բոլոր հայերին կոտորել են: Հիմա աշխարհումս հատ ու կէտ կեալուր հայեր են մնացել, նրանք էլ չուտով կը սատկեն»:

Պարապմունքներից յետոյ լալով տուն վերադարձայ:

Գուրգուրալից մայրս, արտասուքներս տեսնելով, ինձ իր գիրկն առաւ, գուշակելով լալուս պատճառը դառնացած մրմնջաց, — «Տէրն այգալէս է տնօրինել մեր ճակատագիրը, պալա ջան . . . երբ խելահաս դառնաս, մի գուցէ կարողանաս հեռանալ այս անգութներից . . . նոր միջավայր ստեղծես . . . իսկ ինձ համար, այլեւս փրկութիւն չկայ»: Լսելով նրա յուսակտուր մրմունջը, ես աւելի յուզուեցի, աչքերիցս առատօրէն հոսող արցունքներիս կաթիլները թրջեցին նրա բազմատանջ ու սմբած մայրական կուրծքը:

Այդ օր, թշուառ մայրս ազատութիւն տալով իր խոցուած սրտին, արտասուելով պատմեց 1915 թուին տեղի ունեցած հայասպանութեան եւ իր հարազատների ոչնչացման մասին, թէ ինչպէս դանակի բազմաթիւ հարուածներով ծակծկել էին իր հօր մարմինը եւ ապա, մօր ու երկու եղբայրներին կացնահար արել: Այս մանրամասնութիւնները հետագայում պատմել էին մօրս՝ ականատես խղճահարուած դրացիները:

Նոյն երեկոյեան, երբ հայրս տուն վերադարձաւ,

արդէն գիտէր թուրք աշակերտուհիների վերաբերմունքի մասին մեր հանդէպ եւ հասկացել էր նոյնպէս, որ ես իմացել եմ մօրս հայ լինելը:

Արտասուելուց կարմրած աչքերս տեսնելով, ինձ իր մօտ կանչեց ու սկսեց խրատել. — Դուք չորսովդ չպէտք է ձեզ միշտ հեռու պահէք միւսներից, աշխատէք մօտենալ նրանց, անգամ օգնել. ձեր այդ ընթացքով նախանձ էք առաջացնում նրանց մէջ ձեր հանդէպ: Առանձնապէս դու, աղջիկս, հօրդ պատիւը պահելու համար, չպէտք է հեռու պահես քեզ միւսներից, պէտք է օգնես, մտերմութիւն հաստատես բոլորի հետ . . . »:

Հօրս խրատատուութեան ընթացքում յիշելով մայրիկիս պատմածները, ինձ թուաց, որ եթէ հայրս էլ հայկական ջարդերի օրերին հասունացած մարդ լինէր, նա էլ կը մասնակցէր այն անմարդկային արարքներին: Այդ օրուանից ես սկսեցի սառել հօրմիցս եւ աւելի ատել չըջապատս, թուրքերին: Այդ օրերին դեռ փոքր էի, բայց անհասկանալիօրէն, հոգեպէս տառապում էի: Հասունանալուցս յետոյ միայն զգացի, թէ ինչ էր տեղի ունեցել իմ հօգու խորքում՝ խորտակուել էր թրքական հոգեկան աշխարհս եւ աւերակների վրայ նորը կառուցելու անընդունակ, միակ մխիթարանքս էր մնացել ՀԱՅ ՄԱՅՐՍ: Ինձ համար կեանքի իմաստը միայն քրիստոնեայ մայրս էր դարձել:

Այնուամենայնիւ, այդ երեկոյեան, հօրս հանգստացնելու, նրա թրքական ինքնասիրութիւնը չը վիրաւորելու համար, հլու ձեւանալով պատասխանեցի, — «Այո, հայր, խոստանում եմ ասածիդ պէս վարուել», — մեր խօսակցութեան նիւթը փոխելու նպատակով եւ ինքզինքս հանգստացած ձեւացնելով, հարցուցի, — «Հայր, թուաբանութեան տան դասը դպրոցում, միջադադարի պահին լուծեցի, ուզո՞ւմ ես ստուգել, կարծում եմ, որ ճիշդ եմ լուծիլ»:

Եւ այդպիսով վերջ տրուեց մեր բնտանիքում առաջին անգամ ստեղծուած լարուածութեան. բայց մէջս սկիզբ առած հակակրօնքը հանդէպ հօրս, հետըզհետէ զօրանում էր:

Գլուխ Բ.

1966 թուին ութնամեայ դպրոցն աւարտեցի: Սվազի քաղաքային կրթական վարչութիւնը որոշել էր ինձ, որպէս լաւագոյն աւարտական նիշեր ստացողի, պետութեան հաշուին Պոլիս ուղարկել՝ լեզուագիտութեան հետեւելու:

Պոլիս մեկնելուց մէկ ամիս առաջ, հիւժուած ու թուլացած մայրս անկողին ընկաւ: Երեք շաբաթներ շարունակ տանջուելուց յետոյ կնքեց իր մահկանացուն՝ ինձ միայնակ ու մեծ սուգի մէջ թողնելով:

Վախճանուելուց մի քանի օր առաջ, երբ երկուսովս մենակ էինք, ձեռքիցս բռնելով մրմնջաց, — «ՊԱԼԻԿՍ չմոռնաս, որ դու հայ մօրմից ես ծնուել, ես օրհնում եմ քեզ, գնա, հեռացիր այս անհաւատներից, մի հայու, մի քրիստոնեայի հետ ամուսնացիր, մարդավայել ապագայ հիմնիր քեզ համար»:

Մայրիկիս մահուանից յետոյ ես ինձ բոլորովին խորթ զգացի իմ «սեփական» ընտանեկան յարկի տակ: Մեծ կամքի ուժ գործ դրի, որպէսզի հակակրանքս հօրս հանդէպ ու զգուանքս հանդէպ շրջապատիս զգացնել չտայի՝ մինչեւ Պոլիս մեկնելս:

Վերջապէս հասաւ այդ ցանկալի օրը: 1966 թուի Յուլիսին, դպրոցիս աւարտականով, քաղաքի կրթական բաժնի վարչութեան գրութիւնով ու Պոլսոյ լեզուագիտական դասընթացքների վարչութեան հրաւիրագրով զինուած ճամբայ ելայ: Պոլիս հասայ եւ ընդունուեցի՝ անգլերէն, ֆրանսերէն եւ գերմաներէն լեզուների դասընթացքներում: Առաջին տարում հայրիկիս, ձեւականութեան համար, մի քանի պարզ նամակներ գրեցի: Վերջին նամակովս յայտնեցի, որ

չափազանց զբաղուած լինելու համար չպիտի կարողանամ յաճախ գրել: Այդպիսով, բոլոր կապերս կտրեցի «հարազատներիցս»:

Ուսանողական առաջին տարուան ընթացքում ծանոթացայ մի շարք հայ ուսանող-ուսանողուհիների հետ, որոնք շատ բարեացակամ վերաբերմունք ցոյց տուին իմ հանդէպ: Ըստ երեւոյթին, նկատեցին ոչ մարուր թրքական ծագում ունենալս, բայց երբեք չը հետաքրքրուեցին: Ես էլ, ի հարկէ, չհամարձակուեցի մայրիկիս հայ լինելը յայտնել:

Մի քանի հայ ուսանող-ուսանողուհիների հետ այնքան մտերմացայ, որ բախտ ունեցայ հիւրասիրուել ու գտնուել զուտ հայկական ընտանեկան յարկի տակ: Երբ նրանց շրջապատումն էի գտնուում, ինքս ինձ հարազատ միջավայրում էի զգում, համեմատում էի հայ կենցաղը իմ ապրածի, տեսածի – թրքականի հետ, զգում էի իմ ճակատագրի հասցրած հարուածի ծանրութիւնը: Հետզհետէ մօտիկից ծանոթացայ Պոլսոյ հայ գաղութի կենցաղին, նրա տարած ազգային, մշակութային ու կրօնական աշխատանքների հետ, որով, կատարելապէս համոզուեցի, որ դժբախտ մայրս միանգամայն իրաւացի էր, երբ շարունակ պարծանքով էր խօսում իր ազգի բարձր արժանիքների մասին: Ինքս տեսնում էի, թէ ինչ համբերութեամբ Պոլսոյ հայ գաղութը՝ իր դպրոցներով, հրատարակչութեամբ, եկեղեցիներով ու բաղմազան մշակութային ձեռնարկումներով, պաշտպանում ու պահպանում էր իր ազգային բնոյթն ու մշակութային բարձր առանձնայատկութիւնները: Երբ առանձին էի մնում, լաց լինելու աստիճանի յուզւում էի ու բողբոջում Արարչին, թէ ինչո՞ւ ինձ այդ արժանաւոր ազգի գաւակը լինելու իրաւունքից զրկել է:

Պոլսահայութեան թափած այդ հերոսական ճիգերի հետ նկատեցի նաեւ մի ցուայի երեւոյթ, որը կարծէք եկաւ իմ վիճակն «արդարացնելու»: Բայց իմ այդ կարճեցեալ ինքնարդարացումը անհիմն էր, քանի որ ես,

կամքիցս անկախ, բռնութեան եւ առեւանգումի պտուղ էի, իսկ Պոլսահայ երիտասարդութեան, ճիշդ է, աննշան մասը, ինքնակամ ձուլում էր յետադէմ ու վայրենի թրքութեան հետ: Այդ ինքնակամ ձուլումը, պէտք է խոստովանել, որ հետեւանք է շահամոլական մի տգեղ սովորութեան՝ - պոլսահայ աղջիկը պէտք է հարուստ բաժին տանի իր հետ ամուսնանալու պարագային, չքաւոր ընտանիքի աղջիկները զոհ են գնում այդ նիւթամոլական սովորութեան՝ ամուսնանում են հնազանդ ու մաքրասէր Կեմալըր աղջիկներ փնտռող թուրք լամուկներին հետ: Երբեմն էլ հակառակն է պատահում՝ ծոյլ ու շռայլ թրքահիներ որսում են աղ-գային պատուախնդրութիւնից եւ ինքնասիրութիւնից զուրկ հայ երիտասարդների, որոնք այդ ամօթալի քայլին են դիմում՝ միայն իրենց առեւտրական մութ գործերը թուրք պաշտօնեաների միջոցով դիւրութեամբ գլուխ բերելու նպատակով:

Նման ձուլումը ՍՊԻՏԱԿ ԶԱՐԴԻ ամենաամօթալի տեսակն է հայերի համար:

Պոլսահայութեան աննշան մասի այս արատը, անշուշտ չնուազեցրեց իմ բարձր գնահատանքն ու համակրանքը հանդէպ մայրիկիս ծնող հայ ազգը, որին, ճակատագիրիս բերումով, լիաիրաւունք անդամ դառնալու իրաւունքից զրկուած եմ մնացել:

Պոլսում եղած միջոցիս շատ աղբիւրներ ձեռք բերի ու կարգացի հայ ժողովրդի պանծալի ու միեւնոյն ժամանակ տխուր անցեալի մասին: Մեծ կլանուածութեամբ կարդացել եմ ժազ տը Մորկանի աշխատութիւնը հայ ժողովրդի մասին. կարդացել եմ նաեւ Գերմանացի միսիոնէր Իոհան Լեփցիուսի սարսռեցուցիչ վկայութիւնները՝ թուրքերի կողմից հայ ժողովրդի հանդէպ կատարած գազանութիւնների մասին. նաեւ բազմաթիւ տարբեր աղբիւրներ՝ հայ ժողովրդի կատարած մեծ դերի մասին, մարդկութեան բերած ծառայութիւնների՝ գիտութեանց ու մշակոյթի ասպարէզներում:

Մեծ համակրանք ծագեց մէջս խօսակցիս հանդէպ, շատ քիչ հայուհիներից էի լսել ինքնագիտակցութեան նման արտայայտութիւններ, ուզում էի ընդհատել նրան ու ասել, — «Զաւակս, դու էլ իրաւունք ունես քեզ հայ համարել», բայց նա շարունակեց.

— Այո, ներքուստ տառապում էի, համարձակութիւն չունեցայ սիրտս բանալ, ցաւերս յայտնել: Երբ ես ինձ համեմատում էի հայ բնկերուհիներիս հետ, ինքս իմ աչքի առջեւ նսեմանում էի, մի ելք էի փնտռում իմ ծանր հոգեկան տանջանքներից ազատուելու: Եւ ահա, 1973 թուին, լեզուաբանական դասընթացքները յաջողութեամբ աւարտելուց յետոյ, ծանօթացայ Շուէտացի մի գործարանատիրոջ որդու հետ եւ նոյն տարին ամուսնացանք . . .

Նրա այս խօսքերի վրայ, կամքիցս անկախ, դէմքիս մկանունքները պրկուեցին, զարմացկոտ հայեացքս նրա դէմքին ուղղելով, ուզում էի ասել, — «Հապա ո՞ր մնացին ձեր անսահման սէրն ու յարգանքը հանդէպ ձեր մօր ծնող հայ ժողովուրդը . . .», — բայց նա նկատելով հիասթափութիւնս, ձեռքերս բռնեց ու աղաչական ձայնով շարունակեց, — «Մի՛ք մեղադրի ինձ, պարոն եւ մի՛ դատապարտի արարքս . . . Եթէ անգամ ինձ յաջողուէր հայու հետ ամուսնանալ, հոգեպէս շարունակ պիտի տանջուէի, ինձ շրջապատողները վրաս պիտի նայէին որպէս ոչ զտարիւն հաւասարաիրաւունք ազգակցի . . . Ահա իմ երկու խօսքով չպատմուող պատմութիւնը: Իր ժամացոյցին նայելով, տիկինը շարունակեց, — «Ներեցէք, պարոն, ես պէտք է շտապեմ, կէս ժամից յետոյ ամուսնուս պէտք է միանամ: Զէք կարող պատկերացնել, թէ որչափ ուրախ եղայ ձեզ հանդիպելու բախտն ունենալուս համար»:

Ես ուզում էի նրա բերած պատճառաբանութիւնները հերքել, ասել, որ իրաւացի չէք, տիկին, ձեզ նման շատերն են վերադարձել ու հայ ժողովուրդը գրկարաց ընդունել է նրանց, բայց ի զուր համարեցի, քանի որ նա արդէն երկրորդ անգամն էր յափշտակուած,

այլեւս անվերադարձ էր հայութեան համար:

Տիկինը ոտքի ելաւ, իր ամառնային վերարկուն
բռնեցի, հագնուեց եւ միասին դուրս եկանք:

Մէթրոյի կայարանի մուտքին մօտեցանք:

Հրաժեշտ տալու վերջին րոպէին, կատարեալ հիաս-
թափութիւնս իրեն զգացնել չտալու համար,
քաղաքավարութեամբ իր ձեռքը սեղմեցի ու
բաժանուեցինք:

ՎԵՐՋ

ՅԱՓՇՏԱԿՈՒԱԾ ՀՈԳԻՆԵՐ

Վկայութիւն Հինգերորդ

ԱՆՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Բարեկամս՝ պարոն Վ. Գ. — ն ինձ այցելութեան էր եկել:

Գրասեղանիս վրայ գտնուող գրուած էջերը տեսնելով հարցրեց, թէ ինչ եմ գրում:

Պատասխանեցի, որ հայ ժողովրդի եղերական անցեալից դրուագներ եմ գրում, վկայութիւններ:

Նա մօտեցաւ գրասեղանիս, նայեց գրութեան չափիկին ու բարձրաձայն կարդաց.

— Յափշտակուած հոգիներ, շատ հետաքրքիր վերնագիր է: — Ապա վերցրեց առաջին «Վկայութեան» տետրը, նախ մէջ ընդ մէջ թերթեց եւ ապա տարուածութեամբ սկսեց կարդալ:

Հետզհետէ նրա հետաքրքրութիւնը մեծցաւ, մէկ ամբողջ ժամ կարդալուց յետոյ, ըստ երեւոյթին, վերապրելով ու յիշելով մեծ եղեռնի օրերին իր կրած տառապանքները, ինձ դիմեց ասելով.

— Հետաքրքիր է, շատ հետաքրքիր, սիրելի Ուրարտացի, նման վկայութիւնները շատ ուսանելի են, մանաւանդ ներկայիս ապրող հայ նոր սերունդի համար: Թող գիտնան, թէ ինչ տառապանքներ ենք կրած ու որչափ հայորդիներ խլուած ու ձուլուած են: Ես ալ կ'ուզեմ մէկ այլ յափշտակուած հոգու մասին պատմել քեզ, կրնաս պատմելիքս ալ գրի առնել՝ այս միանգամայն յարմար վերնագրի տակ:

Եւ բարեկամս սկսեց հետեւեալը պատմել:

— 1971 թուին Վիեննայէն Միւնիխ կը վերադառնայի: Գնացքի նկուղիս մէջ ծանօթացայ մտաւորական Աւստրուհու մը հետ: Երբ գիտցաւ հայ ըլլալս՝ համակրանքով ու գովեստով խօսեցաւ հայերուս մասին, վկայեց, որ հայերը բարձր մշակոյթի տէր ժողովուրդի մը բարձր յատկութիւններով օժտուած են, բայց զժրախտաբար, իրենց ծանր ճակատագրի բերումով, իրենց հանճարեղ զաւակներէն ոմանց կորսնցուցած են: Եւ պատմեց հետեւեալ ցաւալի օրինակը. — «Ես բժշկուհի եմ, պարոն: Քանի մը տարիներ առաջ կ'աշխատէի Վիեննայի քաղաքային հիւանդանոցին մէջ: Օր մը Աւստրիոյ ականաւոր փաստաբան Հ-ին, որը թիֆով ծանր հիւանդացած էր, մեզ մօտ տեղափոխեցին: Յաջորդ օր անոր վիճակը ծանրացաւ՝ ճգնաժամն էր սկսած: Իր անկողնին մօտեցայ, ուշազնաց էր, քրտինքի ու տաքութեան մէջ կը տառապէր: Մէկէն սկսեց զառնացել. իր ձեռքերը վերմակի տակէն հանելով, վեր պարզեց ու սկսեց անհասկանալի բառեր արտասանել: Կէսօրէն ետք կրկին այցելեցի իրեն: Այս անգամ աւելի յուզուած, աղաչանքով ու մորմոքով նոյն բառերը կրկնեց: Ուզեցինք գիտնալ, թէ ի՞նչ կ'ուզէր, բայց ի՞նչպէս, չգիտէինք թէ ի՞նչ լեզուով կը խօսէր: Ստիպուած զանգահարեցինք պետական համալսարանի տնօրէնին, բացատրեցինք եղելութիւնը ու խնդրեցինք լեզուաբաններ ուղարկել՝ հասկնալու համար, թէ հիւանդը ի՞նչ լեզուով կը խօսի եւ ի՞նչ կ'ուզէ: Ժամ մը ետք երկու լեզուաբաններ եկան, ուշադրութեամբ լսեցին հիւանդի մրմունջը, բայց անոնք ալ չհասկցան: Լեզուագէտներէն մէկը կրկին կապուեցաւ համալսարանի հետ: Քիչ յետոյ ալեհեր լեզուագէտ մը հիւանդին սենեակը մտաւ: Երբ հիւանդը, պահ մը յետոյ, նոյն բառերը կրկնեց, ծերունին լսելով ժպտաց ու ըսաւ,

— Հիւանդը հայերէն կը խօսէ, կ'ըսէ «Մայրիկ, ջուռ՛ւր . . . մայրի՛կ, ջուռ՛ւր»:

Ես արտօնեցի ումպ մը ջուր տալ հիւանդին: Երբ

գլխով թեան քոյրը անոր զուխը բարձրացուց ու գաւաթով ջուրը անոր շրթունքներուն մօտեցուց, ան ազահուլթեամբ ըմպեց եւ ապա բարձին ընկնելով, սկսեց խաղաղութեամբ շնչել:

Նոյն երեկոյեան հիւանդին կինը այցելութեան եկաւ: Այցելութենէն յետոյ տիկնոջ գրասենեակս հրաւիրեցի ու հետաքրքուցի իր ամուսնու անցեալով: Պարզուեց, որ 1915 թուին, հայկական մեծ եղեռնի օրերուն, Լուստրիացի հոգեւորական միսիոնէր մը, Գոնիա քաղաքէն դուրս, ճամբու մը եզերքին, 4 տարեկան Հին գտած է՝ իր առեւանգուած ու սպաննուած մօր դիակի քով նստած, ծարաւէն պապակուած, իր մօրմէն ջուր է խնդրած:

Շարաթներ յետոյ, երբ Հ-ն կազդուրուեցաւ, իրեն մօտեցայ ու հարցուցի, — Պարոն Հ., զարմանալի է, 56 տարիներէ յետոյ դուք ձեր մայրենի լեզուն — հայերէնը չէք մոռցած:

Հ-ն, զարմացած պատասխանեց, որ ոչ մէկ բառ հայերէն գիտէ: Երբ իրեն ըսի, թէ տաքութեան եւ ուշագնացութեան մէջ դուք հայերէնով ձեր մայրիկէն ջուր կը խնդրէիք, ան երկար մտածելէն յետոյ պատասխանեց.

— Ուրեմն, ուշագնացութեանս միջոցին ենթագիտակցութիւնս է բացայայտուած, — ու աւելացուց, — տարօրինակ է, ես երբեք չեմ անդրադարձած հայկական ծագում ունենալուս վրայ, ինքզինքս միշտ Աւստրիացի եմ զգացած: Պէտք է հասկնաք, տոքթոր, 4 տարեկանէս ի վեր, որպէս Աւստրիացի եմ դաստիարակուած, կրթուած, էութեամբս Լուստրիացի եմ դարձած, հայկական ոչինչ կայ ըմբռնումիս ու էութեանս մէջ:

Բարեկամս Վ.Գ.-ն աւարտելով իր պատմութիւնը եզրակացուց.

— Ահա յափշտակուած հոգի մըն ալ, սիրելի Ուրարտացի: Գրիբ, այս յափշտակուած հոգու մասին ալ գրիր: Մենակ այս Հ-ն չէ, որ այս ձեւով յափշտակուած է, ձուլուած է, կորսուած, անվերադարձ:

ՎԵՐՋ

ՅԱՓՇՏԱԿՈՒԱԾ ՀՈԳԻՆԵՐ

Վկայութիւն Վեցերորդ

ԱՆՕԳՈՒՏ ՎԵՐԱԴԱՐՁԸ

Մեծ եղեռնի արիւնածուփ օրերին 12-ամեայ Անտոնը, իրանից մի քանի տարով մեծ քրոջ Մարիամի հետ, հրաշքով ազատոււմ են ջարդերից եւ ապաստան գտնոււմ Ռումանիայում:

1920 թուին Մարիամն ամուսնանում է եւ ամուսնու հետ Պրագիլիա եւ արտագաղթում: Իսկ Անտոնը Ռումանիա է մնում, ճգնաջան աշխատանքով ինքնուրոյն դառնալուց յետոյ ամուսնանում է մի ռումանուհու հետ:

1929 թուին, Պուխարեստում աշխարհ է գալիս նրանց անդրանիկ մանչ զաւակը, որին հայրը կնքում է Օհաննէս անունով:

1931 թուին Անտոնը, ինչ ինչ պատճառներից դրդուած, լքում է իր ռումինուհու կնոջ ու երեքամեայ զաւակին եւ մեկնում Պրագիլիա, իր քոյր Մարիամի մօտ, նոր բախտ որոնելու:

Օհաննէսը, մնալով ամուսնու հանդէպ ատելութեամբ լեցուած իր մօր մօտ, անախտանձելի մանկութիւն ու պատանեկութիւն է անցկացնում:

1941 թուին, մօր հետ, Ռումանիոյ Արատ քաղաքն են տեղափոխուում, ու Օհաննէսը շարունակում է ուսանել ռումինական դպրոցում:

1947 թուին մայրը վախճանում է, որի պատճառով Օհաննէսը կրկին Պուխարեստ է տեղափոխուում՝ իր բարի մօրաքրոջ քով ապաստան գտնելով, ուր միեւնոյն ժամանակ մասնագիտական ուսում է ստանում:

Երբ Օհաննէսը 18 տարեկան է դառնում, անդրադառնալով իր վիճակի վրայ, ցաւով յիշում է իր հայ հօրը, նրա աններելի վերաբերմունքը իր որդու հանդէպ, որ իր 15 տարիների բացակայութեան միջոցին, մէկ նամակ անգամ չի գրել իր անդրանիկ որդուն:

Իր հարազատ հօր տեսնելու ցանկութիւնը զօրանում է եւ նա որոշում է՝ իր հօր գտնել, կապ հաստատել նրա հետ:

Այդ նպատակով, 1960 թուին, վերցնում է 1930 թուին իր հօր հետ նկարուած լուսանկարը եւ գնում է Ռումանիոյ Քալամուշէր հայաբնակ քաղաքը, հարց ու փորձով մի հայկական սրճարան է գտնում, որը հանդիսանում է հայ տարեցների հաւաքատեղի: Ներս է մտնում, մի սեղանի շուրջ նստած ծերունիներին նկարը ցոյց տալով, հարցնում է, թէ արդեօք մէկնումէկը իր հօր ճանաչո՞ւմ է եւ նրա հասցէն գիտէ՞: Ծերունիներից մէկը գննելով լուսանկարը, ասում է, որ ճանաչում է, բայց հասցէն չգիտէ միայն լսել է, որ հայրը Պրագիլիայումն է, Սան Փաուլոյից հեռու մի քաղաքումն է ապրում, 1934 թուին ամուսնացել է Պոլսից արտագաղթած մի հայուհու հետ, որից երկու զաւակներ ունի եւ բաւականին խոշոր կարողութեան տէր է դարձել:

Երկար հարց ու փորձերից յետոյ, առանց իր հօր հասցէն ձեռք բերելու, ձեռնունայն տուն է վերադառնում, շարունակում է որպէս ատամի տեխնիկ աշխատել:

Մի օր էլ տեղեկանում է, որ իր արհեստակիցներից մի հրեայ գործով Պրագիլիա է մեկնում: Օհաննէսը խնդրում է հրեային, որպէսզի նա, Սան Փաուլոյի հայկական շրջանակներից մի կերպ իր հօր հասցէն ձեռք բերի: Ճարպիկ հրեան, տեղ հասնելուն պէս, կատարում է Օհաննէսի խնդրանքը:

Հօր հասցէն ստանալով, Օհաննէսը իսկոյն մի նամակ է գրում, բայց հայրը, անտարբեր է մնում, չի պատասխանում: Մօրաքոյր Մարիամը, իմանալով իր

եղբոր անտարբեր վերաբերմունքը հանդէպ Օհաննէսի, ամօթանք է տալիս Անտոնին եւ սպառնում՝ ասելով, — «հետզ չպիտի խօսեմ, քանի դեռ անդրանիկ որդուդ հետ կապ չես հաստատել», — միեւնոյն ժամանակ նամակ է գրում Օհաննէսին ասելով՝, — «Եթէ ուզում ես հօրդ դարձի բերել, պէտք է որ անձամբ գաս, հետը տեսնուես»:

Տարիներ են անցնում: Վերջապէս 1972 թուին Օհաննէսը որոշում է հօրն այցելել:

Օղանաւը Սան Փաուլօ է իջնում: Օհաննէսը ուղեւորւում է Սան Փաուլոյից 600 քիլոմեթր հեռաւորութեան վրայ գտնուող Պենեպոլիս քաղաքը, ուր հաստատուել են՝ իր հայրը՝ Անտոնը եւ հօրաքոյր Մարիամը, իրենց ընտանիքներով:

Օհաննէսը, նախ, իր հօրաքրոջն է այցելում, որը ուրախութեամբ ու գրկարաց ընդունում է իր եղբոր որդուն:

Յաջորդ օր, հօրաքրոջ նախաձեռնութեամբ, նա հրաւիրւում է մի հայ ընտանեկան հաւաքոյթում ներկայ գտնուելու, ուր հրաւիրուած էին նաեւ Օհաննէսի հայր Անտոնը՝ իր ընտանիքով:

Օհաննէսը նախ ծանօթանում է իր կէս-եղբոր ու կէս-քրոջ հետ, որոնք, որպէս հարազատի ընդունում են նրան: Եւ ապա հօրն է ներկայանում: Անտոնը, յանկարծակիի եկած, անշարժանում ու մնում է իր կանգնած տեղում քարացած: Օհաննէսը, ուրախութեան արցունքները աչքերին, ուզում է հօրը իր գիրկն առնել, բայց հայրը, չհաւատալով իր աչքերին, չփոթուած յետ, յետ է քաշւում, ոտքից-գլուխ դիտելով Օհաննէսին, որպէս պատասխան, իր գլուխն է շարժում միայն:

Օհաննէսը տեսնելով հօր անտարբեր ու սառն վերաբերմունքը, յուզմունքից դողացող ձայնով ասում է.

— Հայր, հազարաւոր քիլոմեթրներ անցնելով, եկել եմ 41 տարիների որդիական կարօտս առնելու

քեզանից ու քո հայրական սէրն ու օրհնութիւնը՝ հայցելու, իսկ դո՞ւ, ասիր, ինչո՞ւ ես մերժում ինձ. կարծում ես, որ եկել եմ քեզ վրայ աւելորդ բե՞ռ դառնալու, ո՛հ, ոչ, գիտցի՛ր, որ ես ապահովուած մարդ եմ, հաստատուն մասնագիտութեամբ: Միայն անգթօրէն իր որդուն մոռցած հօր կարօտն է ինձ բերել, այստեղ հասցրել, եթէ գիտենայի, որ անգութ ճակատագիրս այսպէս է տնօրինելու, չպիտի գայի: Աւելի լաւ կը լինէր, եթէ դու յիշողութեանս մէջ մնայիր, որպէս հեռաւոր ու անծանօթ հայր:

Օհաննէսը, լալագին, իր գրպանից մի կապոց հանեց ու իր հօր պարզելով շարունակեց,

— Առ, սրանք քո Աւետարանն ու թղպեհն են, խաչով: Տունն էիր թողել, որպէս միակ յիշատակ ու ժառանգութիւն պահում էի, այժմ կարիք չեմ գգում . . վերցրու, մնաս բարով, թող խիղճդ քեզ դատապարտի:

Այս ասելով, Օհաննէսը թողնում է հաւաքոյթի սրահն ու դուրս գալիս, առանց ուշադրութիւն դարձնելու իր կէս-քոյր, կէս-եղբօր խնդրանքներին որ մնայ:

Ոչ հեռու գտնուող հիւրանոցում վարձած իր սենեակը մտնելով, Օհաննէսը, ալեկոծուող յուզմունքով բռնուած, անկողնի վրայ ընկնում՝ կրկնելով, — «Անգութ ճակատագիր, ո՞ր մեղքիս համար այսքան խիստ ինձ պատժում ես . . .»:

Մինչեւ կէս գիշերը նա չկարողացաւ քնանալ: Ժամը մէկն անց էր, երբ նա վեր կացաւ, հանուեց եւ անկողին մտաւ, առանց սենեակի դուռն անգամ կողպելու:

Առաւօտեան ժամը վեցն էր, Օհաննէսը, կիսաթուն վիճակում զգաց, որ մէկը իր գլխի մազերն է չոյում: Երբ իր աչքերը բաց արեց՝ ինչ զարմանք, իր կողքին, անկողնի եզրին նստել էր իր հայրը, արտասուաթոր աչքերով իրեն էր նայում:

Օհաննէսը չհաւատաց իր աչքերին, կարծում էր թէ երագում է:

Հայրը տեսնելով, որ Օհաննէսն իր աչքերը բացեց, աղաչական ձայնով ու յուզուած մրմնջաց.

— Օհ, ազնիւ պալէս, ներիր ինձ. ես էլ չգիտեմ, թէ ինչու երէկ երեկոյեան աններելի սառնութեամբ ընդունեցի քեզ: Քո հեռանալուց յետոյ միայն անդրադարձայ տգեղ արարքիս . . . ամէջայ ու զղջացի . . . ամբողջ գիշեր չեմ քնել, կիսս ու զաւակներս էլ միւս կողմից նախատում էին ինձ, հանգիստ չէին տալիս . . . ամբողջ գիշեր դու քո արտասուալից աչքերով չէիր հեռանում առջեւիցս: Օհ, որդիս, ներիր ինձ, ահա ճակատդ համբուրելով, կրկին ու կրկին ներողութիւն եմ խնդրում, ներիր ինձ:

Օհաննէսը, ուրախութեան յուզմունքից անխօս փղձկալով, հօր վզին փաթաթուեց:

Հօր եւ որդու երջանկութեան արցունքներն իրարու խառնուեցին:

Օհաննէսը, մի քանի օր ծնողական ու քոյր-եղբայրական սէր ու գուրգուրանք վայելելուց յետոյ Միւնխէն վերադարձաւ, մխրճուեց կրկին իր աշխատանքներում: Որպէս տնտեսապէս ապահովուած անհատ, անհոգութեամբ ապրում է իր գերմանուհի կնոջ ու երկու երեխաների հետ, գերմանական հպատակութիւն է ստացել: Ո՞վ է նա հիմա՝ հա՞յ, ռումանացի՞, թէ՞ գերմանացի:

Խեղճ հայ հայր, կարծեցիր, որ վերադարձած անդրանիկ որդիդ նեցուկ պիտի դառնայ հայկական օճախիդ: Այդ վերադարձը անօգուտ էր, այո, ԱՆՕԳՈՒՏ ՎԵՐԱԴԱՐՁ:

ՎԵՐՁ

ՊԱՏԳԱՄ

Զօնում եմ՝

Դարեր շարունակ ազատագրական մարտերում ընկած հայ
հերոսների եւ անգթօրէն խողխողուած միլիոնատր հայ
նահատակների անմոռաց յիշատակին:

Դարերի ծալքից, պաշարի բովով,
Փշրել կաշկանդող շղթան պատմութեան,
Բազում վերքերիդ խոր սպիներով,
Յաւերժացել ես Ազգ իմ Հայկազեան:

Յ. ՈՒՐ.

ՆԱԽԵՐԳԱՆՔԻ ՓՈԽԱՐԷՆ

Ո՛վ անմահութեան վեհ դափնեկիրներ,
Ժամանակների փոթորկասլաց
Թափը վերապրած մեր նախահայրեր,
Ձեր հաննարարուիս ու քաղմաքանքար
Մտփով վարարուն, քաղուկներով պիրկ,
Դարեր շարունակ ժրաջան, զեղուն,
Յղկեցիք ժայռեր, քացիք ջրանցքներ,
Հրաշակառոյց վանքեր, պալատներ,
Եւ անկրկնելի նարտարարուեստի
Բազում կոթողներ դուք կանգնեցրիք.
Յառաջդիմութեան ու բարօրութեան

Անսպառ պահեստ, անտակ ամբարդակ
 Դարձրի՜ տունը մեր հայրենական:
 Ամէն անգամին, երբ ասպատակող
 Յափշտակիչներ ներս էին խուժում՝
 Սպառնում տիրել տանն մեր հայրենեաց,
 Դու՜ միասնօրէն դուրս էի՜ գալիս՝
 Ասպետն ամրոցից, ռանչաբար դաշտից,
 Դպրութեան մշակ՜ իրենց խուցերից,
 Մանի փոխարէն, գրչի փոխարէն,
 Սուրն էի՜ բռնում, մարտի դաշտն իջնում:
 Մարտերից յետոյ յոգնած, բայց անպարտ
 Դու՜ կառչում էի՜ կրկին Մայր հողին,
 Նորից վառւում էր Կանթեղը մեր հին՝
 Յոյսի, տփնումի անմահ դպրութեան:
 Մշոյ դաշտերից մինչ անպարտ Սիւնի՜,
 Պռնտոսի փէշից մինչ Տիգրանակերտ՝
 Կրկին բարձրանում ծովսն երդիկներից
 Աստուածապարգեւ հայ թոնիրների:
 Մշակներն՝ անխոնջ մեղունների պէս,
 Կրկին դաշտն իջնում, հորովել կանչում,
 Բացուած հերկերում քրտինքն էր հոսում
 Ռանչաբարի ճակտից սուրբ, վաստակաբեր,
 Իսկ պալատներում, վանքի խուցերում՝
 Կրկին դպրութեան գետն էր վարարում,
 Ու պլպլացող կանթեղների տակ
 Նարեկացիներ կրկին արգասում:
 Այդ հեղեղումից քրտինքի, մտքի
 Բեղմնաւորւում էր ցանքսը հայրենի,
 Որի ուռնացած նեկտարով հիւթեղ՝
 Սնւում էր գալի՜ սերունդն հանճարեղ:

ՍԿԻԶԲ ՆԱՀԱՏԱԿՈՒԹԵԱՆ

Բայց չյաջողուեց ձեզ ամրապնդուել
 Միշտ ալեկոծուող ժամանակներում,
 Երբ վայրի ցեղեր հոծ հորդաներով
 Դէպի Արեւմուտքն էին արշաւում.
 Ահա, Ասիոյ անապատներից,
 Որպէս հրկիզող, ժայթքած լավայի,
 Խուժեց վոհմակը արիւնածարաւ
 Թաթարո-մոնկոյ թուրք սելջուկների,
 Որն Կասպից ծովից մինչ Միջերկրական
 Զնչեց, խորտակեց, մահ, սուգ տարածեց
 Իր անցած նամբու լայնֆով-երկայնֆով:
 Վոհմակի նամբում՝ դէպի Եւրոպա
 Կամուրջ էր յարմար մեր լեռնաշխարհը.
 Դուր թուով ածու, հատուած ու լփուած
 Նախանձ ու խարդախ դրացիներից,
 Անկարող եղաք կասեցնելու
 Թուով ու գէնֆով Հորդան գերագանց,
 Որն հետզհետէ բռնագրաւեց
 Եւ ամուր նստեց մեր հայրենիքում:
 Վեց հարիւր երկար տարիներ գերուած
 Հայ մարդը այլեւս տէր չէր իր գոյքին,
 Իր սուրբ վաստակին, իր ընտանիքին,
 Իր դարաստեղծ սրբութիւններին.
 Բռնագրաւիչը անգութ ու դաժան,
 Խլեց, գողացաւ մանուկներ քաղում
 Գերուած ու քանտուած ժողովուրդներից,
 Ենիշէրիներ մարգեց նրանցից,

Որո՞նք արմախում դահիճներ դարձան,
 Չարիք ու պատիժ մարդկութեան գլխին:
 Համոզուելով, որ հայը անասան՝
 Կառչած է մնում իր տանն, կրօնին,
 Աստուածապարգեւ իր հայրենիքին,
 Եւ պիտ գայ մի օր, երբ իր ուսերից
 Պիտի թօթափի շղթան գերութեան,
 Հորդան որոշեց գտնել մի առիթ,
 Որպէսզի տիրոջն իր խլած երկրի
 Աշխարհից ի սպառ անհետացնի:
 Եւ ահա եկաւ առիթն այդ յարմար,
 Երբ պետութիւններ «կիրթ» Եւրոպայի,
 Հազար իննհարիւր տասնեւչորս թուին,
 Աշխարհակործան մարտի դուրս եկան:
 Արիւնակարօտ ժէօն դահնապետներ,
 Համայն թուրք եւ քուրտ վոհմակների հետ,
 Նախ զօրակոչի պատրուակի տակ,
 Առանձնացրին ու կոտորեցին
 Բազում անտեղեակ հայ կտրիճների.
 Ապա նենգօրէն ձերբակալեցին
 Ազգային պարծանք, հաննարածնունդ
 Մտքի եւ ոգու մեր տիտաններին՝
 Սիամանթոններ ու Վարուժաններ,
 Եղեմնագեղգեղ Կոմիտասը մեր,
 Եւ դարանուէր Ջոհրապետի հետ
 Գերեվարուեցին, գանգաւարուեցին . . .
 Անթիւ հայ գիւղեր բոցի մէջ կորան,
 Բազում քաղաքներ աւեր ու կործան.
 Մէկ ու կէս միլիոն անմեղ, նազանի
 Սիրասուն հարսներ, աղջիկներ գեղուն,
 Մայրեր, մանուկներ՝ ողբացող, լացող,
 Դէ՛րՁՕՐ իշուեցին, նահատակուեցին:
 Մեր հայրենաձին գետերը սգուոր՝
 Տիգրիսն ու Եփրատ եւ Արածանին,
 Մինչ ափունք լեցուն բիր դիակներով
 Հարսների ու կոյս հայուհիների,

Որոնք ինքնակամ մահն էին ընտրել,
 Քան գիրկը խենեշ, լկտի ոսոխի:
 Զէյթունի, Սասնոյ, Գարահիսարի
 Եւ ամէնուրեք մեր լեռնաշխարհի
 Բազում ծերպերում ապաստան գտած
 Արծուորդիք չը յանձնուեցին,
 Այլ պահած իրենց վերջին գնդակով,
 Անձամբ կտրեցին թելն իրենց կեանքի:

ԴԱՒԱԴՐՈՒԹԻՒՆ՝ ԱԶԱՏՈՒԹԵԱՆ ԱՐՇԱԼՈՅՍԻՑ

Իսկ վասպուրական ու Մուսա լեռը,
 Ծանր օրհասական խիզախումներով,
 Թուով գերազանց հզոր թշնամուն
 Ընդդիմադրեցին՝ փրկութեան հասան:
 Վասպուրականի հերոսամարտում,
 Երկրորդ Արամներ ու Արմենակներ
 Կուռ, միասնական վնոական զարկով,
 Բռնագրաւիչին դուրս վռնտեցին,
 Քսանթոս դարեր առաջ կառուցուած
 Արամ առաջնի բերդի պարսպին՝
 Ազատ հայութեան դրօշն պարգեցին:
 Բայց, աւա՛ղ, շատ կարճ տեւեց ձեռք բերուած
 Ազատութիւնը վասպուրականում.
 Հիւսիսից հայուն, «օգնութեան» եկած
 Սպիտակ Ցար քեռին, չնայած յաղթական՝
 Բռնագրօսիկ նահանջի դիմեց,

Եւ ահա «Քեռու» կամֆով, հրամանով,
Վասպուրականցին լֆուած, հիասթափ,
Թողեց հինաւորց իր հայրենիքը
Եւ ապաւինեց Մասիսի փէշին:
Շինծու նահանջից թուրքը սիրտ առած,
Փախուստի նամբից յետ վերադարձաւ,
Պէնտի Մահույի կիրճով ընթացող
Գաղթականութեան նամբան կտրելով,
Նոր սպանդ սարքեց, մի նոր նապաղիք:
Եւ ահա, այսպէս, յոյժ առաջադէմ
«Կրթեալ» մարդկութեան աշխարհի առջեւ
Շարունակուում էր այս անկրկնելի
Ողբերգութիւնը ՅԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ:
Այս տագնապալի ու ծանր օրերում,
Ցարը գահընկէց մեր «Քեռու» երկրում,
Բանակը անդեկ ու խունապահար,
Ոչ միայն լքեց նոր գրաւած վայրեր,
Այլ եւ իր տիրած մեր տան անկիւնը՝
Հայու վերջին յոյսն – Դաշտն Արարատեան:
Ծեծուած, անօթի ոսոխ թշնամին,
Իր վերագրաւուած սահմանի վրայ,
Տիրելով «Քեռու» թողած գէնֆերին
Եւ լեռնակուտակ մթերքեղէնին,
Կրկին ուժ առած առաջ շարժուեց,
Ուզեց այս անգամ ջնջել հայութեան՝
Եւ Արարատի փէշերում թաղել:

ՆՈՐ ԱՒԱՐԱՅԻՐԸ

Կեանքի ու մահուան անխուսափելի
վերջին պայքարի ժամն էր մօտենում,
Նոր Աւարայրի, մարտը վարելու
վարդաններ անպարտ յարութիւն առին.
Արամ, Սիլիկեան եւ Արարատեան,
վարդանի նման անձնագոհ, խիզախ,
Շփոթուած, անյոյս հէգ խլեակներին
ձակատագրական մարտի կոչեցին, –
«Սա է մեր վերջին մարտը վնոական,
Ով բազմաչարչար դու հայ ժողովուրդ,
Կամ մեռիր պատուով հերոսի նման,
Կամ ձեռք բեր անձամբ ազատութիւնդ»:
Եւ ահա հրաշք անսպասելի
Տեղի ունեցաւ Մասիսի փէշում՝
Նախորդ մարտերում կոփուած հայդուկներ,
Զառամեալ ծերեր, սէգ պատանիներ,
Հարսներ, մայրիկներ՝ այրերն կորցրած
ձակատ նետուեցին սպառազինուած.
ՍԱՐԴԱՐԱՊԱՏԻ, Պաշապարանի,
Ղարաֆիլիսէի ռազմադաշտերում,
Թուով ու գէնով հուժկու ոսոխին
Խորտակիչ զարկով յետ շարտեցին:
Որպէս մասնակից եւ ականատես
Սարդարապատի նակատամարտին,
Թոյլ տուէ՛ք պատմել անյայտ զինուորիս՝
Հերոսապատման մի դրուագ անմոռ,
Որը գալիս է ապացուցելու

Հայ մարդու ներսում միս-արիւն դարձած
 Այն հաւատամբը իր նախնիների,
 Թէ «Մահն գիտեցեալ՝ անմահութիւն է»:
 Վնոական մարտի նախորդ օրն ի բուն,
 Շտապ կազմուած զօրաբաժիններ,
 Ողջ արեւմտեան նակատի լայնքով,
 Դասաւորուեցին իրենց դիրքերում:
 Հինգերորդ գնդի երկրորդ վաշտը մեր,
 Ղեկավարութեամբ գնդապետ Հայկի,
 Դիրքեր գրաւեց միջին նակատում:
 Գիշեր էր արդէն, երկինքը յստակ,
 Մաշուող կեռ լուսին թեփուել էր դէպ վար-
 Այս խորհրդաւոր պահին, քիչ հեռու,
 Գնդի վրանում, մոմի լոյսի տակ,
 Սպայակոյտն էր խորհրդի նստել:
 Կէս գիշերն անց էր, երբ մեր վաշտապետն
 Հապենալ քայլերով դիրք վերադարձաւ-
 Շարքի կանգնեցիմք, եւ նա զսպուած
 Յուզմունքի ձայնով դիմեց Բոլորիս, -
 «Իմ հայ եղբայրներ, մենք տեղեկացանք,
 Որ մեր թշնամին, վաղ առտու կանուխ,
 Ամբողջ նակատի լայնքով-երկայնքով,
 Պիտ համապարփակ յարձակման անցնի-
 Հրահանգուած է սառնարիւնութեամբ
 Սպասել՝ մինչեւ ոսոխն մօտենայ,
 Հակադարձակման կը դիմենք, երբ մեր
 Գնդացիրային համագարկն լռի-
 Որպէս ձեր աւագ, ձեր մեծ եղբայրը,
 Երդուել պիտի տամ ձեզ այս օրհասին,
 Կրկնեցէք խօսքերս, երդուեմք միասին՝
 Զոհուել յանուն մեր ազատագրման»:
 Եւ ամբողջ վաշտը բարեւի կանգնած՝
 Կրկնեց խօսքերը իր վաշտապետի, -
 «Երդուում ենք պատուով, սուրբ անուններով
 Մեր մարտիրոսուած նահատակների,
 Որ պատրաստ ենք մեր կեանքը զոհելու՝

Յանուն փրկութեան մեր հայրենիքի»:
 Երդումի այս կարն արարից յետոյ,
 Հրամանատարը կրկին մեզ դիմեց, –
 «Այսօր ամբողջ օր մեծ լարուածութեամբ
 Շարժուել ենք, քայլել, հանգիստ չենք առել,
 Անցե՛ք ձեր դիրքեր, գէն՛ք ստուգե՛ք,
 Աշխատե՛ք նաեւ քիչ հանգստանալ,
 Որպէսզի առտու, արեւածագին,
 Թարմացած ուժով մարտի դաշտ իջնե՛ք»:
 Բայց ո՞վ կարող էր արդ հանգստանալ,
 Երբ համբերութեան քաժակն էր լեցուել,
 Երբ ամէն ոքի տնօրէնող սրտում,
 Դարբերում կիտուած վրէժն էր ժայթքում,
 Երբ միլիոնաւոր նահատակների
 Կանչն էր կրկնում փոխհատուցումի:
 Մեզ իր շուրջն առած մեր շարքապետը
 Պատմում էր իր դառն տառապանքներից,
 Թէ ինչպէս Խնուսի ջարդերից փրկուած,
 Վիրաւոր, հիւանդ Իգտիր էր հասել:
 Մօտըս տեղ բռնած տասնեւիմեայ
 Պարթեւ, ամրակազմ սասունցի Վարդանն,
 Որի հետ որպէս անտուն, անձնող
 Քարշ էինք գալիս նոյն որբանոցում,
 Դողացող ձայնով բոլորիս դիմեց՝
 Ուզեց, որ լսեմք իր պատմութիւնն էլ.
 Մէկ կէտի յառած իր խոշորացած
 Սեւորակ աչքերն՝ այսպէս սկսեց, –
 «Տասնեւիմեա թուին Սասնոյ լեռներում,
 Մի անհաւասար արիւնոտ մարտում,
 Նախ հայրս ընկաւ հերոսի մահով
 Մի քանի տասնեակ ընկերների հետ.
 Ապա թուրք եւ քուրդ ջարդարարները,
 Բոլոր անպաշտպան մնացողներին՝
 Կանանց, ծերերին, երեխաներին,
 Ահաբա՛ն-մահուան նամբով բռնեցին.
 Կէս նանապարհին մի քուրդ ցեղապետ

Մայրիկիս խլեց, մեզնից բաժանեց,
 Ես եւ տատիկս մեր նամբան մահուան
 Կարսւանի հետ շարունակեցինք:
 Ամէն մի գիւղի մօտով անցնելիս,
 Թուրք կամ քուրդ խուժան մեզ շրջապատում,
 Վերջին շորն ու իր կրկին թալանում:
 Մի օր էլ, ահա, երբ յոգնած, անուժ
 Կանգ առինք մի թուրք գիւղի կենտրոնում՝
 Մեզնից բռնութեամբ խլեցին տասնեակ
 Ինձ հասակակից պատանիների,
 Մեզնից քեզ հեռու – մեր աչքի առջեւ
 Ծունկի բերեցին ու գլխատեցին.
 Կտրած գլուխներ մէջտեղ նետեցին
 Թուրք լամուկների ռոֆերի առջեւ,
 Որոնք քրքիջով սաղայելական,
 Հայ մանուկների արնոտ գանգերով
 Գնդակ խաղացին ու հրեռնեցին . . .
 Կիսախեղագար հայ մայրիկները
 Զեռները դէպի երկինք երկարած,
 Պաղատում էին սրբերին բարձրեալ . . .
 Որոնք վերելից նայում անտարբեր . . .
 Իսկ ես թագնուած տատիս փէշի տակ՝
 Սարսուռով, դողով տեսայ նախնիքն այդ:
 Զորս երկար տանջող տարիներ անվերջ,
 Եւ մինչեւ այսօր հանգիստ չունէի,
 Հարազատներիս եւ քիւր զոհերի,
 Բզկտուած դիներն, այլայլուած դէմքերն
 Աչքերիս առջեւ ելնում, մրմնջում,
 Ու ցնցում էին էութիւնս համակ,
 Վերյիշեցնում յոյժ պարտադրանքով՝
 Փոխհատուցումի երդումս անխախտ:
 Եւ ահա այսօր ես երջանիկ եմ,
 Որ վաղուց տուած երդումս կրկնեցի,
 Որ առտու կանուխ իղձս է կատարում . . . »:

Արշալոյսն արդէն բացում էր դանդաղ,
 Երբ մեր թիկունքից ձայներ լսեցինք,
 Կանացի ձայներ, ձայներ սրտագին,
 Դէպի մեզ դիմող հայուհիների՝
 Մատաղ, դեռահաս ՈՐԲՈՒՀԻՆԵՐԸ
 Գթութեան բրոջ տարազներ հագած,
 Տներից ելած մայրեր, աղջիկներ
 Ուտելիղէնի կապոցներ բռնած,
 Ցրուեցին ամբողջ նակտի երկայնքով,
 Որոնցից մէկ խումբ մեզի մօտեցաւ
 Քաջալերանքի սրտաբուխ կանչով, -
 «Մենք ենք, եղբայրներ, ձեր հոգուն մատաղ,
 Դեղեր ենք բերել, գինի, հաց-պանիր,
 Մենք ձեզ հետ կմնանք, ձեզ հետ կմեռնենք,
 Կամ յաղթանակով տուն կվերադառնանք»:

* * *

Աղօթարանը արդէն կարմրել էր՝
 Զոհաբերութեան ալբարի նման,
 Մենք կազմ ու պատրաստ դիրքերում պառկած,
 Հակաշարձակման անգուսպ տենչանքով,
 Անհամբերութեամբ սպասում էինք
 Հակառակորդի առաջխաղացման:
 Ահա, վերջապէս, հիւսիսից-հարաւ,
 Ամբողջ նակատի լայնքով-երկայնքով,
 Թշնամու շղթան առաջ շարժուեց,
 Անվերջ գոռալով՝ «Սալավաթ, Ալլա՛հ».
 Եւ ահա եկաւ րոպէն ցանկալի,
 Երբ լոեց ձայնը գնդացիւրների,
 Որին յաջորդեց սարսեցուցիչ,
 Մեր միահամուռ կանչը երկնացունց, -
 «Յանուն փրկութեան, ազատագրման
 Բռնագրաւուած մեր Հայրենիքի».
 Դիրքերից ելած, միշտ կրակելով,
 Խելահեղ թափով առաջ նետուեցինք,

Իսկ մեզ հետեւող հայուհիները՝
 Եռագոյն դրօշը ծածանեցնելով,
 Մեզ որպէս պատգամ ու փառաբանք
 «ՄԵՐ ՀԱՅՐԵՆԻՔԸ» երգեցին խորխտ:
 Թշնամին մէկէն շշմեց, սասանեց,
 Խուճապը տիրեց նրա շարքերում:
 Մեր շանթող, խոցող համագարկերից
 Ստիպուած եղաւ երես դարձնել:
 Ահա այդ պահին, աչից ու ձախից,
 Սուսեր փռնելով, ուռա կանչելով,
 Առաջ նետուեցին փոքրաթիւ, արի
 Նախկին կամաւոր հայ հեծեալները:
 Թշնամու վարած ինքնապաշտպանումն,
 Այլեւս յուսահատ փախուստի փոխուեց,
 Մահուան մանգաղը, այլեւս այս անգամ,
 Դարեր խոշտանգուած հայու ձեռքն անցաւ,
 Նոր Աւարայրի դաշտը ծածկուեց՝
 Ոսոխի արեամբ ու դիակներով:
 Հալածում էինք անարգ թշնամուն,
 Որ կրակելով յետ էր նահանջում:
 Այդ պահին կողփիցս վազող Վարդանը,
 Յանկարծ օրօրուեց ու ծունկի եկաւ,
 Ես կարծեցի, թէ ոտից զարնուեց,
 Իրեն մօտեցայ, ուզեցի օգնել,
 Բայց նա իր կրծքի աջ կողմը բռնած,
 Ուսիս յենուելով թոյլ ձայնով խօսեց, -
 «Մի մտահոգուիր, եղբայր ռազմակից,
 Յաղթանակը միշտ զոհ է պահանջում . . .
 Ոչ, չեմ ամսոսում, հաւատացիր ինձ,
 Քանի որ վրէժս լուծուած եմ տեսնում,
 Ես համոզուած եմ՝ այս յաղթանակով
 Սկիզբ է տրւում մեր ազատութեան . . .
 Վերջին խնդրանքս է, որ ապագային,
 Մեր այս յաղթութեան տարեդարձներին,
 Յիշես այս բոպէն, յիշես նաեւ ինձ,
 Որ գէթ իմ հոգին անէութիւնից,

Գայ սաւառնելու ազատագրուած
 Մեր լեռնաշխարհի երկնակամարում . . .
 Տես, այս դաշտի մէջ մեր մարտնչումի,
 Թշնամու շարքից հազարներ ընկան,
 Մենք չսպանեցինք, չը գլխատեցինք
 Անմեղ մանուկներ, ծերեր անկարներ,
 Սա հերոսական, նական առ նական
 Թուրքին հասցուցած փոխ-հատուցում է . . . »:
 Մէկէն նա թուլցաւ, ձայնը նուաղեց,
 Գունատ շուրթերով հագիւ փսփսաց, -
 «Դեռ ասելիքներ ունէի, աւա՛ղ,
 Տեսնում ես շուտով ես չ'ֆանում եմ . . .
 Փակիր աչքերս . . . մօրս փոխարէն . . .
 Վերջին հրաժեշտը դու տուր, եղբայր իմ . . . »
 Երբ ես կռացայ ու համբուրեցի
 Լուսաշող նական մարդը հերոսի՝
 Նա այլեւս չկար, այլեւս անշարժ էր.
 Ու երբ փակեցի սառ ժպիտով լի,
 Գարնան վաղամեռ ծաղկանց թերթի պէս
 Նրա աչքերի կոպերը տժգոյն՝
 Անշարժ, կիսաբաց շուրթերից ի վար
 Հոսեց արիւնը խոցուած բոֆերից:
 Ճիշդ այդ վայրկեանին փախուստի դիմող
 Վախկոտ թշնամու անուժ գնդակից
 Ճակտիս կենդրոնում քացուած փոքր վերքից՝
 Կաթիլ առ կաթիլ հոսեց արիւնս,
 Ու խառնուելով գինակցիս բերնից
 Դեռ դանդաղօրէն ծորացող արեան,
 Լնացաւ գետնին նոր Աւարայրի.
 Եւ ինձ թուաց, թէ այդ լինն լայնացաւ,
 Փոքորկող արեան մի ովկեան դարձաւ,
 Որից խոյանքով գունդ առ գունդ ելան՝
 Դարեր շարունակ խիզախած, ընկած
 Անթիւ ոսգմիկներ, հայ ֆետայիներ,
 Փողեր հնչեցին, առաջ նետուեցին . . .
 Երբ ես սթափուած շուրջս նայեցի՝

Կողֆիս կանգ առած մի հսկայ ծերուկ,
 Ոտֆից վիրաւոր, իր գէնֆին յենուած
 Իննսունեօթնամեայ Ղարաբաղցի Սէթն,
 Իր ձեռքը ուսիս վրայ դնելով,
 Խօսեց հայրական փաղափշանփով, -
 «Վեր կաց, այ պալէս, մի յուզուի այդպէս,
 Եթէ եղբայրդ է, կամ ազնիւ ընկերդ՝
 Նա իր սրբագոյն պարտքը կատարեց,
 Եւ անմահացաւ հերոսի մահով.
 Ահա գալիս են գթութեան ֆոյրեր,
 Վեր կաց, մօտեցիր, թող վերքդ կապեն.
 Դու պարտաւոր ես արիւնդ խնայել,
 Ո՞վ է իմանում, գալի՞ք օրերին,
 Դեռ ինչքան նման մարտեր պիտ վարենք» . . .

* * *

Եւ այսպէս երեք ռազմադաշտերում,
 Միեւնոյն օրուան միեւնոյն ժամին,
 Դարեր շարունակ մեզ գերող, ննշող
 Թուրքը յաղթուած փախուստի դիմեց,
 Իսկ երկու օր վերջ - ՄԱՅԻՍ ՔՍԱՆՈՒԹԻՆ,
 Առաջին անգամ ի լուր աշխարհի,
 ՀԱՅԸ ԱԶԱՏՈՒԱԾ, ԱՆԿԱԽ ՀՌԶԱԿՈՒԵՑ:

ՎԵՐԱԾՆՄԱՆ ՅՈՅՍԸ

Զնայած հատուած, աղփատ, չարատանջ,
 Բայց ստեղծագործ ազգիս բեկորը,
 Իր վերածնունդն սկսեց ապրել՝
 Իր խոր վերքերը բուծել, դարմանել,
 Որպէսզի նորեկ հայ բանաստեղծներ,
 Փոխանակ լալով արտասանէին
 «Ողբի հայրենիք, որբի հայրենիք»,
 Երգէին գովքը վերածնունդի,
 Ու գոչէին գոռ – ՀՐԱՇՔԻ ՀԱՅՐԵՆԻՔ:
 Բայց աւաղ, աշխարհս դեռ չէին բաժնել
 Յաղթող եւ յաղթուող ներհակ ուժերը,
 Իրարու հանդէպ թակարդներ լարում,
 Նոր դաւեր սարքում մութ անկիւններում,
 Թոյլ եւ փոքրաթիւ ազգութիւնների՝
 Ազատութիւնը վաճառքի հանում . . .
 Քսաներորդ դարում առաջին անգամ
 Թուրքը կատարեց ազգասպանութիւն,
 Բոլոր մեծերը մեղսակից դարձան
 Անպատիժ մնացած այդ զազանութեան,
 Այնինչ, դեռ երէկ մի քանի հազար,
 Հիթլերեան նացի դահնապետների,
 Կատարած անգութ ազգասպանութեան
 Տուգանքը արդար դեռ մինչեւ այսօր,
 Ողջ գերման ազգն է փոխհատուցանում:
 Եւ անցեալում թոյլ Ազգերի Լիգիան,
 Նոյնպէս խրտուիլակ ՄԱԿը այսօրուան,
 Լուռ եւ անտարբեր կոյր վկաներ են
 Մեր մարտիրոսման ու նահատակման:
 Օ՛հ, մի՛թէ սա մի կծու ծաղրանք չէ
 Նետուած երեսին գիտակ մարդկութեան,

Երբ այսօր անյայտ եւ անպատմութիւն
 Յեղերը արդէն ինքնուրոյն դարձան,
 Իսկ մենք՝ ազգութիւն չորսհազարամեայ
 Մեր մշակոյթով վառ փարոս դարձած,
 Աշխարհով ցրիւ, իրաւագրկուած,
 «Անվերջ ննշումից աղամանդ դարձած»,
 Օտար ձեռքերում շրջան կատարում,
 Անուրդի հանում սեւ շուկաներում . . .
 Երբ մեր դարաւոր ոսոխը կրկին,
 Առաջ էր շարժում, լուծել էր ուզում՝
 Վրէժն իր կրած ծանր պարտութեան՝
 Մեր նորաստեղծ հանրապետութիւնն
 Խարուած ու լքուած նենգ արեւմուտից
 Չը կարողացաւ պահել, պահպանել
 Ազատագրուած հայ նահանգները,
 Անգամ իր տիրած փոքրիկ անկիւնը . . .
 Մենակ մնացած քեկորն ազգութեանս,
 Անկարող կերտել նոր Սարդարապատ,
 Օգնութիւն հայցող իր ձեռքն երկարեց
 Հիւսիսից եկող իր մեծ դրացուն,
 Որով փրկուեց մի կիսուած անկիւն,
 Իր հին, սեփական մեծ հայրենիքից,
 Ուր մեր եղբայրներ, բոյրեր տփնաջան,
 Վերշինում են, ստեղծագործում,
 Հիմքերն են շարում մեր ապագայի:
 Այնտեղ հանճարեղ հայորդիները,
 Գիտութեան մշակք անթիւ հերոսներ,
 Համբարձումեաններ, Ալիսանեաններ,
 Պարոյր Սեւակներ, Կապուտիկեաններ,
 Հայրենապահանջ յախուռն Շիրազներ
 Եւ հրաշագործ քիւր հայորդիներ,
 Էն փոքր անկիւնը մեր հայրենիքի
 Դարձրել են ԿԱՃԱՌ համաշխարհային:
 Ու երբ մօտեցան Յիսունամեակներ՝
 Մեր անմախընթաց նահատակութեան
 Եւ անկրկնելի նոր Աւարայրի,

Էն փոքրիկ բոյնում, Մասիսի դիմաց,
 Վրէժի, փառքի նոր ատրուշաններ,
 Անմահ կոթողներ, բուրգեր կերտեցին,
 Ծէս մատուցեցին յարգանքի, սիրոյ
 Մէկ ու կէս միլիոն նահատակներին,
 Ոգեկոչեցին, փառաբանեցին
 Անմոռաց Քաջաց Սարդարապատի,
 Եւ փոխանձեցին խիզախումն նրանց,
 Ներկայ ու գալիք նոր սերունդներին:
 Որպէս արձագանգ այս խնկարկումի,
 Հայրենիքից դուրս բշուած, հալածուած
 Աշխարհացրիւ հայ խլեակների
 Հայրենապահանջ կիզուող սրտերից,
 Ժայթքեց բողոքի կանչը հատուցման:

ԱԶԳԱՍՊԱՆԸ, ՈՐՊԷՍ ԱԶԳԵՐԻ ՊԱՇՏՊԱՆ

Համայն հայութեան այս կանչը արդար,
 Լսելի չեղաւ էն խուլ, խրտուիլակ
 ՈՒՆՕ-ի «Ազգաց իրաւունքների
 Պաշտպան» համարուող դատի սեղանին,
 Ուր որպէս «Դատող եւ իրաւարար»
 Նստել է գայլը գառան մորթիով -
 Արիւնակզակ սելջուկ Օսմանը,
 Դարաւոր դահինն հայ ժողովրդի, -
 Ի՛նչ ամօք, ծաղրանք ՈՒՆՕ-ի «պատուին»:

ՊԱՏԳԱՄԻ ԱԻԵՏՈՒՄԸ

Այս կոչն հայութեան արդար բողոքի,
Արձագանգ չգտաւ, յետ վերադարձաւ,
Եկաւ զարնուեց սէգ Արարատին,
Յորդեց, խոյացաւ դէպ գագաթն ի վեր,
Եւ էն ձիւնածածկ բիրեղ գագաթում,
Մի ամպրոպ պայթեց, կայծակ, որոտում,
Անհունի խորքից լոյսի խորձերը
Վար իջեցրին հին, հին դարերում՝
Վեհ Աւարայրի, Զէյթունի, Սասնոյ,
Վասպուրականի, Սարդարապատի
Բազում Մարտերում ազատագրական,
Խիզախած, ընկած բիր հերոսների
Լոյս հոգիներին հայրենանուէր,
Որոնք միաձայն այս պատգամն տուին, -
«Ո՛վ հայորդիներ, մենք - հոգիներս
Զեր մարտիրոսուած բիր նախնիների,
Դարեր շարունակ մեր հայրենիքի
Ազատագրման համար պայքարել,
Յաղթանակներով, պարտութիւններով,
Լեցուն փորձերը, որպէս դաս, ուղի,
Զեզ ենք փոխանձել, յուսալով, որ դուք
Մեր դարաւոր իդճն ի կատար կ'ածէք:
Այդ սպասումով դեռ մինչեւ այսօր,
Սաւառնում էինք, որպէս կարօտ, տենչ,
Խլուած մեր երկրի երկնակամարում:
Եւ ահա այսօր իջանք ձեր կանչով
Գերուած Մասիսի խորան - գագաթին,
Ուրկէ յղում ենք մեր ՊԱՏԳԱՄԸ ձեզ. -
Նախ ձեզ ենք դիմում՝ հայրենիքից դուրս
Ցրուած, քաժանուած անտուն զաւակներ, -
Յիսուն տարիներ եւ մինչեւ այսօր,
Զէիք միացել, չէիք ջանացել

Արդարացնել յոյսը՝ խիզախող
 Հայրենակառոյց ձեր եղբայրների:
 Եւ դուք Հայ ՄԱՅՐԵՐ, դարերէ ի վեր
 Սրբութիւն սրբոց, անբիծ էք եղել,
 Ծնել էք անթիւ կտրին հերոսներ՝
 Վարդաններ Կարմիր եւ Անդրանիկներ.
 Պայքարի բովում, տանջանքի ծովում,
 Անապատների աւազի վրայ,
 Ծարաւի, սովի, մահուան նիրանում,
 Զեր գաւակներին յոյս էք ներշնչել,
 Յոյս էք ներշնչել յարատեւութեան,
 Մահուան վտանգից նրանց փրկեցիք,
 Այժմ նրանք անել, հանճարներ դարձել,
 Բայց ոմանք նրանցից մոռացել են ձեզ,
 Մոլորուել թմրել, հեռացել ազգից.
 Որպէսզի փրկէք նրանց կորստից,
 Սպիտակ ջարդի անողոք ճանկից՝
 Յիշեցրէք նրանց՝ իրենց պարտքը մեծ -
 Զեր կրծքից ծծած կաթի հատուցման:

Եւ դու, Մեսրոպեան յոյսը վառ պահող
 Վեհափառ երէց Հայ Եկեղեցի,
 Որ հայ հանճարի, մտքի, գոյութեան
 Եւ յանրժական յարատեւութեան
 Հովանաւորողն, դեկողն ես եղել.
 Բայց հիմա նայիր՝ ինչ է կատարում
 Քո միասնական հին անդաստանում, -
 Արդ դու կէս արուած արեգակի պէս,
 Բաժանուած երկու երկնակամարում,
 Այլեւս չես սփռում յոյսդ միասնական,
 Որ ժողովուրդդ մէկ նամբով քայլի,
 Հետեւի մեն-մէկ Ղեւոնդ Երէցի,
 Առաջնորդութեամբ մէկ նոր Վարդանի,
 Մի նոր Աւարայր, մի նոր փառք կերտի,
 Որ Ախթամարի, Սուրբ Կարապետի
 Տանճարներն կրկին վերանորոգուեն,
 Որպէսզի կրկին ողջ Հայաստանից,

Մէկ «ԱՆԼՈՒԵԼԻ ԶԱՆԳԱԿԱՏՆԻՑ»,
 Զանգերն դողանջեն, աղօթքի կանչեն,
 Որ միասնական մէկ կուռ տաճարից,
 Մէկ սուրբ խորանից համահայկական,
 Լսուի մեղեդիին էն հոգեպարար՝
 «Առաւօտ լուսուն Արեգակն արդար» . . .
 Այժմ ձեզ ենք դիմում - մեր յոյսի սիւներ՝
 Եւ հայրենիքում ստեղծագործող,
 Եւ գաղութներում հայրենակարօտ
 Կարող, ընդունակ հայ նոր սերունդներ, -
 Եթէ չը կոչէ համահայկական
 Մի անխոցելի հուժկու միութիւն,
 Եթէ չը կազմէ մէկ պատկառելի
 Փոխ-հատուցումի բռունցք մարտական,
 Ու մեր ոսոխից ԲՈՆՈՒԹԵԱՄԲ չխլէ՛ք
 ԲՈՆՈՒԹԵԱՄԲ խլուած մեր տունն հիմաւուրց,
 Մէկ ափ հող անգամ չէ՛ք ստանալու՝
 Ոչ բարեկամից, ոչ էլ թշնամուց:
 Յիշէ՛ք պատուէրը ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԻԿԻ,
 Երբ նա Պերլինեան համաժողովից,
 Դառն, հիասթափուած տուն վերադարձաւ,
 Յայտարարեց նա ի լուր հայութեան, -
 «ԵՐԿԱԹԷ ՇԵՐԵՓ ՊԻՏԻ ՈՒՆԵՆԱՍ,
 ՈՐ ՀԱՐԻՍԱՅԻՑ ԲԱԺԻՆ ՍՏԱՆԱՍ»:
 Նոյնն է այսօրուան մեր յորդորանքը,
 Որպէս պատասխան այս հոգեկոչման:
 Դեռ որքան երկար, միշտ թափառական,
 Մենք - հոգիներս պիտի սաւառնենք,
 Մեր գերուած երկրի երկնակամարում:
 Լսէ՛ք, խստութեամբ ձե՛զ ենք պարտադրում,
 Համեարեղ, կարող հայ նոր սերունդներ՝
 Դուք է՛ք որ պիտի ձեռք-ձեռքի տուած,
 Վանն ու Սեւանը, Սիւնիքն ու Սասուն,
 Ալիսն ու Արաքս, Մասիսն ու Սիփան,
 Հաւաքէ՛ք, բերէ՛ք դարձնէ՛ք մի տուն:
 Եւ այդ երջանիկ պահին է միայն,

Որ հոգիներս պիտ հանգիստ գտնեմ,
 Պիտի վար իջնեմ, որպէս ցօղ, անձրեւ,
 Պիտի միանամ մեր լեռնաշխարհում
 Յրուած, մոխրացած մեր անիւններին,
 Պիտի վերածուեմ նիւթի, ընդերքի,
 Որպէս բոյս, ծաղիկ, որպէս լոյս, շարժում
 Ու թարմացնող գեփիւռ, մեղեդի,
 Մասնակից դառնամ ձեր արարչութեան:
 Եւ թող ձեզ համար, որպէս սուրբ ՊԱՏԳԱՄ,
 Գրուեն դրօշին ձեր վաղուան երթի,
 Մեր սրտից բխած ու աղօթք դարձած
 ՊԱՏԳԱՄԸ յորդոր, դարուղ մեծագոյն
 Ու նահատակուած հայ բանաստեղծի, –
 «Ով հայ ժողովուրդ, քո միակ փրկութիւնը՝
 քո հաւաքական ուժի մէջն է»:

* * *

Այս պատգամաւանդ ձայնը երբ լոնց,
 Հոգիները բիր մեր նախնիների,
 Բոցեր շանթեցին Արարատն ի վար,
 Զահեր վառեցին համայն հայութեան
 Վաղուան պայքարի նոր ուղիներում,
 Եւ ապա, իրենք դէպ վեր սլացան՝
 Սպասումներով Փոխ-ՀԱՏՈՒՑՈՒՄԻ:

ՎԵՐՋ

Յ. ՈՒՐԱՐՏԱՅԻ

1965 թ.

Ապրիլ – Մայիս
 Միւնխեն

ՎԵՐՋԱԲԱՆ

Յարգելի ընթերցող

Մեծ եղեռնի արիւնածուի օրերուն, հրաշքով ազատւելով մեր դարաւոր թշնամու եաթաղանէն, որպէս ականատես վկայ բազում զարհուրելի նախճիրներու, աշխարհացունց բողոքագիր դարձուցի այս Յափշտակուած Հոգիներ ԵՂԵՐԱԳԻՐՍ, որու վեց ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐՈՎ կը նկարագրեմ անիրաւուած Հայ ժողովուրդի վեցհարիւրամեայ ԳՈՂԳՈԹԱՅԻ աննշան մանրանկարը միայն:

Յափշտակուած այս սահմուկեցուցիչ դէպքերը՝ ոչ առաջիններն են եւ ոչ ալ վերջինները, որոնք պիտի շարունակին, բոցի կամ ինքնակամ, այնքան ժամանակ, քանի դեռ չենք տիրացած մեր պատմական Հայրենիքի ամբողջական սահմաններուն, քանի դեռ ԱԶԳԱՀԱԻԱՔ չենք կատարած ու ազգովին չենք հաւաքուած ՄԷԿ-ՄԻԱՍՆԱԿԱՆ Հայկական պետականութեան հովանու տակ:

Անհրաժեշտ կը համարեմ ընթերցողներու ուշադրութեան յանձնել վկայութիւններու, Հերոսներու ազգային ինքնագիտակցութեան ըմբռնումներու տարբերութիւնները: Յափշտակուածներէն երկուքը հարիւր տոկոսով զտարին Հայ ըլլալով մէկտեղ, հակառակ իրենց կամքին, հանգամանքներու ստիպման ներքոյ, չեն կրցած միանալ իրենց ծնունդ տուող ազգին, միւսները՝ պարծանքով կը խօսին իրենց կիսահայկական ծագում ունենալու մասին, կ'ողբան, որ որպէս զտարին Հայ չեն ծնուած, իսկ մէկն ալ, միջազգային մասշտապով նշանաւոր մասնագէտ դարձած, բացարձակապէս կ'անտեսէ իր զուտ հայկական ծագում ունենալը: Ասոնք բոլորն ալ, անխտիր, դատաւարտուած են վերջնական ձուլման:

Ի գիտութիւն. - Երրորդ եւ վեցերորդ վկայութիւններու «հերոսներու» անունները ճշտօրէն արձանագրուած են. իսկ չորս վկայութիւններու «հերոսներու» անունները, որոշ նկատառումներով, փոխուած են:

ՀԵՂԻՆԱԿ

